

KORTÁRS

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

2020. év 10. szám

POSTA MÁTÉ, THORMA JÁNOS és mások munkáival

FARKAS ÁRPÁD versei

KONTRA FERENC, PRUZSINSZKY SÁNDOR prózái

TÓTH LÁSZLÓ, KISS LÁSZLÓ, ARTZT TÍMEA versei

MARKÓ BÉLA: A szép és a trágár (esszé)

OLÁH ANDRÁS, KIPKE ÁGNES, FARKAS GÁBOR kritikái

Ára: 840 Ft
Előfizetőknek: 8400 Ft/év
www.kortarsfolyoirat.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

KORTÁRS 2020 10

csodasmagyarorszag.hu

Szeged

Folytasd a kalandozást itthon, ősszel is!

Magyarország. Bármerre jársz,
új élmények várnak.

 MAGYARORSZÁG
A CSODÁK FORRÁSA

A MOSOLY ÉVADA 20/21

ABIGÉL • AMERIKAI KOMÉDIA • **A MOSOLY ORSZÁGA**
ANNE FRANK NAPLÓJA/A KÉPFARAGÓ • A PENDRAGON-LEGENDA
A RÉGI NYÁR • A SZÉPSÉG ÉS A SZÖRNYETEG • CSÁRDÁSKIRÁLYNŐ
DINNER SHOW • DIÓTÖRŐ • DORIAN GRAY • ELFÚJTA A SZÉL
ISTVÁN, A KIRÁLY • JÁNOS VITÉZ • JÖVŐRE, VELED, ITT!
LA MANCHA LOVAGJA • LILI BÁRÓNŐ • **MARICA GRÓFNŐ**
MATA HARI • MÁGNÁS MISHA • MENYASSZONYTÁNC
NINE • OSZI BOSZI, A REPÜLŐ NAGYANYÓ • REBECCA
SZEGÉNY DZSONI ÉS ÁRNIKA • TAJTÉKOS DALOK
VIKTÓRIA • VIRÁGOT ALGERNONNAK

BUDAPESTI

OPERETTSZÍNHÁZ

WWW.OPERETT.HU
OPERETTSZINHAZ

TARTALOM

- 3** FARKAS ÁRPÁD: Nyitott égbolt; Ürügyek fogytán; Egy állomáson; Hideg; Törvény *(versek)*
- 6** TÓTH LÁSZLÓ: Rossz napok; Mást az ág...; Se; Szekvenciák; Szelfi *(versek)*
- 8** KONTRA FERENC: A fjordokon *(próza)*
- 12** KISS LÁSZLÓ: A bokrok, a fák *(vers)*
- 13** PRUZSINSZKY SÁNDOR: Anabázis *(próza)*
- 16** ARTZT TÍMEA: A nimfa párbeszédet kezd *(vers)*
- 20** HEGEDŰS IMRE JÁNOS: A vér színe *(próza)*
- 30** SZIGETHY GÁBOR: Lapszemle XXXIII.
- 33** TAKÁCS DÁNIEL: Russell Kirk: Amerika brit kultúrája
- 35** FEKETE J. JÓZSEF: Kucsera Tamás Gergely: Túl művészetén, túl emberen
- 37** SÜMEGI GYÖRGY: Thorma János: Aradi vértanúk, 1892–1896 *(képzőművészet)*
- 57** GRÓH GÁSPÁR: A titok poétikája és metafizikája –
Szilágyi István: Messze túl a láthatáron *(2. rész)*
- 64** MARKÓ BÉLA: A szép és a trágár
- 68** MAYER ERZSÉBET: A farhát és a telt kebel – Rubens képei kapcsán
- 72** A cselekmény géniusza – Hlavacska András beszélgetése Csabai Lászlóval
- 76** KISS GY. CSABA: Harminc éve: a változások lépcsőin (1989 nyarán)
- 84** MÁRKUS BÉLA: „...érted könnyes a szemem” (Sajó László: Volt időnk)
- 90** OLÁH ANDRÁS: Gálfalvi György / Világszélen
- 92** KIPKE ÁGNES: Hegedűs Imre János / Székelyek, atyámfiai
- 94** FARKAS GÁBOR: Böszörményi Zoltán / Soha véget nem érő szeretkezés

E számunkat POSTA MÁTÉ, THORMA JÁNOS és mások munkáival illusztráltuk.

A borítón: POSTA MÁTÉ, A 13 aradi vértanú, 2004 (részlet).

Kedves Olvasóink!

A *Kortárs* folyóirat közelebb áll Önhöz, mint gondolná, csak egy karnyújtásnyira vagy inkább kézmozdulatnyira. Egy kattintással előfizetheti a Magyar Posta elektronikus standján, s egész évben az otthoni karosszékében élvezheti.

A *kortarsfolyoirat.hu* oldal jobb szélén kattintson az „Előfizetés” box színes képére!

Csak egy mozdulat, hogy Ön is kortárs legyen!

KORTÁRS

Támogatók: **KORTÁRS ALAPÍTVÁNY,**
NEMZETI KULTURÁLIS ALAP,
EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA

Szerkesztőség:

THIMÁR ATTILA (főszerkesztő, tanulmány), thimar.kortars@gmail.com
AMBRUS LAJOS (próza), kemenesalja@gmail.com
PÉCSI GYÖRGYI (vers), pecsigy@freemail.hu
STURM LÁSZLÓ (kritika), sturml67@gmail.com
NOVOTNY TIHAMÉR (kép), prinotipa@gmail.com
HLAVACSKA ANDRÁS (kortársalgó) hlvacskandras@gmail.com
KOVÁCS NÓRA (tördelőszerk.), babajaga1960@gmail.com
BORNEMISSZA ÁDÁM (olvasószerk.), bornemissza.adam@gmail.com

Lapterv: LÁSZLÓ ZSUZI

Szerkesztőségi titkár:

ÖNER EDIT (info@kortars.com)
1062 Bp., Bajza u. 18.
Szerda: 11–14 óráig
Csütörtök: 10–13 óráig
Tel./Fax.: 342-1520; 06-20-33-77-531
Postacímünk: 1406 Bp., Pf. 93.

Lapunkat rendszeresen szemlézi a megújult

www.observer.hu

Kiadja a Kortárs Folyóirat Kiadó Kft. Felelős kiadó: a kft. ügyvezetője.
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.* www.mondat.hu

Előfizetési díj 1 évre 8400 Ft. Szerkesztőségi előfizetés esetén külföldre: 110 €. (Az áthúzó előfizetéseknél nem kérünk díjkülönbözetet.) Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a Regionális részvénytársaságok. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, továbbá a MP Zrt. 1900 Budapest címen. **Külföldre és külföldön** előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

HU ISSN 0023-415X

Nemzetközi online azonosítószám az Interneten: HU ISSN 1418-1592

Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Lapzártá: a megjelenés előtti hónap 3-án!

HÍREK

Kedves Olvasóink!

A Kortárs Online folyamatosan várja olvasóit, naponta frissülő tartalmakkal.

Interjú Vigh Andreával, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem rektorával

Kritika Gráf Dóra Környezetismeret című kötetéről

Elemzés Bereményi Géza prózairói pályájáról

www.kortarsonline.hu

A *Kortárs* folyóirat archívuma itt érhető el:

www.kortarsfolyoirat.hu

FARKAS ÁRPÁD

Nyitott égbolt

Eluntam a Balkán mocskát
 Európába rángató vonatokat,
 eluntam határátkelőitek vizeldéiben
 bokáig húgyból lábujjhegyre csipeszkedő
 s falba verődő kobakokat,
 el kis motyóim dúlását, eluntam
 bizony heréim körül bőröm alá
 is fölbizsergő, motozó ujjatokat.
 Rodin pózában ülök
 félszázada a honi klozeton;
 rettegjete, én még maradok.
 De indulnak fiaink, átrágnak
 magukat a parajdi sóhegyeken,
 iszonyú szomjasak lesznek, mire
 odaérnek, feliszznak benneteket!
 Eluntam emberkedni félszázadon át,
 holnapra MADÁR LESZEK,
 hallom, amint perecenként percegve
 vékonyul csontom, elmadárlík,
 bőröm sincs már, csak szárnyam
 nő, röpit szabad és tömör levegőn.
 Tudom, szószegők, lóttok majd rám,
 akárha fácánra, pedig veréb volnék
 csak, szürke. S pereg majd tollam,
 mindnek szárából tinta csepeg.
 Tudom, óceán nem leszek már,
 de határátmosóvá
 eltintatengeredem.

(1992)

Ürügyek fogytán

Ürügyek fogytán, aki jajgat,
 adj néki olyan hatalmat,
 hogy bűneivel fölhúrozva álljon
 cimbalomként e mennyországban,
 s ugasson fel belőle a kín
 gyomorsav-marta csöndünk
 artézikútjain.

S nyirokba hulló térdei alatt
 kövér giliszták, szabóbogarak
 zszibongják, aj, hogy micsoda világ,
 micsoda oltár, micsoda út,
 ami előtt most térdre hullt!

FARKAS ÁRPÁD (1944) Sepsiszentgyörgy

A nyálkás csönd is ő legyen,
 ha töpreng új ürügyeken,
 s omoljon rá nyersen e vad
 havasi emberfogatag,
 mely becsapottan is zúgni mer,
 villogni kék fényeivel,
 átvágva tűzön és havon –
 ürügyek fogytán – szabadon!

Egy állomáson

Rigolyás vén leszek majd, elhalálózásra
 léha, tej-útonálló, füttyös vén csibész.
 Egy állomáson, pénztár előtt a sorban
 találkozunk – az öreg hölgy te lész,

ki néz majd hosszan, félrebiccent fejjel,
 fölényesen a pápaszem fölül.
 Felröhögnek a mozdonyok az éjben:
 „A vénember már megint idvezül!”

S a vénember csak nézi, hogy virágok
 nyílnak, s nyerítnek régi csődörök
 benne, s mintha csak csirketolvaj...
 behúzott nyakkal odébb sündörög,

odébb, odébb a sokadalmi lárma
 rejtő ölébe, s felzúg ostoba
 csaló és megcsalt minden éjszakája –
 s nem utazik el többé már soha.

Hideg

Öntve az ég kékgáliccal,
 meszelik a Hadak Útját,
 ezüst havak, porka havak
 valahogy még tisztán tartják.

Szederinda sír a hóban,
 búvó gyomoridege a télnek,
 a Keleti-Kárpátokból
 bésöprik a remetéket.

Én még rakom tessék-lássék,
 nem pásztortűz, csak a nyájak
 hiszik annak, amíg semmi
 lángja körül körbejárnak.

Én még rakom, a Hadisten
 beléalszik, mélyen ásít;
 de ha én is elaludnék,
 ránk küldné a fagy kutyáit!

Törvény

Egészen, de egészen parányivá összezsugorodni
a fájdalomtól, és elbújni egy zöldborsó
hüvelyébe, aztán hátrakulcsolt kezekkel
sétálni fel-alá növényi hússal derengő
termeiben, s a zöld erezettel lüktető
falak közt kivárni,
kivárni, míg elcsitul odakint ez a millió éve
dúló, percenként próbára tevő, gyönyörű
és félelmetes világteremtés...

...hiába –

hiába, mert kísérteties moccnásokkal
duzzadni kezdenek az üveges zöld szemek
elfoglalni ennen birodalmukat; riadtan
és kétségbeesetten feszíti szét lélegzeted
az idegen étellel megtelődött zöld temetőt – –

s fel kell egyenesedned ismét
a fény szikrázó kései előtt! –

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Lichtenstein), 2014

TÓTH LÁSZLÓ (1949) Dunaszerdahely

TÓTH LÁSZLÓ

Rossz napok

Rossz napok ezek.
 Fagy bár nincs
 – a lélek hideg.
 Penge az égen a hold.
 (Vagy eltorzult szájél.)
 S nappal a nap is silány fölöttünk.
 Nem tudni, el mért nem megyünk.
 S azt se már, ide mért hozott utunk.
 Várunk csak, nem tudva, mire.
 Már sírni, üvölni se.
 Néma színen telik évadunk.
 Az üresség bentről húzódik
 szóttalan kintünkbe.

Mást az ág...

Más narratíva a gyökér,
 más a törzs,
 mást használ az ág,
 s a levélzet is mást.
 Fülünknek idegen beszédmód
 a sárguló baracké,
 nem értjük ízét, illatát.
 A kert még mienk,
 szemünk növekedéséhez szokott,
 hallásunknak már pusztulás.

Se

Se tél, se tavasz.
 Se volt, se lesz.
 Belénk mar, mi körülvesz.
 S mi nincs, megsebez.

Kint se hold, se nap.
 Bent hízó penész.
 Életünk üvegfa-
 rianó repedés.

Szekvenciák

A falnak támasztva ásó- s kapanyél
 unottan ásít még a kert
 nem tudni lesz-e még tavaszunk
 csak egy csöpp bogár cipeli hátán
 rendületlen az egem

•

Még nem tudom elég jól
 még marasztal a kert s a kelő hold
 Még tanulgat mi hiányzik belőlem
 még nem tud elég jól
 még verssé íródik
 időtlensége örök

• *(között)*

Anyám mosolya odafentről
 gyermekem nézése idelent
 határozószók dadogása bennem
 hány ige s igekötő még
 nő ami fogy

•

Lassan elfogy belőlem
 lassan el a szó
 s kibotorkál lábamból a lépés

Csak a fény örök
 a fény a kőben

Szelfi

magasság és mélység között
 mintha vízbe vetve magam
 keresztülhasítva a levegőt
 fentről le
 mintha madár suhanna
 mintha kő
 mintha múltó gondolat

mi van a szememben

van-e még benne ég
 van-e benne látás még
 van-e fent van-e lent
 van-e benne közeledés távolodás
 mit árul el a tekintetem az arcom

ez az üresség
 a hiányom

KONTRA FERENC

A fjordokon

– Kívülről, messzebről olyan impozáns: ragyognak az ablakok és a fémkorlátok, de belül már minden átütött a rozsdá. Lent nyirkosak a lépcsők, nem biztonságosak. A belső folyosókon is vigyázni kell, rések vannak a padlón. A pára, a nedvesség kikezdi. Gyorsan korhad. És rengeteg a csó. A műanyag se bírja sokáig a vizes környezetet, se a hideget, se a napsütést. De az emberek bármit kockáztatnak a látványért, az maradandóbb.

– Szerintem is maradandóbb. Amikor Lysefjord bejáratát megláttam, akkor már biztos voltam benne, hogy ezt vártam: a fjord rideg szépségét Victor Hugo is megörökítette egy 1866-os látogatását követően *A tenger munkásai* című könyvében. Nevének jelentése: világos, melyet a partjain magasodó barackszínű gránitsziklákról kapott.

– Én nem útikönyvekből ismerem. Minimum egyhetes hajóutak turistáknak, így hirdetik, mert ekkorák a távolságok. Vannak egészen impozáns hajók, úszó városok, mozival, bálteremmel, medencékkel, ezeken már fiatalok is utaznak, de a miénk régimódi, keskeny hajó, aminek csak jobb és bal oldala van. Hiányzik a középső rész medencékkel, üzletsorral, fűszőnyegekkel. Ez a hajó nem Ibiza-ra megy, a közönsége sem bulizni jött ide.

– Nekem nem hiányzik a nyüzsgés. A gleccser vájta hófehér óriások most lekötik a figyelmemet. Nem szeretem az úszó városokat.

– Pedig a fiatal emberek imádják. Koktélok a nyugágyak mellé.

– Fiatal? Hiszen már ötvenöt vagyok.

– Mit gondol, én mennyi vagyok?

– Nem számít a kor.

– A fiam lehetne. De igaza van, mi már régimódi embereknek számítunk az udvariaskodásunkkal. Pedig őszinteséggel tartozunk egymásnak. Nem szeretem a hallgatag embereket. Nem szeretek egyedül lenni. Jöjjön, vacsorázzon velem!

– Úgy látom, a férje sem szokott feljönni az étterembe.

– Egyedül utazom.

– Utazhatnék én is egyedül, nem?

– Nem.

– Miből gondolja?

– Úgy jár-kelek a fedélzeten, mint ahogyan a Strindberg-drámák melankolikus számkivetettjei. Mintha egyáltalán nem érdekelné más. A híres világoszöld horizontot figyeli, élők és holtak találkozóhelyét. Nem azért jött, hogy gyönyörködjön az irdatlan sziklák vízeséseiben. Lehet, hogy ezt mondogatja, de nem látszik magán. Először azt hittem, tengeribeteg, de hamar rájöttem, hogy maga is csak azért utazik, amiért itt a legtöbben. Utazás a fjordokon, ez amolyan kegyeleti gesztus, főleg azoknak, akik messzebről jöttek.

– Kitalálja, miért jöttem?

– Azért, hogy legyen még egy emlékezetes kirándulás. De már nem lehet egzotikus tájakra utazni, se Mauritiusra, se a Maldív-szigetekre. Mert a házaspárok valamelyik tagja nemigen tud járni, többségük az ágyat is alig hagyja el, leginkább a csöppnyi kis teraszon üldögél, és örül a pillanatnyi varázslatoknak, a felcsapó hullámon legördülő napkorongnak. Vagy a gyógyszerektől opálos tekintettel követi saját látomásait, és már nem is fog emlékezni semmire. A házastárs szeretete, lelkiismerete, törődése vagy éppen büntudata kí-

séri őket, amikor még van erejük egy ilyen szép közös utazásra, ami feledteti, merre tartanak valójában.

– Figyelt bennünket?

– Dehogy. Csak láttam néhányszor, messziről.

– Tisztában van vele, hogy kegyetlenség így beszélni?

– Igazat mondani? Mindenki tudja, hogy az ilyen hajók utasai jellemzően betegségük valamelyik stádiumában vannak. Éppen azon az úton találkozunk a végzetünkkel, melyet el akartunk kerülni.

– Nem szívesen beszélek róla. Jóformán minden szavam hamis és pontatlan lesz, alighogy kimondom.

– Csak kevergeti azt a kihűlt parajlevest, a szemembe se mer nézni, pedig nem akarok semmi rosszat.

– Tudom.

– Nézze! Én már az áfonyás sült hallal is végeztem. Tudja, egy idő után olyan természetes lesz, hogy bármit megkérdezhetünk egymástól, és már nem változtat semmin. Egy idő után már útítársainkra is odafigyelünk, mint a krimikben, mert unjuk a fjordokat. Rosszabb kedvünk már úgysem lesz. Egy idő után nem is lesz olyan téma, amiről tolakodó volna kérdezni.

– Lehet, hogy így van.

– Parókát hord, vagy kendőt?

– Felváltva.

– Mi a foglalkozása a párjának?

– A feleségem fogorvos.

– Akkor segítsen neki, hogy szedje össze az erejét, és kapaszkodjon fel valamelyik zárt fedélzetre. Itt senkitől sem kell tartania. Kedvesek az emberek. Talán csak a hajóutazásokon maradt meg az a régi szokás, hogy bárki bárkit megszólíthat bármilyen nyelven. A világ minden részéről látok itt utasokat, és biztosan találnak olyan közös nyelvet, melyet valahány százalékban beszél a másik is. Ha már így össze vagyunk zárva, ne tűnjön élményszegénynek az utazás.

– Persze. Mindennap körüljárja valamelyik szintet. Néha kávézunk vagy cukrászdába megyünk. Ilyen hatalmas hajón mindenki megtalálja a maga kedvenc helyeit, ahonnan számára a kilátás leginkább megfelel. Inkább kerül az embereket. Olvasgat. De ha valahol kikötünk, erőre kap, és utána jobb kedve lesz.

– Én *A Buddenbrook házat* olvasom, lübecki létemre csak most, öregségemre. Maga is biztosan olvas valamit.

– Aksel Sandemosét.

– Miért érdekes? Mondjon valamit róla...

– Mert illik ebbe a környezetbe, amerre éppen cirkálunk. Dán származású író norvég nyelven írta *En flyktning krysser sitt spor* című regényét, egy zord télen ki sem mozdult a szobájából, egyfolytában dolgozott a kandalló mellett. A könyve 1933-ban jelent meg Oslóban. Önéletrajzi elemekkel teli regényciklusának második darabja. Főhőse tizenhét évvel korábban féltékenységből megölt egy John Wakefield nevű tengerészt. Nincs lelkiismeret-furdalása, de rémálmaidtól nem tud szabadulni, és úgy érzi, hogy el kell mondania a történetét, hogyan és miért gyilkolt. Habár a regény John Wakefield meggyilkolásáról szól, sokkal inkább Jante, a szűk látókörű dániai kisváros a főszereplő, melyet az író alteregójának nézőpontjából ismerünk meg. Ebben szerepel Jante törvénye, amely a kisváros polgárainak viselkedését szabályozza. Manapság rengeteg híve van, de a megjelenése óta megosztja az embereket. Ezért voltam kíváncsi a regényre.

– Már emlékszem! Jantelov tíz pontja, Norvégiában mindenki ismeri.

– Újra divatos elméletet szóttek köré. Leköti a figyelmemet.

– A könyv mentőöv. Napközben még csak elvagyunk, akár sétálunk a fedélzeten, a kikötőkben, a kirándulásokon, de az esték és éjszakák nyomasztóak. Ezért all inclusiv minden a vacsoránál. Főleg az italok kelendőek, ahogy elnézem, kereskedelmi mennyiségben fogy a tömény ital. Ettől másnaposak sokan végig az úton. A beteg a gyógyszerektől imbolyog, a párja pedig a másnaposságtól, és látja, hogy nincs is nemek szerinti megoszlás. Ebben a korban már egy nő is lehet egy héten át részeg, főleg ha még vigyáznak is rá a matrózruhás alkalmazottak, nehogy valamelyik vendég leténferedjen a hullámok közé, ez előfordulhat mindenféle korlát és rács ellenére, vagy esetleg lezuhanhat valaki, ha billen a hajó, de ezek a meredek körlépcsők is veszélyesek, ahogy már mondtam is. A férjem sokféle balesetről mesélt.

– Honnan tud ennyi mindent a hajóról? Minden évben utazik?

– Dehogy, most utazom először.

– Egyedül? Miért?

– Mert... mert én is német vagyok, a lübecki kikötőben ismerkedtem meg a férjemmel, ilyen hajókon dolgozott. Ne gondolja, hogy szemet lapátolt!

– Közlekednek még egyáltalán olyan hajók?

– Képzelse, akkor még akadtak ilyenek! Aztán inkább velem együtt Norvégiát választottam, Gudvangenben éltünk, és mivel ő folyton turistákat hajóztatott, mi mindig máshova mentünk nyaralni is. Hajót nem akart látni a szabadsága alatt. Aztán most, egy hónappal a temetése után elhatároztam, hogy teszek egy zarándokutatót, nem is az emlékére, inkább kíváncsiságból. Mert egyébként is minden rá emlékeztet! Mi az, amit ő ezerszer látott innen, én pedig soha? Mesélt az utasokról, rengeteg emberi sorsról, mert ilyen hosszú utakon leginkább a fájdalomát borítja rá a másokra mindenki. Az első idegenre, akivel találkozik, és a férjem mindig jó hallgatóságnak bizonyult, ott állt az irányítópultnál, és csak hallgatott, olyasmit is, amihez már semmi kedve sem volt. Nem szabad senkire ennyi terhet rakni, mert ha csak egyetlen hajszálnyi réteg is marad mindegyikből, végül az eget súrolja. Szinte magam elé képzeltem az utasokat is, és valóban: minden és mindenki éppen ilyen. Még él bennem a részvét, de ha hazamegyek, már nem akarok emlékezni, ennyi gyász és zarándoklat elég volt. Látni láttam itt sok mindent, persze, hiszen ebben az országban éltem le az életemet. Csodás kilátásokat, tájakat, de csak a partokról csodáltam ezeket a gyönyörű helyeket, a Hornidal-tavat is 514 méteres mélységével, ezt megjegyzi az ember, ha csak egyszer is látta. De a férjemnek a munkája jutott erről az eszébe, a sokféle vízi jármű, csak akkor mentünk valahova hajóval, ha elkerülhetetlen volt, és azt is halálhajózások nevezte. Végül már a feszültség tette tönkre, ezek a szűk vízfolyosók, sziklaprések, ahol folyton vigyázni kellett a hajóra minden pillanatban.

– Tölthetek magának is? Felfedeztem az itallapon: Weingut Josten & Klein. Rajnai borászatból hozták.

– Én azonnal kiszúrtam, hogy maga bajor.

– Könnyű kitalálni. A többi tájnyelvben még én sem vagyok biztos. Életemben nem jártam Lübeckben, de hallottam a kiejtésüket.

– Amint megszólaltam, tudhatta, honnan származom.

– Rosszul gondolja, hogy bárki kitalálhatja. Nem hallja saját magát. A német anyanyelve megrekedt azon a szinten, amikor eljött. Azt gondolja, vagy legalábbis azt hiheti, hogy a mai németet beszéli, pedig nem így van. Én úgy vélem, hogy talán egyáltalán vagy alig beszélt azóta anyanyelvén. Meg ne sértődjön, de úgy érzem, lassan felejtí a németet.

– Igaza lehet. Néha a szavak sem jutnak az eszembe. Tanulni akartam. Ezért is szálltam így magára. Ne vegyen nagyon komolyan. Néha rosszul fejezem ki magam. Nyugodtan hagyjon itt üldögelni, ha untatom, igazán nem sértene meg velem.

- Még maradok egy kicsit a bor mellett.
- Kifinomult németet beszél, a bajorok németje különösen szép, tökéletes, tévébe illő, főleg ha még a szakmája is ez. Némettanár?
- Zenét tanítok.
- Ugyan, aranyoskám, az ugyanaz... Ezt is kitaláltam! De nem iszom többet, mert nekem megárt.
- Miért is ne lenne a zene ugyanaz, mint a nyelv, amit beszélünk...
- Látja, tud maga nevetni is. Min játszik?
- Gitározom.
- Klasszikus gitáron? Komolyzenét?
- Nem, dehogy. Zeneelméletet adok elő. Kamaszkorom óta az volt az álomom, hogy legyen egy rockbandám, de ezt később komolytalannak tartottam. Több gitárom is van, sok együttesben játszottam, de mindig kedvtelésből, a barátaim is hasonlóképpen, hobbiból még cédéket is adtunk ki, ezekkel ajándékoztuk meg ünnepekkor, születésnapokon ismerőseinket, kollégáinkat. Voltak saját dalaink is, megbújtak a lemezekben az ismert dalok feldolgozásai közt. De legalább meghallgatták azt is, amit mi írtunk, és nem is olyan rosszak...
- Ha maga mondja, nem értek hozzá...
- Mit szokott hallgatni?
- A *Dancing Queen*! Nálunk mindig valamilyen alkalmi zene szólt, karácsonyi vagy születésnapi. Aztán minden gyerekemmel, unokámmal átvészelttem az összes divatirányzatot a punktól Avicii-ig, szegény gyerek, most halt meg, még én is láttam egyszer. Kívülről ismerem a legújabbakat is. A hangszórók basszusaira aludtam el és riadtam fel éjjelente, még a harmadik szobában is mozgott az ágy. Már a harmadik generáció gyötör ezzel, de hát akkora a ház, senki sem akar elköltözni... Milyen komor lett!
- A Hardanger-fjordot várom. Azt majd együtt nézzük a feleségemmel. Az lesz a végállomás is, utána átszállunk, cirkálás nélkül egyenesen hazamegyünk.
- Ne várja azt a helyet, ott van a sziget Arnold Böcklin híres képén.
- A *Holtak szigete*. Megfestette, amire gondolunk: úgy ragaszkodunk a halálhoz, akár fa a földhöz gyökérzetének rejtett hálózatával. Mégis odamegyünk ezért a borzongató látványért. Mert mögötte hullámszik a lelkek óceánja.

KISS LÁSZLÓ (1976) Gyula

KISS LÁSZLÓ

A bokrok, a fák

Az előző esti hód
látogatott meg reggel.

Fejét kiemelve,
sodrással szemben
úszott.
Fegyelmезetten,
rendíthetetlenül.

Korán keltem,
későn feküdtem.
Álmosan matattam,
aztán visszahúzott,
ha néhány percre is,
az ágyunk.

Hagytam,
hadd
lebegjek.

Ekkor érkezett a csattanás.
A műanyag székek hangja ez,
ha fölborítják őket.
A szúnyoghálós ajtóban
állt a tettes,
a szomorú szemű,
bűnbánó hód.

Fejét fölszegve,
dacosan úszott
a fölgyorsult folyóban,
egyenesen
a szárazra rágott
fák közé.

Egyedül voltam,
két hónapja alszom
egyedül.

Így, féllalomban
lepert meg
az előző este
látott hód.

Az áradás erejétől
hajlongtak,
rángatóztak
a vízben
a fák,
a bokrok.

PRUZSINSZKY SÁNDOR

Anabázis

PRUZSINSZKY SÁNDOR (1940) Budapest

A vonaton egész úton a kezében tartotta a verskötetet. Nem tudott betelni a híressé vált szavakkal, hogy ezt mind neki, róla írták! Úgy suttogta maga elé, mint valami varázsigét: „Milyen volt szőkesége, nem tudom már...” Újra és újra meghatódott, s mintegy a kerekek zakatolásának ütemére mondogatta magában: „nem, nincs vége még, nincs vége még”. Az állomásról konflissal a kávéházhoz vitette magát. Régóta készült az útra. Tudta, hogy ilyen idő tájt a költő odabent tartózkodik.

Megállt a kávéház bejáratánál. A forgóajtó, mint valami modern pokolszáj, egy magas férfit s egy sovány nőt elnyelt előtte, de ő visszahőkölt: hogy néz ki az, ha csak úgy besétálna, és odaballagna az asztalához, mint valami kékharisnya? Hiszen voltaképp nem történt közöttük semmi! Személyesen talán ha háromszor találkoztak a váradi évek alatt. A verseskötetéről, amit évekkal ezelőtt neki dedikált a költő, s most a kezében szorongat, egészen meglepedezett. Csak nemrég olvasta végig... És erről a csodálatos versről, amiről az újságok is megírták, hogy neki, *csakis neki* szól, egy alkalmi ismerőstől értesült. Csodálkozott, majd meghatódott. Valahogy az Isten ujját érezte abban, hogy ez a bús, időtlen lángolás épp most érte őt el! Most, amikor egy unalomba fúlt házasság után magányossá válva, mintegy ég és föld között lebeg...

Hirtelen a szíve táján apró szúrást érzett. Arra a másik, estébe hajló délutánra gondolt, amelynek képei most hirtelen feltolultak a homályból, és szinte parancsolóan tolokodtak eléje.

A váradi társaság az év utolsó napját ünnepelte az ifjú segédszínész nő szerény albérletében: sárga virágokkal díszített, olcsó tapéta és szakadt csipketerítő. Méteres padlóvázában porosodó szalmavirág. A plafon nedvességfoltjai alatt a szilveszteri két gavallér: Nyárai, a tömött bajszú, lenyalt hajjú amorózó, kollégája a Szigligeti Színházban, meg a nyeszlett kis városi aljegyző, Juricskay úr. A két férfiú kölcsönös megvetéssel viseltetett egymás iránt, de óvakodtak ennek hangot adni. Arcukon fagyott mosollyal vetettek gyűlölködő pillantásokat egymásra. Úgy keringtek ökörülötte, akár két bódult éjszakai pillangó.

Mert ő akkor egyszerre két vasat tartott a tűzben. Mi mást tehetett volna? Egy szál magában, statisztafizetés mellett? A főtérre néző „rökalyukat” – ahogy Juricskay hívta – pontosan kellett fizetni... Ez a dadogó Juricskay, bármennyire nevetséges is a megjelenése a kis növésével, vékony lábai felett a pókhasával, mégiscsak a megállapodott hivatalosságot jelenti. Napi egyszeri ebédmeghívást, néha cigányzenés vacsorát is. Nem férfitartalék, hanem maga a létezés. Védelem a színpad süppedékes veszélyeivel szemben. (E veszélyt főleg maga Nyárai bonviván jelentette, aki helyzeti előnyének tudatában pimaszul ölébe ültette őt, s a nyakába csókolt.) Az aljegyzőben, mint a színház felettes szervében, forrt az indulat, de úgy vélte, ez nem a megfelelő pillanat a rendcsinálásra az izmos fiatalemberrel szemben. Még csak a második pohár pezsgőnél tartottak, amikor Juricskay felkiáltott: – Nézzék csak, de furcsa: az az ember már egy órája silbakol ott! – és kimutatott a havas főtérre. És valóban: pár méterre innen, az Ezredévi Emlékmű előtt ott állt a költő, és komoran bámult az ablakra.

– Hát az ott kicsoda? – fortyant fel az apró aljegyző.
 – Az? – nevetett fel a bonviván – Nem ismeri? Juhász Gyulus, költő és kritikus. Nem először csinálja ezt a mutatványt a Nusi ablaka előtt.
 – Csak nem lett meghíva ide?
 – Dehogyan – mondta erre ő, és felszegte kócos szőke ciklont utánczó fejét – Majd bolond leszek! Unalmas emberke, elrontaná a hangulatunk.
 – Ne bántsad, rólam jó kritikát szokott írni! – nevetett fel Nyárai, és az ablakhoz lépve intett a költőnek, de az meg se mozdult. Innen bentről is látszott, milyen kopott a ruházata és elnyúlt a cipője. Fekete nyakkendője félrecsúszott, félig elbújt a zakója alatt, de ő nem toródott vele.
 – És hová lett a télikabátja? – csúfolódott Juricskay. – A zaciba adta?
 – Már egész kék az arca... Mégiscsak be kéne hívni – aggodalmaskodott a bonviván.
 – Két ballába van – fintorgott ő, ellenőrizve kontyának állapotát az asztali tükörben –, csak toporogna itt köztünk szegény.
 S akkor odakint a költő – csókot nyomva a nőalak páncélos kebelére – leterdelt a szobor elé.

– Látod, Nusi? Te vagy most az a szobor... Mire képes egy igazi költő? – röhögött fel a színész. De a másik, komolyra véve a dolgot, így figyelmeztette:
 – Ne nevéssen, kérem! A csendes férfiaknak vannak a lehangosabb vágyaik...

Aztán, a két, nőre éhes férfi közt, a Szilveszter hangulatában Anna el is felfedkezett a szobornak szerelmet valló költőről. Mikor legközelebb kitekintett, a szép keblű Hungária már magában állott a párálló alkonyatban. Csak egy villanásnyi időre fordult meg a fejében: milyen – talán kibíratatlanul – fájdalmas szenvedély munkálhat itt – s épp őmiatta! De csak annyit mozdított meg benne az egész – részvétet –, akár egy statiszta ügyetlen vergődése a színpadon. Ez a vézna kis ember nem szerepelt vágyálmaiban. Ha rangsorolta a közel s távol felbukkant férfiakat, a költő a „futottak még” szürke hadához tartozott.

Most, ahogy erre gondolt, fájó ürességet érzett, olyasféle kínzó veszteséget, mint amikor az ember ottfelejt a zsebóráját a villamoson. Eszébe jutott a Böhmer téri jelenet is. Ő a kávéház teraszán üldögélt (már nem emlékezett rá, kivel), amikor a költő egy széket felborítva az asztalukhoz rontott, és elébe tett egy újságlapot, lihegve: – Olvassa el, Anna! – A vers így kezdődött: „Szatír, ki bennem él...” Mire ő: – Maga satír? – És csak nevetett. Hosszan. Fölény-nyel. Lesajnálón. Most tompa fájdalmat érzett: hogy lehettem ilyen ostoba? Miért van az, hogy az embert a sejtjeinek vak működése így becsaphatja?

Egy szerelmespár ült le a szomszédos padra. Miközben simogatták egymást, úgy tettek, mintha a szemközti épületet néznék, s ő önkéntelenül elmosolyodott ezen az ártatlan fortélyon.

És megint fölrémlt benne a költővel való kapcsolatának kínzó befejezetlensége. „Rajtam múlt-e, hogy nem történhetett közöttünk semmi?” – ezt kérdezte önmagától, ki tudja, hányadszor. „Talán, ha... Igen. Talán, ha akkor, azon a délutánon...”

Ám végül abbahagyta a rágódást. Mi értelme visszapörgetni az időt, csak azért, hogy az önvádnak tápot adjon? Nemrég olvasta a fodrásznál a véletlenül kezébe került újságban a költő legújabb versét: *Anna örök*. És benne a szíven ütő sort: *Élsz és uralkodol örökkön...*

A neszesszeréből előkapta fésülködőtükrét: nedves fényű, zöldes szemek, húsos ajkak, de alacsony homlok és lapos orr. Maga a hétköznapiság, még ha a szőke hajkorona üdén ellensúlyozza is... Ez az arc, ez a természet, mely magával ragadta Juricskay aljegyzőt és Mihelfy uramat, a Szent László téri fűszerest... De most: *Élsz és uralkodol örökkön!*

Mi ez, ha nem a töretlen szerelem megvallása? Szerelmi körözőlevél, nyílt felhívás a visszatérésre?

Erőt kellett vennie magán, hogy ne pattanjon fel, és ne rontson be a diadalmasan csillogó kávéházba, és ne boruljon azon nyomban a költő vállára, kiáltván: „Hívtál, hát itt vagyok! Tégy velem, amit akarsz!”

A kávéház forgóajtáján egy rikkancsnak látszó fiú jött ki, a hóna alatt újságokkal. Ő sebesen rákérdezett :

– Fiatalember, ismeri Juhász Gyulát? – Amaz bólintott. – Menjen vissza, kérem, és csak annyit mondjon neki, hogy Sárvári Anna várja idekint – és a fiú kezébe nyomott húsz krajcárt.

Hamar visszajött az, és furcsálkodva nézett őrá.

– No, mit mondott Juhász úr?

– Hogy nem ismer semmiféle Sárvári Annát.

Anna szédülést érzett. Mintha túl meredek lépcsőn rohant volna lefelé.

– Menjen vissza, kérem, és mondja meg neki: fontos mondanivalóm van.

Csak egy percét venném igénybe – megteszi?

A fiú szigorúan nézett Annára, s újra eltűnt. Szinte azonnal visszajött.

– Juhász úr eltávozott.

– Ugyan hol?

– A vészkijáraton.

Ő csak állt, és a forgóajtót bámulta, mely újra elnyelte a kis rikkancsot. És beléhasított a felismerés, hogy mi köze Sárvári Annának Annához.

Hogy csak *Anna van*. Az az Anna, aki sose létezett.

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (de Koning), 2014

ARTZT TÍMEA (1977) Monor

ARTZT TÍMEA

A nimfa párbeszédet kezd

VISSZHANG HELYETT

A kősziklák nem éreznek,
a nimfa mégis
párbeszédet kezd.

APA (RÉSZ-EGÉSZ METONÍMIA)

A hangját ismered,
tompán áramlik,
miként a tapintás,
nem fér hozzád.

Feszültsége
három és fél kilósan
benned vibrál.

Fáradtságnak feszítve
kaparod a tested,
a víz megnyugtat,
melenget.

Ide-oda ringat,
a fürdetés illata
az orrodba hozza.

Az alakját felismered,
tizenhárom éves kamaszbaba.

Fényes érintés
a zongora fekete-
fehér billentyűzetén.
A tekintete a legismerősebb,
romolhatatlan méz-
barna szeme,
lehetne a tiéd.

HITVALLOMÁS

Költészetem leginspirálóbb alakja
a Fiú és a nem létező Férfi.
A szabadságérzetet hihetetlen mértékben fokozza,
de a megtermékenyítés a Szentlélekre vár,
vagy tudja az Ég.

FÜGÉT MUTATNI

Mindannyian meztelen jövünk a világra.
Majd szégyenszemre kell
a fügefalevél.

Miért tűnődnek azon,
hogymereven mennyi
a magányosan vitorlázó
fügefalevél?

KÉSEI SIRATÓ

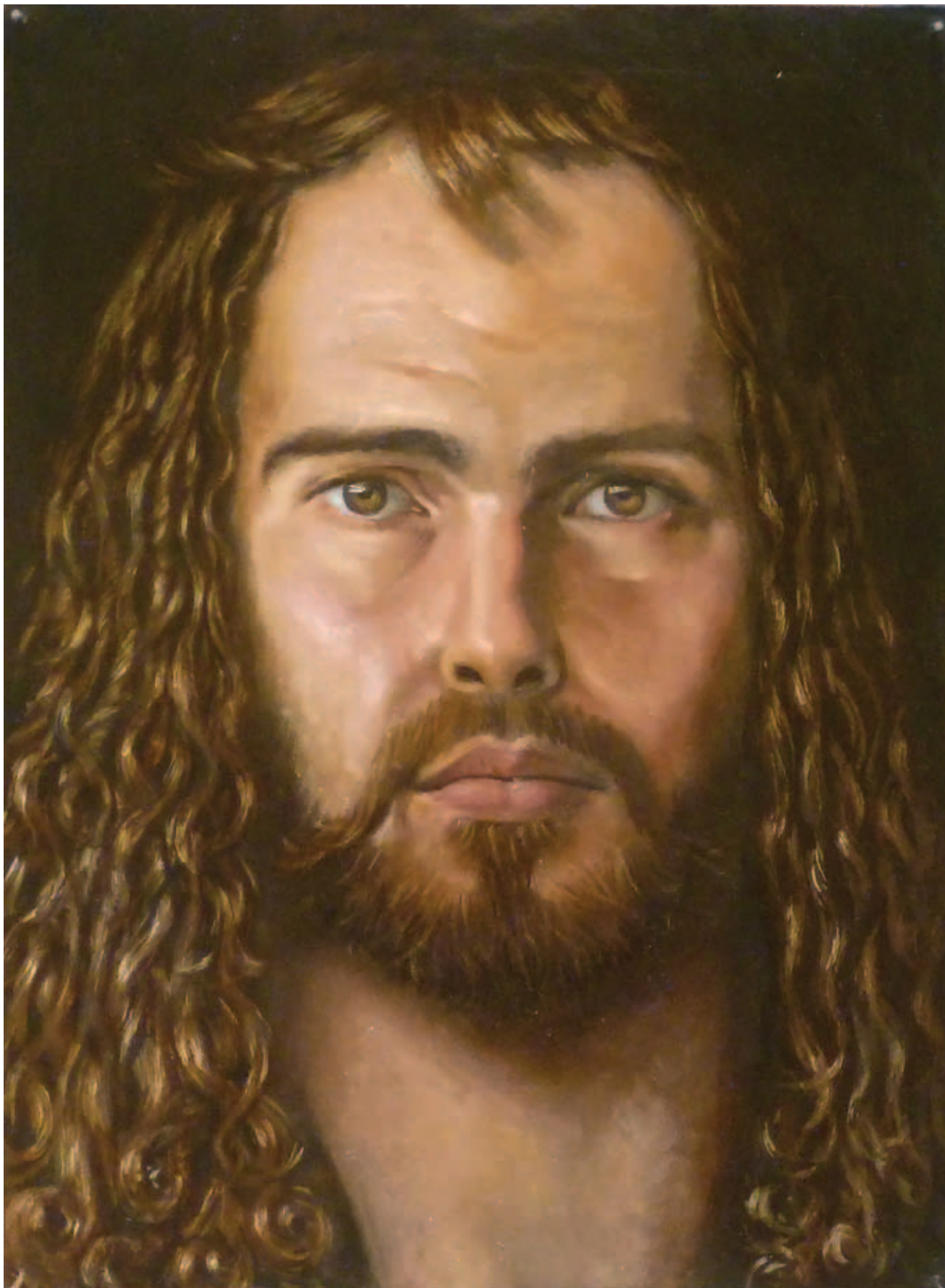
A születés utáni első traumát
a lemetszett bőrszövet okozta.
Öt évre nyúló ósbizalommal üvöltöttél ki
a kórteremből.
Idegen nővérek nyugtatgattak.
Ellenem fordultál fájdalomdiban.

RITKÁS

A tér emlékek és hangulatok,
néha-néha
emberek találkozója.

AZ ÉGI ÉS A FÖLDI SZERELEMRŐL (N. P. esszéjére)

Találkozások nélkül nehéz Aphroditével
párbeszédet kezdeni,
ez még Szapphónak se ment.
Erosz monológja izgató ugyan,
de nem érinti a lényegét.
Marad az autokommunikáció.

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Dürer), 2014

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Rembrandt), 2014

HEGEDŰS IMRE JÁNOS (1941) Budapest

HEGEDŰS IMRE JÁNOS

A vér színe

Mindig a hátsó kiskapun lépett ki a rétre, azért csinálta ezt a kijáratot, ne lásák a faluban, mikor megy munkába, mikor megy ki az erdőre, lopják, ha csak tehetik, az emberek a fát, mert – amíg az elvtársak voltak az urak – megszokták, hogy az erdő a szabadoké, vagyis az államé, de azt dicsőség volt megkuráltani.

Megváltozott a világ, eltakarodtak az elvtársak, most a lopást joggal tiltja törvény, s becsületet követel a falu. Pongrácz Miklóst a Közbirtokosság alkalmazta, ez a haló poraiból feltámadt gazdasági szövetség úgy védi a magántulajdont, mint az oltári szentséget, s szigorúan ítélkezik a tolvajok felett. Csak-hogy az emberek természete lassabban változik meg, mint a világ, és megtörtént, hogy nemcsak idegeneket, hanem valamelyik sógorát vagy unokatestvérét is bekísérte lopott fával a rendőrsre, nagy a harag emiatt a rokonságban.

Sok bosszúsággal jár a munkája, mégis nagyon megszerette a mesterségét. Az erdész a szabadság fia, akkor végzi jól a dolgát, ha egész nap nem csinál egyebet, barangol hegyen-völgyön át, meg-megáll, fülel, harkály kopogását, őz böffenését szűri ki más hangokból, székérgéből, fűrészsírásából, fejszezsattogásból, meredélyekre, kaptatókra hág fel, vízmosásokba, sötét árkokba ereszkedik alá, egyedül a szarka tudja kifürkészni az útvonalát, az ágról ágra szökösve fel is veri az erdőt, de az ő nyelvét az emberek nem értik, s a rigók, a cinkék, a pintyek, a mátyásmadarak zsbongása hozzátartozik a rengeteg zúgásához, a patakok csobogásához, a száraz levelek zörgéséhez. Télen mostoha az erdész sorsa, derékig hóban gázol, a zúzmarától hóember lesz, de tavasszal, ha kibújik az odújából a mókuscshalád, s a madarak az ezermesterek szakértelmével rakni kezdik a fészkeiket, mindent elfelejt, visszaköltözik lelkébe az áhitat, és sétál önfeledten az ő templomában.

Betont kavartak tegnap este, villanyfénynél öntötték a fundamentumot, máskor nincs ideje, a kőműves öccse is, aki segített, oda van reggeltől késő délutánig, a rohammunka hatását most érzi, izomláz kínozza, a vadászfegyvere is túl nehéznek tűnik, mozgása lelassult, cammog a réten át, amit szégyell, mert az nem tartozik hozzá egy erdész járásához, ráadásul a három fiú közül ő ütött az apjára, megörökölte Pongrácz Ábris robusztus termetét.

Bele kellett vágni az építkezésbe, mert megszületett a második fia, Vince, szűk lett a hely az apósánál, kellemetlen és sokszor kínos az állapotuk, mert imádja a feleségét, Nórát, s az éjszakai hangok nagyon kellemetlenek tudnak lenni azok számára, akik nem részesei a szeretkezésnek.

A rét után olyan meredek kaptató következett, hogy érte az orra a földet, majdhogynem négykézláb mászott a falu fölé tornyosuló hegyre, Gádorosra. Felért a csúcusra, s ebből a magasságból már látszott a keleti derengés, először Illanc erdeje borul tűzbe, mögüle fog felkelni a nap, mint mindenkor, de egyelőre csak pirkad, halványan látszanak a hegyek sziluettjei, szemben felfehérlenek a mészkősziklák, az Olt vize is megcsillan itt-ott. A forrástól nem messze nagyon keskeny még a folyó, szinte patak, olyan kacskaringókat vágott lefelé a lejtőn, hogy Miklós, egy kőre ülve, hosszasan gyönyörködött benne. Megszokott neki az erdő, mező minden csodája, de a magasból lefelé kígyózó Olt szépségével nem tudott betelni, levett kalappal nézte, s megvárta,

amíg előnti a fény a völgyet, amíg pirosítani kezdenek a háztetők, s az élet zajai felszállnak az ő magasságába: tehénbörgés, kakaskukorékolás, lónyerítés.

Zöld volt az egyenruhája, a zöld kalap szalagja mögül nem hiányozhat a szajkó azúrkék tolla, így néz ki egy erdész mindenhol a világon, gondolta, s boldogság járta át egész testét. Szerette a szülőföldjét, szerette a faluját, azonosult minden hegykaréjjal, mohás fenyőfával, hófehér sziklával, és szerette, nagyon szerette Nórát, a feleségét. Ha tőle függene, ki nem bújna a szoknyája mögül, de nem lehet éjjel-nappal a fenekében lenni, illetve éjjel lehet, csak épülne föl a házuk, legyen végre hálósobájuk, el is határozta, hét nyelven beszélő zárat szerel föl annak az ajtajára, még retesz is lesz belül. Ha napközben a Közbirtokosság erdejét őrzi, akkor éjszaka a saját tulajdonát, övé, egyedül övé ez a kreol bőrű, drága asszony, nem közbirtok. Föl is falná, ha lehetne, szerencsére Nórában is buzog a vér; úgy találunk, mint a nagyharang s a nyelve; sokszor ő kezdeményez.

A hegycsúcs fennsíkban folytatódott, parlagfüvön gyalogolt még egy negyedórányit, akkor érte el az ő igazi világát, a fenyvest. Pap nem lép akkora áhítattal a templomba, mint ő a rengetegbe. A túlevelek megszűrik a fényt, smaragdzöld derengésben gyalogolhat most már órák hosszat, megállt számára az idő, mert nincs kitűzött cél, amit muszáj elérni, mekkora ajándék ez az Úristentől, valahol messze, egy másik megyében lyukadna ki szabad mezőre, de soha nem megy odáig, az már nem az ő területe, ott nem lenne ismerős minden fenyő, bokor, erdei kút, bugyogó forrás, óriástapló, őzheverés.

Kész csoda, hogy ezek a fák így be tudják lakni a szurdokokat, patakokat, lankákat, még a megrepedezett mészkősziklákban is megkapaszkodnak, a föld ereje, lelke táplálja őket, valamilyen csoda történik lenn, a mélyben, amit nem látunk, amiről keveset tudunk, a gyökerek minden titkát még nem fejtették meg a tudósok.

Háborgott a lelke, amikor letépett kérgű fenyőt látott. Óriási kárt okoznak a medvék, két lábra állnak, s amíg csak fel tudnak nyúlni, iszonyú karmaikkal tövig kaparják a fiatal fákat, mert táplálék nekik a mézga, a fa fehér vére – azt nyalogatják ezek a fenevadak, és évek, évtizedek kellene, amíg beheged a seb, de a törzs már soha nem lesz teljesen ép, abból, ha majd deszkát fűrészelnek valaha, el kell dobni a korhadt részt, tűzre ha jó.

Az erdészház Virgóban volt, legalább két órát kell gyalogolni, amíg odaérik, a fakitermelő úton rövidebb s kényelmesebb lenne, de ő éppen ott nem mehet, nem szabad tudják a fatolvajok, hol jár, mit csinál, a legsűrűbb bozótosokon, árkokon, hegyszakadékokon keresztül csörtet, néha magas fára is felmászik, ahonnan a hatalmas erdő minden moccanását meg tudja figyelni. Egyik szektának a tagjai, talán a Jehova tanúi, azt állítják, hogy ha vége lesz ennek a világnak, az utolsó ítélet után ők, a kiválasztottak nem halnak meg, itt, Virgóban gyűjti össze őket az Úr, s ajándékoz örök életet nekik hűségükért.

Mosolygott Miklós, amikor eszébe jutott ez a jóslat, mi már túl vagyunk akkor a végítéleten, dörögte, mert ahányszor csak felszalad Nóra a fakitermelő úton a Fiatjával, s meglátogatja az erdészházban, Virgó földi paradicsommá válik. Gyülekezzenek csak nyugodtan a szektások az Úr színe előtt, ő abból nem kér, s a Virgóból aztán pláne nem, mert az szüzet jelent, ezt a plébánostól tudja a falu, kiprédikálta a szektásokat a szószékről a tisztelendő úr, így védte a nyáját, haragudott nagyon, mert azok el-elkapdosnak egy-egy hívet a katolikus gyülekezetből.

Sokat foglalkozott gondolatban Nórával, volt ideje egész nap elmélkedni. Azt jóslták a faluban, nem fog menni ez a házasság, hol volt az esze Nórának, ő a legszebb nő a vidéken, ráadásul iskolaigazgató, és hozzáment egy tanulatlan paraszthoz. Tévedett a falu, boldogan élnek, a lemaradást is behozta, annyi könyvet senki nem olvasott el, mint ő, még ezekre az utakra is hoz magá-

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Georges de La Tour), 2014

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Velázquez), 2014

val egyet-kettőt, az soha nem hiányozhat az erdésztarisznyából. S nem is kivétel az ő házasságuk, háromszor annyi a diplomás nő, mint férfi, mit csináljon a sok óvónő, tanítónő, tanárnő, ha kihelyezik őket falura? Már a traktoristák után is kapdosnak.

A tanári kar gyakran rendez táncmulatságot, ott sem lóg ki a sorból, úgy táncol Nórával, mintha nem erdészstanfolyamot, hanem balettiskolát végzett volna, még az is megtörtént, leálltak a párok, ők ketten keringőztek szédülésig, s a végén megtapsolták őket.

Tanult volna ő, hogyan tanult volna, mindvégig osztályelső volt, de gyermekkorában az apja tragédiája úgy törte derékba az életét, mint szélvihar ezeket az áldott, szép fákat.

Számtanórájuk volt az iskolában, ész nélkül rohant be az osztályba a fűrészüzem őrre, s lihegve, szaggatottan mondta, gyere gyorsan, Miklóska, édesapát baleset érte, rádőlt az esztergapad.

Kifutott az erő a lábából, alig tudott felállni, hóna alá nyúlt az őr, s húzta-vitte, alig érte a földet.

Rettenetes volt a riadalom, a kiabálás a gyárudvaron, az új tulajdonos mindent a feje tetejére állított, semmi sem volt jó neki úgy, ahogy addig volt, munkahelyeket cserélt meg, futószalagokat helyezett át, modern gattereket vásárolt, ezeknek kellett a hely, s kiadta az utasítást, költöztessék át az épületből a színbe az óriási esztergapadot.

Azt csak úgy tudták elmozdítani a helyéről, ahogy a piramisokat építhették, hatalmas rönkfákra emelték föl az egyik végét, aztán a közepe tájára is benyomtak egyet, hogy legyen min görgetni, oldalból feszítette vasrudakkal négy vagy öt szilaj férfi, Miklós édesapja, Pongrácz Ábris a másik oldalról valamilyen éket akart bedugni, de akkor már dőlt is az esztergapad, mert túl magasra emelték, átbillent az egyensúly, s rádőlt az apjára.

Mindezt később mesélték el neki, mert amikor az őr behúzza a gyárudvart, már csak azt látta, hogy az apjának a feje és a hatalmas mellkasa lóg ki a vaskolosszus alól, ő volt a legerősebb ember a faluban, az arca kék, szederjes, s a vére, ami kifolyt s elárkolt, fekete, mert összevegyült vasreszeléssel, porral.

Ennek a vérpatáknak a képe tapadt meg a recehártyáján, ez kísértette és kísérti most is: a fekete vér.

Édesanyja sikoltozását hallotta még, aztán elájult, otthon tért magához.

Félárva lett, emiatt nem tudott magasabb iskolákat végezni. Két kisebb testvérét és édesanyját gyámolította, napszámba járt, nyári vakációkban erdőkitermelésen dolgozott, fát döntött, hasogatott, máskor építkezéseken máltert kavart, téglát hordott, gerendákat emelt, a nyolcadik osztály elvégzése után gyorstanfolyamon vett részt, s alig töltötte be a tizennyolcadik évét, kinevezték erdésznek.

Ekkor már jegyben járt Nórával, gyermekszerelem szökött szárba, tízéves koruktól fogták egymás kezét, a lány nem törődött azzal, hogy Miklósnak nincs diplomája, majd az enyémnek a hátára neked is festünk egyet, mondta kacagva, s úgy csapódtak egymásba, mint anyagreszecskek a magfúzióban. Büszke volt az új nevére, Pongrácz Nóra úgy zeng – mondta –, mint egy mélyhegedű.

Egyedül a medvék miatt aggódott a felesége. Itt is, ott is lehetett hallani, hogy a medve megtámadta az erdőt, mezőn kószáló vagy dolgozó embereket, még a kamrába is bement egyik faluban, kirámolta a hűtőszekrényt, nem félnek azok már semmitől, megszokták az ember közelségét. Akkor hogyan volna veszélyben Miklós, amikor ő egyenesen belesétál a medve torkába a sziklák alatti ciheresekben? Ott tanyáznak leggyakrabban, ott nevelik föl a nőtények a bocsait. Ezek a legveszedelmesebbek. Az anyamedvék. Hiába nyugtatja

Miklós, ne féljen, vadászfegyver van a kezében, meg tudja védeni magát, de Nóra nem nyugszik. Vannak olyan hirtelen találkozások, mondja, amikor nincs idő csőre tölteni a puskát, vagy eltéveszti a lövést, s akkor úgy üti le a vadállatot, mint sas a nyulat. Nem egy ilyen eset történt már. S ha lelövi is a dögöt, a törvény előtt évekig magyarázhatja, önvédelemből történt, vagy nem, ráfogják, hogy orvvadász.

Azért építették Virgóban a vadászházat, mert ott a hegyszoros kitágul, s ebben a teknőben meg tudnak fordulni a hatalmas teherautók, kamionok, amelyek a széltörések fáját lehordják. Itt véget ér a járható út, tovább már csak gyalogszerral lehetett menni a patakmederben, át a szomszédos megyébe.

Nóra mindig akkor jön fel, amikor érik a málna vagy a kokozja, ezek a legcsodálatosabb napok. Miklós kiesik a szerepéből, néhány órára nem erdész, hanem férj, sőt szerető lesz, szüretelnek, estefelé az erdészház teraszán uzsonnáznak, s az is megtörtént, hogy – ha a nagyszülők vállalták a nagyobbik gyermeket, Hubát – Nóra itt töltötte az éjszakát, olyankor valóban nem cseréltek volna a szektásokkal, akiknek üdvösséget és örök életet ígért az Úr. Ha jól számították, a kisebbik, Vince éppen itt fogant meg, amivel alaposan rácáfoltak a Virgó névre.

Először a szomszéd falu erdésze, Cservenka Károly szólította meg Miklóst, csinálni kellene valamit, mert már a mezőre sem mernek sokan kimeni, úgy félnek a medvétől, volt, akit megmocsokolt, a szomszédasszonyának leszakította az egyik mellét, s lekaparta a fél arcát, még haláleset is történt. Borszékről származott ez a barátja, a Cservenkák mind odavalók, az erdőn nőtt fel, igazi vadember, személy szerint ismer minden szarvast, medvét a környéken.

Van neki egy kora nyugdíjba küldött katonatiszt ismerőse, mondja Cservenka Karcsi, regáti román, nem fél az Úristentől sem, a megyei milíciaparancsnok puszípjátása, az elsumákol mindent, nem kell félni, szóval, ha ők hárman összefognak, gyéritezni lehetne a dögöket. De egyetlen moccnásukról sem szabad tudjon a hatóság, mert orvvadászatért börtön jár. Kell a medve a külföldieknek, a hollandok, a németek, a franciák akkora összeget fizetnek az engedélyért, hogy abból egy hattagú család legalább fél évig urasan élhetne. Az erdőket visszaadták a gazdáknak, de a medvéket megtartotta az állam magának, azokat még a marhapásztor sem bánthatja, szeme láttára tépik szét a tehenet a vérre, húsrá rászokott bestiák, de egy ujjal sem nyúlhat hozzájuk senki.

Hónapok teltek el, talán egy év is, amíg a román és Cservenka Károly meg tudták győzni Miklóst, hogy kötélnak álljon. Az volt a legfájdalmasabb, hogy ezt a titkot nem oszthatta meg Nórával, ő bizonyára nem egyezne bele, mert állami intézmény, az általános iskola igazgatója, és egy botrány az állásába kerülne.

Kinn, a havasban volt egy boronaháza a románnak, nemrég vette meg egy özvegytől, akinek a férje meghalt, s asszony léteire nem tudta karbantartani, hullott be az eső a megrothadt fedélzeten, ott ültek le egy vasárnap délután hárman. Mikor már eleget ittak, félrehúzta az ágyat a román, alatta rejtett lappancs volt, azt felnyitotta, s kivett az üregből egy puskát. Egycsőű volt, hangtompító, távcsőves, zsírozásán látszott, hogy a karbantartást nem hanyagolja el a tulajdonosa.

Románul beszélgettek, pedig a regáti már elég jól törte a magyart. Elmondta nekik, hogy ezzel a puskával ki tudják löni a vidék kanmedvéit, a nőstényeket és a bocokat nem bántják, s olyan szalámit töltenek a húsból, amilyent a miniszter urak sem esznek. Már kiépítette a hálózatot, előleget is adtak, s bármilyen mennyiségben átvesszik tőle a kereskedők.

És ő előre fizet!

Komoly jövedelemre számíthatnak, dagadni fog a bukszájuk. Felajánlja a boronaházát mézsárszéknek, az ördög sem jár errefelé, ide hordanák be az elejtett komákat, ő már gondoskodott húsörlőkről, edényekről, fűszerekről, még belet is hozott a városból, csak a medve hiányzik.

Aztán senkinek egy szót se!

Miklós nem figyelt a részletekre, az anyagi haszon is hidegen hagyta, a két fizetésből tisztességesen megélnék, de eszébe jutottak a letépett kérgű fák, amelyeknek a vérét nyalogatják a medvék. Főleg kora tavasszal, amikor indul az élet, folyik, csorog le a karmok vájta sebeken az éltető nedv, átlátszó, színtelen, de ha megkeményedik, világossárga, mint a macskaméz, s attól függ a fenyő élete, hogy körben teljesen vagy csak az egyik oldalát mocskolta meg a gyilkos állat.

A fa volt Miklós élete, szenvedélye, szerelme, beszélni is szokott ezüstszakállú, ezüstmohás vén fenyővel, világos színű zsengekkel, a kibújt és gondozásra szorult csemetékkel. Emiatt állt kötélnek. Beállt orvadásznak, pedig tudta, a szabadságával játszik. Ha lebuknak, őt bebörtönzik, s Nórát kirúgják, ha nem is a tanúgyból, az igazgatói funkcióból biztos.

Korábban is megtörtént, hogy az éjszakát kinn töltötte a havasban, akkor járnak a legelszántabb fatolvajok, de most, a medveles miatt gyakrabban kellett felcserélje a puha ágyat a szúrós bozóttal, Nórát a medvével.

Stratégiát dolgoztak ki hárman.

Miklós ismerte a medvék járását az ő területén, nekiindultak az Olt forrásával szembeni hegyoldalnak, a csúcson különváltak, egyik a jobb oldali, a másik a bal oldali gerincen ereszkedett alá, ő, Miklós rendszerint középen, s vigyáztak arra, hogy egyforma sebességgel haladjanak, a lépések zajából, ropogásokból tudták, ki hol jár, meddig jutott, féltek, nehogy baleset történjen, nehogy lelőjék egymást. Az aljban szoktak inni a medvék, a zubogókban meg is fürdenek, ha túl nagy a meleg, ők is ott találkoznak.

Nem könnyű becserkészni egy ilyen nagyvadat.

Három vagy négy éjszaka járták a rengeteget, föl a hegyre, le a völgybe, hallgatóztak, figyelték a szél járását, ha csak lehetett, széllel ellentétes irányba meneteltek, az állatok szimata tizenkétszer finomabb, élesebb, mint az emberé, megérik az idegen szagot.

Fenn, ahol már véget ér az erdő, s kezdődik a sziklás rész, meghallották a csörtetést. Kibújt a hold egy felhődarabka mögül, látni lehetett a hatalmas állatot, menekült előlük, azért ő is fél, belemászott a kőfolyásba, de onnan visszazuhant, mély morgás szakadt ki a torkából, s megindult feléjük.

Hárman, csatárláncban, egymáshoz közel haladtak, tíz méterre lehetek a kantól, amikor az két lábra állt, az árnyéka is látszott a holdvilágon, vicsorított a szájával, s nagyot ordított. Borzongás futott végig a hátukon, megdermedtek, de a román vállához emelte a puskáját, s lött. A hangfogó miatt alig hallatszott egy gyenge pukkanás, a hegyek nem verték vissza a visszhangot, s a medve, kődarabokat gyúrva maga előtt, hanyatt vágódva csúszott be egy mélyedésbe. Óvatosan közelítették meg, mindhármuknál volt villanylámpa, s az erős fényben megpillantották a hatalmas állatot. Még hörgött, a sebből tájékos, fekete vér lövellt, de felállni már nem tudott, a golyó a nyakszirtjét találta el, ütőeret is ért, tökéletes munkát végzett a román.

Miklósnak felrémlt az apja feje és mellkasa, ami kilógott az esztergapad alól, fölkarodott a gyomra, távolabb ment, nekidől egy fának, s hányt. Letörülte a hideg verejtéket a homlokáról, hogy társai ne vegyenek észre semmit, higgyék azt, csak pisilni lépett félre.

Hozzákezdtek a legnehezebb munkához: elszállítani a kant a hétvégi házig.

Mozdítani sem tudták egészben.

Erre rá voltak készülve, elővették a késeket, s darabolni kezdték. Először a négy lábat vágták le combtöbblől, azokat vitték a román boronaházába, elég messze volt, kellett közel egy óra, amíg odaértek, aztán vissza. Hoztak magukkal egy rövid nyelű ásót és egy hordágyat, azt a napokban eszkábálták össze két kemény rúdból és sodronydrót darabokból. Cservenka volt nagymester a böllérkedésben, föl vágta a hasfalat, kidobta a belet, így meg tudták emelni az egészet, s ráfordították a hordágyra.

Erre már inni kellett, a román vette elő a kabátja belső zsebéből a lapos üveget, körbeadta, mindenki húzott a rozspálinkából, de szólni senki sem szólt. Ilyen néma egy medvetorozás.

Gödröt ástak, minden hulladékot, ami alkalmatlan volt szalámi töltésére, abba lökték bele, kövekkel nyomtatták le, hogy a vadak ne tudják kikaparni, s elföldelték. A halomra fenyőgallyat és tűlevél avart raktak, nyoma sem maradt az éjszakai vérengzésnek.

Miklós és Cservenka hátul, a bikaerős román elöl ragadta meg a hordágyat, s vitték járatlan utakon, nagy erőlködéssel, szuszogással. Többször meg kellett pihenni, virradatra értek célba.

A boronaházat egy akkumulátor látta el villannyal, s a fényben megiszonyodva néztek végig egymáson. Mocskosak voltak és véresek, a ruhájuk cafatokban, Cservenka a kalapját is elveszítette, a románnak le kellett dőlni a heverőre, olyan erős szívdobogást kapott.

Miklós először gondolt arra életében, hogy ő nem érdemli meg Nórát. Ha most meglátná, kifutna a világból. Nem a külseje miatt, soha nem volt kényes vagy finnyás, hanem a tette miatt. Bármit művelnek ezek a fenevadak, az ember maradjon ember, s főleg az ő ura, aki úgy rajong a természetért, ne legyen hóhér. Ne legyen gyilkos. Ez kavargott a lelkében, s elhatározta, ha innen hazakerül, úgy fog meggyónni a feleségének, mint a jó hívó a papnak, s többet nem áll szóba se a románnal, se Cservenka Karcsival.

De hogy menjenek haza ilyen véres ruhában? Mindenki tudni fogja, mit műveltek az éjszaka.

Volt egy nagy vájdling a boronaházban, még az özvegytől maradt, abban rendre kimosták a ruhájukat, s fölakasztották száradni a kályha fölé. Alsógyatyában, derékig csórén dolgoztak. Akkor látták, a románnak a háta is szőrös.

Miklós tudta, melyik az a magaslat, ahol van térerő, felhívta Nórát, és azt hazudta, felettesei érkeztek a fővárosból, hozták a német vadászokat, akik kiváltották az engedélyt két kanmedve kilövésére, neki kísérni kell őket, két nap múlva megy haza.

Csak fele volt hazugság, amit elmondott, ők valóban kilőtték a kant, mégis elakadt valami benne, szúrást érzett a mellkasában, nyilallást a halántéka táján, még soha nem hazudott Nórának, úgy érezte, megcsalta a feleségét.

Hozzákezdtek a medve feldolgozásához.

Cservenka nyúzta, trancsírozta, a román vagdalta apróra, ő a húsörlőre szerelte a tölcséret, s töltötte a kolbász-szalámit, de szó el nem hagyta a száját. Hiába faggatták a társai, hiába kérdezték, mi baja, hallgatott, vagy – ha nagyon türelmetlenek voltak – kilépett az ajtón.

Nem tudott szabadulni a gyermekkori emléktől. Az apja szederjes arca, beroppant mellkasa kísértette, s az esztergapad alól szívárgó vérpatak. Merev mozdulatokkal, némán végezte a munkáját, örölte a medve húsát, töltötte a szalámit, de gondolatai ott kóvályogtak a gyárudvaron, látta a tolongó tömeget, édesanyját, aki tépte a haját, két öccsét sóbálvánnyá merevedve, hallani vélte a férfiak káromkodását, a nők visitását, sírását, jajgatását.

Úgy érezte, elájul, mint gyermekkorában, ami szegény lenne, hisz most már felnőtt férfiember, kemény élethez, vadakhoz szokott erdész. A medve-

hús szaga más, mint a disznóé, felkavarja a gyomrot, otthon a torozás vidám mulatság, énekelnek, isznak, de ez itt inkább halottvirrasztás, temetés. Vajon miért? Csak azért, mert a disznó háziállat? Az ember rabszolgája? Jobbágy? A neve is sértés! Disznó! S a medve, a havasok lakója nemes? A szabadság gyermeke? Senki sem úr fölötté? Nem a szabadságot ölték meg ők?

Ilyen furcsa, zavaros gondolatok kínozták, s várta, hogy véget érjen ez a rosszízű munka.

Két vagy három disznóból sem lett volna ekkora halom szalámi. Alig hittek a szemüknek. Kamrája is volt az erdei háznak, ott rudakra rakták, hogy száradjon.

A többi a román dolga. Ő majd beviszi autóval a kereskedőkhöz, az áru egy hét múlva a fővárosban lesz, ott van pénz, ott gyűl össze az ország zsírja. Ahogy ígérte, előre fizetett.

Lemérte az árut, levonta a fűszerek árát, a szállítás költségeit, s a megmaradt összeget háromfelé osztotta.

Kezükbe nyomta a pénzt, jelentős összeg volt, s koccintottak. Igyekezett nagyon becsületes lenni, mert innen akart másodszor nyugdíjba menni. Még szellemeskedett is, székely medvék húsából fogok meggazdagodni – mondta.

Hátravolt az éjszaka, kényelmetlenül, rosszul aludtak, volt egy alacsony padlástere a boronaháznak, oda csak kúszva lehetett felbújni, Miklós ott húzódott meg, s hallgatta egész éjszaka két társának a horkolását.

Reggel kezét ráztak, elköszöntek. Miklós nem haza ment, hanem a barátokhoz. Sokszor járt ő már a ferencesek híres búcsújáró helyén, de soha eszébe sem jutott a gyónás, a havas volt az ő temploma, az egyházi esküvőjük előtt gyónt utoljára, különben nem adta volna össze őket a plébános.

Vendégek voltak a rendfőnöknél, emiatt várni kellett, s bement a kegytemplomba. Rossz volt a lelkiismerete, mert elvadult az egyháztól, a vallástól, a papoktól, az erdő elhódította, a fehér mézskőszikla lett számára az oltár.

Megállt a híres Mária-szobor előtt, forróság öntötte el, mert ugyanazt az áhítatot érezte, mint a havasban.

– Két vallásom lenne? – tűnődött. – Ezt mindenképp megbeszélem a főosztelendő úrral.

Megpróbált imádkozni, keresgélte a liturgia szövegeit, amiket gyermekkorában jól ismert, de nem tudta összerakni a szavakat.

– Istenem! Nem tudok imádkozni! Elfelejtettem az erdőn imádkozni!

Jött a templomszolga, szólt, hogy most már bemehet az irodába. Az atya az íróasztala mögött ült, az irataiban turkált, de ahogy ő belépett, felállt, eléje jött, kezét fogott vele.

Miklós nem tudta, hogy kell ilyen helyen viselkedni, szögletes volt, fél-szeg, köhögött, makogott, végül bemutatkozott:

– Pongrácz Miklós vagyok, erdész. Azért jöttem, hogy egy vérdíjat felajánljak a szerzetesrendnek.

Türelmes, bölcs és okos volt a rendfőnök, azonnal látta, hogy szorongásából kell kibontani ezt az embert, arra kérte Miklóst, mondja el töviről hegyire, miről van szó, miféle vérdíjról beszél, a rend nem fogad el olyan pénzt, amihez vér tapad, mesélje el, ki ő, hol él, hogy él, mondja el az életét. Neki van ideje, szívesen meghallgatja, még gyónásnak is be fogja számítani, mert bizonyára rég nem részesült az áldozás szentségében.

Ez jót tett neki. Élete történetével mindenki szívesen előhozakodik, végül is önmagunkat ismerjük legjobban.

Az apja tragédiájával kezdte, arról amúgy is tudott a pap, nagy híre volt egykoron annak. A szakmájáról, az erdőről, a havasról, a házasságáról, Nóráról már könnyebben forgott a szó, ne vegye pogány beszédnek az atya, de ő és a felesége úgy szeretik egymást, számukra a mennyország itt van a földön,

meg is van az eredménye, két olyan fiúgyermekük van, Huba és Vince, mint két viháncoló csődörscsitkó.

Csak akkor kezdett akadozni a Miklós beszéde, amikor rátért a medvegyilkolásra:

– Nem tehettem másképp, tisztelendő atyám – dadogta. – Gyűlölöm ezeket a fenevadakat, mert óriási pusztítást végeznek a fiatal fenyvesekben, letépi a fák kérgét, kiengedik azok vérét, embert is ölnek, úgy gondoltam, meg kell bosszulni a rosszat, amit elkövetnek. Nem pénzért csináltam, nem kell nekem Júdás ezüstje, azért jöttem, szabaduljak meg attól. Arra kérem, tekintse gyónási titoknak, amit elmondtam, nem árulhatom el társaimat, börtönbe kerülnének mind a hárman.

– De ha már itt vagyok, a lelkemen is könnyíteni szeretnék, tisztelendő atya. Nagy a zavar a fejemben és a lelkemben, mert az áhítatot nem az Isten házában, hanem Isten szent ege alatt keresem, fölcseréltem az oltárt az Oltárkövel, a templomot Pogányhavassal. Pogány, eretnek lett volna belőlem az erdőn? Megpróbáltam imádkozni a templomban. Nem megy! Nem tudok imádkozni, atya!

Nagy csend követte a beszámolóját, végül megszólalt az egyházfő:

– Ez volt a legszebb gyónás, gyermekem, amit világeletemben hallottam. Tiszta ember vagy te, Miklós, s ha eltávolodtál is az anyaszentegyháztól, az Úristentől nem. Az Úristen jelen van az őserdőben, a hegyszakadéokban, a kősziklában, a viharfelhőkben. Az Úristen a génjeinkben lakik, Miklós, ezért csak arra figyelj, milyen a te személyes kapcsolatod Jézus Krisztussal, bárhol legyél. Az Úrnak szándéka van veled, különben most nem volnál itt, és szeret téged akkor is, ha a havast járod, és akkor is, ha oltár előtt térddepelsz. Eredj utadra, járj békével. Vesd ki a szívedből a gyűlöletet és bosszút, mert megrontják a lelked. Ha gyűlölettel és bosszúval harcolunk a fenevadak ellen, fenevadakká válunk mi is. A pénzt, amit hoztál, sokgyermekes családok megsegítésére fordítjuk.

Miklós kiszédelt az irodából, nem emlékezett, hogyan jutott ki a vasútállomásra. Indult haza, hogy Nóra színe elé járuljon.

Az lesz az ő igazi gyónása.

SZIGETHY GÁBOR (1942) Budapest

SZIGETHY GÁBOR

Lapszemle XXXIII.

Győri nagyanyám, édesapám négy elemi végzett édesanyja szenvedélyesen gyűlölte a kommunistákat. Pesti nagymamám, édesanyám pénzügyi tanácsos asszony édesanyja arcát mosolyálarccal takarva rettegett a kommunistáktól. Győri nagyanyám reggeltől estig a *néprádiót* hallgatta, és válogatott szitokszavakkal, hangosan gyalázta az országpusztító, gyilkos gazembereket. Pesti nagymamám mindennap újságot olvasott, és bölcs szavakkal tanított okosan érteni a hazai állapotokat, Magyarországot, amelyben az elvtársak világmegváltó örök életnek hirdették erőszakos országulásukat.

1956. október 14-én, vasárnap reggel a Szabad Nép aznapi számát lapozgatta. *Ki érti ezt?* – dühnyögte.

Öreg fejfel olvasom ma a régi újságot: *Nagy Imre elvtárs levele az MDP Központi Vezetőségéhez*. Amit hatvanöt évvel ezelőtt nagymamám, azt kérdezem magamban én is: *Ki érti ezt?*

Mozdíthatatlan márványtömbbé szilárdult emlékek kamaszkoromból.

Állunk egy ablak előtt Zalaegerszegen, a Petőfi Sándor utcában. Nyár van, nyaralok. Keresztanyám a földszintes ház falának dől, közel a nyitott ablakhoz, én egy csenevész fa árnyékában rugdosom a port. Az utca üres. Meleg van: miért álldogálunk a nyitott ablak előtt, és hallgatjuk itt a rádiót, amikor alig ötszáz méterre ide, az Ady utcában lakunk? Kérdezném keresztanyámat, de leint. *Tudod...* – kezdi a mondatot, de nem folytatja, majdnem bebújik a nyitott ablakon át az idegen lakásba. Az ablakok kitérve, szólnak a rádiók, akad olyan lakás, ahol bömböl. Időnként valahol valakik boldogan felordítanak. Keresztanyám sír, nevet, átölel, összecsókol. *Csoomagolnak a gazemberek!* 1953. július 4.

Talán egy év múlva két feltűnően udvarias, egyenruhás férfi keresi édesanyámat. Kiküldenek a szobából. *Míg állni látszék az idő,* figyelem az óramutatókat. *Ezekről nekünk nem kell semmi* – mondja fejemet simogatva szomorú szemű édesanyám, miután halkán becsukta a távozó katonatisztek után lakásunk ajtaját.

1953: Nagy Imre jött, Rákosi Mátyás ment. Boldog volt az ország.

1955: Rákosi visszajött, Nagy Imre röppült. Senki nem tudta: mi lesz holnap.

1956. október 14-én nagymamám nem értette: miért kéri, kérelmezi Nagy Imre, hogy elvtársai vegyék vissza a pártba, miután 1955. április 14-én minden tisztségéből felmentették, és december 3-án páros lábbal rúgták ki a pártból, még tudományos akadémiai tagságától is megfosztották. Miért akar újra párttag lenni az elvtársai által többszörösen megalázott, kitagadott, elárult Nagy Imre?

Ki érti ezt? – 1956. október 14-én, vasárnap reggel, kezében a Szabad Nép aznapi számával ennyit mondott nagymamám; erre emlékszem.

Olvasom a lassan hetven éve őrzött, darabokra hullott Szabad Népben Nagy Imre 1956. október 4-én írott levelét: „Kommunista meggyőződésem és a párthoz való ragaszkodásom parancsszavát követem, amikor egyéni érdekeket, presztízs-szemponyokat vagy sértődöttséget félretéve ismét a párthoz fordulok. E levelem megírására mindenkéltől a párt egységének a féltése és az a kívánság készített, hogy minél előbb a párt soraiban, annak tagságával válllvetve munkálkodhassak a szocializmus építése, az ország felvirágoztatása, dolgozó népünk boldog, békés élete, nagy és nehéz feladataink megoldásán, amihez a párt minden erejének megfeszítésére, minden tagjának szilárd, elvhű helytállására van szükség.”

Ismét – írja Nagy Imre –, mert fejet hajtva nem most fordul először hibáért bocsánatot kérve pártja itthoni és moszkvai felső vezetőihez.

Önkritikát gyakorolt, azaz bűnösnek vallotta magát Moszkvában, 1930. februárban, a magyar párt II. kongresszusán. „Hogy helytelen, oportunista nézeteimhez nem ragaszkodom, ha meggyőződöm nézeteim helytelenségéről, azt már többször bebizonyítottam... Én azt mondtam még Bécsben, hogy nem állok haptákba az Internacionálé előtt. Kijelentem, hogy ez valóban nem volt bolshevikhez méltó magatartás. Nem mentegetem magam, de nem akartam azt mondani, hogy nem hajtom végre minden feltétel nélkül az Internacionálé határozatát. Igenis, haptákba vágom magam az Internacionálé előtt... A Kommunista Internacionálénak és a Kommunista Ma-

gyarországi Pártjának is egyik fő feladata a jobboldali veszély elleni harc. Ezt a veszedelmet bizonyos mértékig én képviselem a pártban. De nem lesz néhez az én opportunista nézeteim ellen harcolni. Magam is harcolni akarok így ezek ellen a téves nézetek ellen. A harc ideológiai fegyverekkel megy. Én is igyekszem megszabadulni opportunista nézeteimtől.” (Népszabadság, 1957. május 9.)

Helyreállt a rend, Nagy Imre szófogadó tagja a pártnak: a moszkvai elvtársak számára *ismét* megbízható elvtárs. Indulhat Magyarországra 1944-ben, és a moszkvai elvtársak jóváhagyásával lehet belőle földművelésügyi, utóbb nagy hatalmú belügyminiszter.

...s az évek szálltak, mint a percek...

Nagy Imre a Központi Vezetőség ülésén 1949 szeptemberében *ismét* önkritikát gyakorolt, azaz bűnösnek vallotta magát. „Az opportunizmus nemcsak elméleti munkámban nyilvánult meg, hanem a magatartásomban, a munkastílusomban is. Képességeimnek és a rám háruló feladatoknak megfelelően nem vettem ki részemet a párt munkájából. Félrehúzódtam, passzív voltam, ami a párton belül, de a párton kívül is az oppozíció látszatát keltette, ami komoly veszedelmet rejt magában a párt számára. Az ilyen opportunista magatartás elkerülhetetlenül oda vezetett, hogy elszakadtam a párttól. Abban, hogy olyan súlyos opportunista hibákat követtem el, de abban is, hogy ezektől a hibáktól olyan hosszú időn keresztül nem tudtam megszabadulni, ennek volt döntő szerepe; aki eltávolodik, majd elszakad a párttól, hibát hibára halmozva, menthetetlenül az opportunizmus lejtőjére kerül... Tisztelt Pártvezetőség! Tudom, hogy későn fogtam hozzá a hibák felszámolásához, akkor, amikor belőlük a pártra bizony már hibák háramlottak. Tudom azt is, hogy ez a mai önkritika csak a kezdet kezdete a hibák felszámolása terén, de elindultam azon az úton, amelyen a párt támogatásával, segítségével mind az elméleti munkásságomban, mind a magatartásomban megnyilvánuló hibákat le tudom, és meg vagyok győződve, le is fogom küzdeni.” (Népszabadság, 1957. május 9.)

Az elvtársak, legfőképpen Révai elvtárs, 1949-ben nem voltak megértőek: őszintétlennek ítélték Nagy Imre önkritikáját, egy mozdulattal kirakták a Politikai Bizottságból, és elküldték rektornak a Gödöllői Agrártudományi Egyetemre.

...s az évek szálltak, mint a percek...

Rákosinak – a sok kivégzett, száműzött, börtönbe zárt kommunista munkatárs miatt foghíjas a felső pártvezetés! – szüksége van a Moszkva pártfogolta Nagy Imrére. Kegyesen megbocsát, 1951. március 2-tól Nagy Imre újra tagja lesz a Politikai Bizottságnak. A kisparaszti gazdaságok harcos vé-

delmezőjére – ördögi ötlet! – Rákosi rábízta a legutáltabb miniszteriumot: Nagy Imre 1952. január 5. és 1952. november 14. között begyűjtési miniszter – a falun élő nehéz sorsú magyar emberek számára *padláslesöprő, parasztnyúzó komenista*.

Bolsevik hullámvasút: 1953. július 4-én Magyarország miniszterelnöke Nagy Imre; 1955. december 3-án Nagy Imre pártból kizárt, akadémiai tagságától megfosztott nyugdíjas.

1956 őszén látványosan recseg-ropog a népi demokráciának nevezett egypárturalom. Szeptemberben Gerő Ernő és Kádár János bizalmas találkozon győzködi Nagy Imrét, hogy „gyakoroljon előbb ő önbírálatot, s legyen ezzel »segítségére« a pártnak”. Nagy Imre hajthatatlan, ügyében elvi tisztázást vár, pártszerű megoldást.

Három a magyar igazság. Várt, várt Nagy Imre az elvtársak válaszára, s mert hiába várt, harmadszor írt bűnbánó levelet a Központi Vezetőségnek. Újra a *Párt* tagja akart lenni: „Egyetértek a demokratikus centralizmus lenini elvével, amelynek alapján magamra kötelezőnek tartom a párt határozatait, még akkor is, ha azokkal részben vagy egészben nem értek egyet; egyetértek az 1956. júliusi központi vezetőségi határozat azon elvi célkitűzései-vel, amelyek a XX. Kongresszus szellemében vezeték a pártot a szocialista demokrácia útján. Bár a határozat számos kérdésében más véleményen vagyok, a határozatot magamra kötelezőnek tartom, és küzdök megvalósításáért.”

A pártnak a fokozódó zűrzavarban szüksége van az emberek körében népszerű politikusra: Nagy Imre 1956. október 24-én lesz újra tagja a Politikai Bizottságnak.

1956. október 24-én, szerdán reggel távoli fegyverropogásra ébredtem. Hallgattuk nagymamával a rádiót: néha muzsikált, néha recsegett, néha néma volt. Fél hét: „...a fosztogató ellenforradalmi csoportoktól való tisztogatás még folyik...” Néhány perccel később: „Ellenforradalmi, reakciós elemek fegyveres támadást intéztek...” Nagymamám szótlannul főzte a reggeli kávéját. Nyolc óra után néhány perccel: „Az MDP Központi Vezetősége 1956. október 24-én tartott ülésén [tehát éjszaka, amikor én aludtam] a Központi Vezetőség tagjai sorába választotta Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Lukács György, Münnich Ferenc, Nagy Imre elvtársakat... javasolja, Nagy Imre elvtársat válassza meg a Minisztertanács elnökévé...”

Ebből még kisülhet valami jó is – mondta kávéját kavargatva, öreg karosszékében elsüllyedve nagymamám.

Háromnegyed kilenc, hideg zuhany: „A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa a rögtönítélő bí-

ráskodást a népköztársaság megdöntésére irányuló cselekmények – lázadás, lázadásra való felbujtás, felhívás és szövetkezés, gyilkosság, emberölés, gyújtogatás, robbanószerek tartása vagy ezek felhasználásával elkövetett bűncselekmény, a közveszélyi bűncselekmények, hatóság elleni erőszak, magánosok elleni erőszak s az engedély nélküli fegyvertartás – büntette tekintetében az egész ország területére elrendeli: a rögtönítélő bírások hatálya alá eső bűncselekményeket halállal kell büntetni. E rendelet nyomban hatályba lép. A Minisztertanács elnöke Nagy Imre.”

Környékünkön csend volt; nagyon messziről hallatszott folyamatos gépfegyver-csörömpölés.

Nagy Imre is kommunista – mondta rosszkedvűen nem titkolva nagymama, és ment a konyhába –, *a benzingőzt nem lehet égő gyufával semlegesíteni.* Tett-vett, talán arra gondolt: főzni kellene valamit ebédre.

Hallgattam a rádiót. Kilenc óra: „Az ellenforradalmi bandák galád fegyveres támadása az új folyamán rendkívül súlyos helyzetet teremtett. A banditák üzemekbe, középületekbe hatoltak be, számos polgári lakost, honvédet és államvédelmi harcost gyilkoltak meg. A kormányzati szervek nem számoltak a véres orvtámadásokkal, s ezért segítségért fordultak a Varsói Szerződés értelmében a Magyarországon tartózkodó szovjet alakulatokhoz. A szovjet alakulatok a kormány kérését teljesítve részt vesznek a rend helyreállításában. A kormány felhívja a főváros lakosságát, hogy viselkedjék nyugodtan, ítélje el az ellenforradalmi bandák véres garázdálkodását, s támogassa a rendet fenntartó magyar és szovjet csapatokat!”

Itt vannak az oroszok! – kiabáltam ki a szobából a konyhába. *Volt már ilyen!* – mondta a 19. században született nagymamám.

Vajon Hegedüs András, a tegnapi miniszterelnök vagy a mai, Nagy Imre hívta be az oroszokat? 1956. október 24-én kora délelőtt Budán, a Fadrusz utcában a kérdés számomra keserű állítással egyszerűsödött: újra megszállta hazánkat hadseregével Moszkva.

Múlt-mozimban itt elsötétül a kép: négy-öt nap fekete folt, semmire nem emlékszem. Hétfőn, október 29-én biztosan kisettenkedtem az utcára. A Móricz Zsigmond körtéren *vakbácsinál*, az újságárusnál vettem meg az Egyetemi Ifjúságot: *Mennyiben felelős Nagy Imre?*

Felelős? Igen, október 23-án este a parlament előtt reménykedve, szívdobogva várta Nagy Imrét a sokezes tömeg. Valamikor hajnalban elhangzott (nem hallottam!) a Szabad Európa Rádióban: az új miniszterelnök, „Nagy Imre hívta be a szovjet csa-

patokat”. Tehát, akkor...? Azóta eltelt egy hét, a névtelen újságíró szerint mára már köztudott, hogy ez a hazaáruló Hegedüs András megbocsáthatatlan bűne. „Nagy Imrét a néparuló Gerő-klikk kijátszotta, becsapta, nevében, háta mögött hozott intézkedéseket.” Ma nehéz elhinni, 1956-ban sem volt hihető, hogy Nagy Imre később tudta meg, hogy kinevezték miniszterelnöknek, mint a sok millió rádióhallgató. Hol volt Nagy Imre, amikor beválasztották pártja Politikai Bizottságába, és javasolták az Elnöki Tanács elnökének, a talán otthon részegen szunyókáló Dobi Istvánnak, hogy nevezze ki Nagy Imrét a Minisztertanács elnökének?

Lőcsei Pál újságírót 1957-ben *államellenes tevékenységért* nyolc év börtönre ítélték, öt évet töltött rabságban. Régi kommunista, korábban évekig a Szabad Nép munkatársa. Október 30-án az általa alapított napilap, a Magyar Szabadság első számában a címdalán nyílt levélben szólítja meg s vonja kérdőre Nagy Imrét. „Október 23-án, azon a felejthetetlen délutánon elkezdődött fővárosunkban a magyar munkásság és ifjúság demokratikus nemzeti forradalma. És Ön ahelyett, hogy ennek a mozgalomnak az élére állt volna, megtorpant és zavarba jött. Hat nap kellett ahhoz, hogy elismerje: »egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom« született. De hat nap is kevés volt ahhoz, hogy világosan és félreérthetetlenül megmondja a véleményét: ki vagy kik kérték a szovjet hadsereg beavatkozását a magyar nép nemzeti felkelésének elnyomására? Saját szememmel láttam a Minisztertanács szovjet katonai »segítségért« kéri határozatának szövegét, és ezennel tanúsítom, hogy ez alatt nincs ott az Ön kézjegye. Miért hallgat erről, és miért nem mondja meg nyíltan, személyre szólóan, hogy kik juttatták a belháború véres útjára országunkat? És miért nem mond véleményt a forradalom annyi más kérdéséről, a népszuverenitás megteremtéséről, jelenlegi választási rendszerünk gyökeres megváltoztatásáról és általában terveiről, hogy miként képzelel el a nyugalom és rend helyreállítása után demokráciánk átalakítását az igazi népakarat alkotmányos rendjévé?”

Az Igazság aznapi számában azt olvastam: „Nagy Imrét rákosista-ávós klikk tartja fogva.” Október 30-án, amikor már az orosz tankok is kivonultak Budapestről? Igaz, szabadságmámoros lázalmunkban akkor azt hittük: a megszállók elindultak hazafelé. Másnap, csütörtökön Kecskemétről Pestre élelmiszert szállító pótapám – a konyhában kávéztak nagymamával – elmondta: a szovjet tankok körkörösén földbe ásva Budapest határában várakoznak, lövegeik mind a főváros felé fordítva.

Valóság, a Pest Megyei Dolgozók Lapja november 1-jén, csütörtök reggel: „...biztos hírforrásból tudjuk a hírt: Nagy Imre ÁVÓ-s szuronyok között állt a rádió előtt, amikor a statáriumról nyilatkozott. Gerőék pribékjeinek foglya volt, s csak két választás volt számára: a halál vagy a népszerűtlenség... színleges vállalása egy aljas, népellenes provokációnak. Nagy Imre nem értett egyet a statáriummal, nem értett egyet a szovjet tankok beavatkozásával, egész szívével a nép jogos követelése mellett állt. Mégis odaállt a Rádió elé, s mondta, amit rákényszerítettek.”

...mondta, amit rákényszerítettek!

November elején fél napokat kóboroltam tágra nyílt szemmel a városban. Ha megpillantottam egy újságárust, amit árult, megvettem. Magyar Világ, 1956. november 2. A Múzeum körút sarkán állva olvastam el Kopácsi Sándor rendőrezredes nyilatkozatát: „Hasonlóan zajlott le Nagy Imre miniszterelnök kiszabadítása is. A miniszterelnök, mint ismeretes, a Parlament épületében két napig az ÁVH rabságában volt. Amikor erről tudomást szereztem, azonnal intézkedtem a rohamosztag készütségbe helyezéséről.”

Este, kezemben fél tucat aznap vásárolt napilap, felolvasást és előadást tartottam a házunk előtti parányi belső udvaron a harmadik emeleten lakó, nálam két évvel idősebb barátomnak, Vass Sanyinak. Hittel, hévvel állítottam: Nagy Imre múlt ked-

den azt mondta, aztán szerdán azt mondta, és azért mondta azt, mert fegyveresek álltak a háta mögött. *Az én édesapám biztosan nem hazudott volna az országának, a Parlament előtt akkor este igaz szóra kiéhezett embereknek, még akkor sem, ha ezért az életét tette volna kockára.* Eszembe jutott a nagymamától hallott régi történet, amikor pár napja régi papírok közt matatva megtaláltam a Jövendő 1946. június 27-i számát. Régi fénykép: édesapám a Duna-parti Petőfi-szobor előtt ünnepi beszéddel lelkesíti az avatásra felsorakozott tisztiiskolásokat. Nagymama mesélte, hogy akkoriban kötelező volt – bármiről is szólt – minden ünnepi szónoklatot egy előírt mondattal befejezni: *Éljen a felszabadító dicsőséges Vörös Hadsereg!* Amikor apám hazaérkezett, átölelte nagymamát, s diadalittasan adta tudtára: *Elzikém! Nem mondtam, hogy éljen az a...!*

1956. november 2-án emlékeimben édesapám halott hős volt. Nagy Imre csak egy élő politikus.

Tragikus sors: Nagy Imre nem kapta meg elvtársaitól a lehetőséget, hogy negyedszer is önkritikát gyakoroljon, és fejet hajtva – de élve! – visszakönyörögje magát a *Pártba*.

...s az évek szálltak, mint a percek...

Berzsenyi Dániel évszázadokat átívelő varázslatos szavát idézve: *elestvéledtem*. De az 1956. október 14-én nagymamám megfogalmazta kérdés számomra megválaszolatlan ma is: *Ki érti ezt?*

TAKÁCS DÁNIEL

Russell Kirk: Amerika brit kultúrája

Az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutató-intezet *Pars pro toto* sorozatának második kötete Russel Kirk amerikai konzervatív gondolkodó művének fordítása, az *Amerika brit kultúrája*. Az intézet megjelölése szerint a *Pars pro toto* sorozat művészetfilozófiai, illetve művészetelméleti témákat tárgyaló munkákból állna. Az *Amerika brit kultúrája* nem művészetfilozófiai könyv, hanem egy túlnyomórészt politika- és kultúrtörténeti fejtegetés, némi oktatáskritikával fűszerezve. Fontos, hogy Kirk a kultúra fogalmát igen tágan értelmezi, nem szűkíti le azt a művészetre, hanem egy adott történeti közösségnek a jogi gyakorlatában, világi és vallásos intézményeiben, szokásaiban, nyelvében és műveltségében kifejeződő életmódját érti alat-

ta. Az *Amerika brit kultúrája* a kilencvenes évek elején jelent meg az USA-ban, és a nyugati féltekén akkoriban megerősödő multikulturalizmus diskurzusára reflektáló manifesztumként is olvasható. Ehhez mérten a gondolatmenetét is könnyen össze lehet foglalni. Kirk szerint, amennyiben egy történeti civilizációnak megbomlik az egységes kultúrája, pontosabban amennyiben az uralkodó kultúra elveszti integráló erejét – s éppen ez az, ami fenyeget az USA-ban –, akkor előbb vagy utóbb a civilizáció is széthullik. Az amerikai kultúra egységesítő ereje abban áll, hogy ez a kultúra alapvetően brit. Hogy miért kellene megóvni a brit kultúrán alapuló angolszász civilizációt? Mert a rendelkezésre álló történelmi lehetőségek közül

TAKÁCS DÁNIEL (1984) Monor

a brit kultúrán alapuló civilizáció nyilvánvalóan a legsikeresebbnek mondható.

Kirk a kultúra megbomlásának egyik legfontosabb tüneteként – T.S. Eliot nyomán – a tömegek és az elit kultúrája közötti kapcsolat megszakadását azonosítja. Ezzel párhuzamosan az eliten belül is törésvonalak keletkeznek, s a magaskultúra is nehezen átjárható szegmentumokra esik szét. Azt hiszem, nem tévedünk nagyot, ha úgy értelmezzük, ezzel a könyvével Kirk elsősorban az amerikai elitet kívánja figyelmeztetni arra, hogy súlyos következményei lesznek annak, ha ezen elit számára nem áll többé rendelkezésre egy pozitív gyakorlat és vízió az amerikai kultúrát meghatározó brit hagyományokkal kapcsolatban.

A brit hagyományokat Kirk négy címke alatt tárgyalja. Az első az angol nyelv és irodalom, a második a joguralom, azaz az amerikai *common law* rendszer brit eredete, a harmadik a képviseleti kormányzás angol mintája, a negyedik pedig az erkölcsi corpus, vagyis „erkölcsi beidegződések és meggyőződéses, szokások és konvenciók bizonyos szellemi magatartási szabályokkal párosulva”. Ami az angol nyelv és irodalom jelentőségét illeti, itt Kirk azt tárgyalja, ami bizonyos szinten magától értetődő, vagyis hogy az amerikai nyelv és irodalom alapja a középkorban kialakult angol nyelv. A negyedik pont talán a legnehezebben megragadható, ám így is világos, hogy az erkölcsi korpusz központi eleme a vallás, ahol Kirk szerint „az amerikai kereszténység bármilyen felekezeti meggyőződést követett is, nem volt más, mint átültetett brit kereszténység”. Ami valójában érdekes lehet, az a második és harmadik pontok. Ismeretes, hogy az USA jogrendszere is az esetjogon alapul – a bírói ítéletek alapja a korábbi ítéletekben hozott döntések korpusza –, nem pedig a kontinentális mintájú tételes jogon. Kirk megpróbálja levezetni, hogy az amerikai és brit jogi és politikai intézmények között megszakítatlan folytonosság van – s ami ezzel összefügg, hogy az USA alkotmánya éppen ezért csupán-e jogi korpusz írásba foglalása volt –, s ennyiben a joguralomból bontakozott ki az alkotmány, s nem a formális alkotmány szentesítette a joguralmat. A képviseleti kormányzás hagyományával kapcsolatban pedig figyelemre méltó, ahogyan Kirk abból a tételből kiindulva, hogy a brit kormányzati rendszerhez képest „a lényegét tekintve az új köztársaságban a képviseleti kormányzás nem esett át semmilyen hevenyészett újításon”, eljut odáig, hogy „az Egyesült Államok elnöke ugyanis nem más, mint választott király”. Mindez azért érdekes, mert Kirk ebben a két fejezetben mesterehez, a modern konzervativizmus atyjaként szá-

mon tartott Edmund Burke-hoz híven egy olyan politikatörténeti képet vázol fel az USA alapító időszakáról, ahol a forradalom és a Függetlenségi Nyilatkozat, valamint az alkotmány nem valami újfajta, filozófiai princípiumokon alapuló politikai szerveződés születését jelezték, hanem csupán a körülmények által kikényszerített jogos kiigazítások voltak az angol Magna Chartáig visszavezethető politikai szervezeten.

Russel Kirk az 1945–55 körül kibontakozó amerikai „konzervatív reneszánsz” legfontosabb alakja abból a szempontból, hogy a *The Conservative Mind (A konzervatív gondolat, 1953)* című könyvében – amelyet aztán természetesen még számtalan mű követ – megalkotta az addig főként a liberális és republikánus, valamint a felvilágosodás radikálisabb hagyományaira hivatkozó amerikai politikatörténet konzervatív kánonját. Russell Kirknek, valamint a rokon szellemi körök tevékenységének – ide értendő a '70-es, '80-as évek neokonzervatív fordulata is – nagy jelentősége volt abban, hogy hozzájárultak az USA karakteres politikai önmeghatározásához akkor, amikor az a hidegháborúban magára vállalta az egész demokratikus nyugati világ képviselését. Bár az *Amerika brit kultúrája* már a kilencvenes években íródott, ugyanaz a szellem működteti, mint Kirk korábbi munkáit.

Kérdés, hogy ami szükséges és jogos volt a kommunizmussal farkasszemet nézve – forradalom, állam, egalitarizmus, kollektívizmus, univerzalizmus, tömegkultúra-ellenesség, s egy ezzel kompatibilis politikatörténet megteremtése –, az vajon változatlan formában megállja-e a helyét a kétezres évek elején is. Kirk konzervatív szellemű politikatörténetének helyessége végső soron összetett szakmai kérdés, az átlagolvasónak nem tiszta az állásfoglalás. Ami a kulturális örökséget fenyegető legfőbb veszélyt illeti, vagyis a multikulturalizmust, a könyvből az szűrődik ki, hogy ez egyelőre inkább oktatáspolitikai probléma – legalábbis a felhozott kevés hivatkozás közül az összes az oktatásra vonatkozik. A tananyag multikulturális átalakításával szemben érvelve Kirk nem tisztázza pontosan, mit is jelentene a „kulturális folytonosság fenntartása” – tiszteletet a brit kultúra iránt, esetleg adminisztratív intézkedéseket a kisebbségi követelésekkel szemben? Az angol–amerikai történelem felvázolásakor maga is számtalan példát hoz a történelem menetét jellemző kulturális szakadásokra. Ugyanakkor természetesen az olvasó nagyon is érzi, miről van szó: miért is kellene egy kétséges sikerekkel kecsegtető doktrína, a multikulturalizmus nevében relativizálni egy olyan kulturális örökséget,

amelyhez mégiscsak a történelem egyik legnagyobb civilizációja köthető?

Egy virágzó Brit Birodalommal, két győztes világháborúval, világhatalmi státussal ez a kérdés tulajdonképpen érthető. Ám amit Kirk az *Amerika brit kultúrájában* leírt, azt nálunk árnyalni kellene. Persze lehet úgy olvasni a könyvet, hogy az közvetetten reagál olyan aktuális európai–magyar vitákra, mint

a menekültválság, a bevándorlás vagy Európa iszlamizálódása. Szerintem viszont nem érdemes, mert Kirknek ez a könyve nem erről szól.

Az utolsó fejezetben írja, hogy a brit „hagyomány tehetetlennek látszik, miközben valójában éltető alap”. Ez nagyon is igaz, ugyanakkor a magyar örökség felől nézve már kevésbé evidens, melyik az a hagyomány, amely „éltető alapként” szolgálhatna.

FEKETE J. JÓZSEF

Kucsera Tamás Gergely: Túl művészetén, túl emberen

FEKETE J. JÓZSEF (1957) Zombor

A természet és a művészet kettősségét eredetük okozza. Amíg az első mögött ott feltételezzük a kezdetet jelölő isteni akaratot, a második kétségtelenül emberi kreáció, ember nélkül elképzelhetetlen megjelenése és léte egyaránt. A természet, legyen a kezdetet jelző Origo folyamánya, nem mentes a változástól, sem az ember(iség) okozta módosulásoktól, az eleve adott formációk, organizmusok újabbakkal fölülrásától. A művészet meg pláne nem az örök érvényű állandóság megtestesülése, noha kreációi közül számos alkotás igényt tart a halhatatlanságra. Hosszú út áll a művészet története mögött, kezdve a természet másolásától a tükröztesen át a társadalmi lázadásig az avantgárd korában, majd a posztmodernben a meglévő szét-szereléséig, újbóli összeszereléséig. A természet a maga módján lázadó, harcias, (vissza)hódító. Gondoljunk csak a mindössze három hónap alatt megtisztult, tengeri élővilággal benépesült velencei lagúnákra, a kihalt nagyvárosokban grasszáló vadállatokra, a kikötőket birtokba vevő oroszlánfókákra, az óceánokban és tengerekben újra fölbukkanó bálnákra, a légkör kitisztulására, ami következtében akár 200 kilométerrel is látható a Kilimandzsáró csúcsa... köszönvén, hogy a szokásosnál kevesebb ember csámborog a világban. A művész jóval agresszívebb a természetnél: kiterjesztette igényét a társadalom megreformálására, el egészen az új világnézet(ek) megalapozásáig és népszerűsítéséig, miközben hagyománykövető és hagyománytörő egyszerre, saját alapjain megújuló, ugyanakkor az emberi ítélőképességtől nem független önmegsemmisítő hajlama is van. Kucsera Tamás Gergely könyve – alcíme: *Válogatott művészetelméleti írások* – szerint az embernek a vele született, eleve adott

esztétikai érzéke nyomán értékelő alkotói adottsága és értékválasztó morális igénye van, amit viszont éppen a kultúra és a művészet medializálása vonhat vissza, olthat ki. A digitális média eszközeinek használata nyomán a művészet a népszerűség oltárán fölládozza eredetiségét, egyediségét és hitelenségét, a kreatív alkotást akár politizálásra, szórakoztatásra, ideologizálásra cseréli, amivel fölszámolja önmagát, vagy Kucsera szerint legalábbis érthetlenné, vagyis értelmezhetlenné válik. Az öndestrukció másik esete, amikor a művészet beolvad a globális giccsparba.

A média digitalizálása által hozott érték módosulás egyik következménye, hogy a kultúra mint az emberiség maga teremtette, tőle elkülöníthetetlen lételeme és az alkotásigényből születő művészet globális szinten mindenhol és mindenkor jelen van, és erre a permanens jelenlétre meggyőződéses igényt tart. Márpedig a digitális térben állandóan jelen lévő, megfelelő eszközökkel bárki által megidézhető tartalmak semlegesítik a személyes élményt és az értékerőzió mellett elidegenedésbe taszítanak. Hiszen korábban a hasonló érdeklődésűek még találkozhattak színházban, koncerteken, mozikban. Ezt a kontaktust megvonta a rádió, a televízió és az internet, legfeljebb magunknak zörgethetjük a cukorkás papírt a virtuális nézőtéren.

Amennyiben a biztos megélhetést és viszonylag kényelmes életet feltételező civilizációban az élet keretét a nem haszonelvű, nem utilitáris alapú kultúra teremti meg és tartja fönn, a művészet se nem felesleges, se nem luxus, hanem még gyakorlati szerepe is van. A természettudományos ismerethalmazt szaporító oktatásban háttérbe szorított humán tárgyak „a kreativitást, a fantáziát, a döntési

és adaptációs képességet, a kognitív struktúrában a fogalomalkotás képességét, a szociabilitás terén a szolidaritás kialakítását eredményezhetik”.

Kucsera Tamás Gergely könyve első fejezetének két írása a magyarországi művészet helyzetét tekintti át 1989-től 2014-ig, majd 2017-ig, a Magyar Művészeti Akadémia megbízásából általa írt országgyűlési jelentések felhasználásával. A művészeti ágakra lebontott, intézményi háttérre és infrastruktúrára stb. kivetülő, részletes elemzés az államnak a művészetek iránti viszonyulását taglalja. A könyv- és folyóirat-kiadás kapcsán például jelzi, hogy a Nemzeti Kulturális Alap a 2000-es évek végétől három éven átnyúló normatív támogatás keretében néhány kiemelt folyóiratnak fedezte a kiadási költségek felét. Ez a támogatási módszer nem aratott osztatlan sikert a mecenatúrától elesett folyóirat-kiadók körében, ám úgy tűnik, egyfajta előfutára lehetett az MMA több művészeti ágban meghirdetett hároméves alkotói ösztöndíjpályázatának, amelynek elbírálási rendszere kiállja az aggályoskodók gyanúját.

Az elemzés fontos megállapítása, hogy „a hazai kulturális piacon a művészeti értékek közönség elé vitelének gyakorlatában az állam nem vállal jelentős szerepet, csak egy a sok szereplő közül”.

A következő fejezetben a szerző rámutat, hogy a művészet és az elmélet rivalizálása a felvilágosodástól máig rengeteg problémát és bajt okozott egymásnak, olykor önmaguknak is. Összebékítésüknek egyik lehetséges modellje lehet a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének tevékenysége.

A Kádár-rendszer alatti, majd a rendszerváltást követő időszak kánonképzési lehetőségeit és módoszatait elemző fejezet a korábbiak általánosító jellegével szemben alkalmazza az alkotókra és alkotásaikra hivatkozás lehetőségét is.

A művészetszociológia Kucsera szerint a művészet társadalmi beágyazottságával, egymásra hatásával foglalkozó határtudomány, amelynek annyi

kérdése lehet, ahány kutatója, de a Mi a művészet?, Ki a művész? és hasonló sorsdöntő kérdésekre nincsenek válaszai. Már azért se, mert a művészetszociológia művelői zömének nincsen se alapos művészetelméleti, se esztétikai felkészültsége, meg maga a diszciplína eleve alkalmatlan ilyen kruciális válaszok megfogalmazására. Mintha ezt a gondolatmenetet követné a paradigma fogalmának a művészetek terére kiterjesztett használhatóságáról szóló konferenciaszöveg, amelyben a szerző megállapítja és szemlélteti a fogalom gyakori használatát laikus és tudományos szövegekben, miközben leszögezi, hogy „a paradigmafogalom alapvetően nem a művészetekre megalkotott fogalom”, ebből eredően számos egyéb felvetés és jelenség szinonimájaként szerepel a leíró/értekező szövegekben.

A *Túl művészetben, túl emberen* fejezet első írása a művészetben megjelenő humorról mint a szabadság kifejezéséről szól. Befejező mondata, akár a rá következő, az Origóhoz, Istenhez visszatérő írás, sőt a teljes könyv záróköve is lehetne: „Az ember az istenfelejtés után már magával sem akar, magával sem tud foglalkozni, és ha teszi, akkor is unalmas vagy (ön)íróniájában szánalmas.”

Végezetül: a kötet már korábban megjelent beszámolók, összegzések, konferenciaszövegek gyűjteménye, amit a szövegegységek tematikai kapcsolódása emel ki a hasonló összeállítások közül. Erénye, hogy miközben a művészet tudományos megragadhatóságának módszertanát, illetve az ilyen leírás lehetetlenségét taglalja, nem zúdíttja a felhasznált és felhasználható elméletek garmadáját az olvasó nyakába. Az érdeklődő bőven tájékozódhat a felkínált szakirodalomból. Ezt a benyomást viszont komolyan rontja, hogy a kötet értekező részének 159 oldalán 193 lábjegyzet található, ami ellentmond a szerző előre bejelentett szándékának, hogy esszészzerű írásokban taglalja tárgyát. Előadásmódja szabatos, leköti a laikus olvasó figyelmét, ugyanakkor kielégíti a művészetelmélet iránt érdeklődő érdeklődését is.

SÜMEGI GYÖRGY

Thorma János: Aradi vértanúk, 1892–1896

SÜMEGI GYÖRGY (1947) Budapest

A Magyarország ezeréves fönnállását 1896-ban országosan ünneplő millenniumnak az előkészületei során a kormány és a törvényhatóságok pályázatokat hirdettek,¹ megbízásokat adtak² a helységek legfontosabb történeti eseményeinek festményeken történő megörögzítésére. A történeti festészet ezen korszakában létrejött nagyszámú alkotás mellett egyéni kezdeményezések, személyes vállalkások is voltak. Ezek sorából kiemelkedő jelentőségű Thorma Jánosnak (1870–1937) mindenmű támogatás híján, a saját finanszírozásában megalkotott *Aradi vértanúk* című festménye.

Fontos és nehezen megválaszolható kérdés, hogy milyen személyes motivációk, meghatározó gyerekkori élmények alapján jutott el a kép megfestésének ötletéig. Bizonyosan ilyen irányba is hatott rá a kiskunhalasi református családi környezet. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emléke még a kiegyezés után is elevenen élhetett bennük. A szabadságharcban honvédszázados Vári Szabó Istvánnál (a tanulmányaiban is segítette, Kiskunhalas polgármestere volt), keresztapjánál „körül az ebédlőben 48-as képek voltak”,³ s ezeket Thorma gyakran látta. Az idézet Berki Antalnéól (Thorma megfestette őt a férjével együttes kettősképen) származik, akinek az édesapja, Bulcsú Károly református lelkész, tanár, költő „a márciusi ifjak közé tartozott, a szabadságharcban honvédhadnagyként harcolt”.⁴ A családi, szóbeli hagyomány és a tanulmányai egyaránt gazdagították Thorma forradalom- és szabadságharcélményét. Első mesterének, a történeti festészetet élethivatásául választó Székely Bertalannak a példája és művei⁵ ugyancsak az effajta festészeti irányultságát erősítették. S mindehhez szükség volt az ő fiatalos, magában bízó meggyőződésére és merészségére, amellyel az Osztrák–Magyar Monarchia idején, a király és a bécsi udvar tudtával és zömmel a jelenlétében zajló millenniumi ünnepek keretében megnyílt Múcsarnokban szándékozott kiállítani a méretében is tekintélyes mega-művet. Az ezen időszakban született történelmi festmények sorából már témaválasztásával, az aradi tragédiát végrehajtó osztrák császári önkény leplezetlen bemutatásával kiemelkedett, elkülönült egyedülvalóságában is. S még egy fontos tényező is befolyásolhatta: a külföldi⁶ és a hazai elődök és kortársai⁷ egyaránt nagy képekben, monumentális művekben akarták legjelentősebb mondanivalóikat megörökíteni. A fiatal, 22 éves, pályakezdő festő tudatában és fölsimert szempontjai között ilyen és hasonló elvek mentén fogantatott meg a heroikus vállalkozás. Kitűnni, maradandót alkotni, a nemzet szívéhez szólni a „Nagy Művel” a nagy ünnepen – lehetett a szándéka.

Az *Aradi vértanúk* keletkezéstörténetét Réti István így idézi: „1892 őszén, Nagybányán villan fel elméjében az *Aradi vértanúk* eszméje, és e pillanattól kezdve csak ennek él, csak ezzel foglalkozik. Elolvass mindent, ami e tárgyra vonatkozik, de a történeti könyvekben,⁸ leírásokban kevés szemléletes, kevés vizuálisan használható támasztékot talál a képhez. Elutazik Aradra; ott a minorita rendfőnök, volt nagybányai tanárja, Csák Cirjék segítségével minden lehető adatot, emléket, szóhagyományt felkutat. Felkeresi az ott élő egyetlen hiteles szemtanút, egy molnárt, aki elejétől végig látta a megrendítő eseményt, és Thorma kérdéseire a helyszínen elmagyarázza a tragédia egész lefolyását. Thorma pontos topográfiai képet nyer az elbeszélése alapján: hol álltak a bitófák, hogy érkeztek oda, hol, hogyan helyezkedtek el a vértanúk, a papok, a katonák stb., stb. Tájékvázlatot is készített a helyszínen. A történeti valóság topografikus ismerete megadta a kompozíció alapját, amint elhatározta, hogy honnan, mely oldalról akarja szemléltetni a tragikus jelenetet. A szemtanú egyébként olyan tüzetes ténybeli felvilágosításokat adott Thorma kérdéseire, amik felől eddig senki sem kérdezte ki őt, s amik csak épp e kérdések nyomán jutottak eszébe. Hogy a naturalizmus módszere szerint szükséges közvetlen szemlélete, »emberi dokumentuma« is legyen az akasztásról, Szatmárt a törvényszéktől engedélyt kért, hogy egy halálos ítélet épp akkor történt végrehajtásánál jelen lehessen. Sokáig borzalmas érzéseket őrzött erről, s talán ez a borzalom is hozzájárult ahhoz, hogy a tény grand guignolszerű részéből semmit se éreztesen a képen.”⁹ A festmény létrejöttének kö-

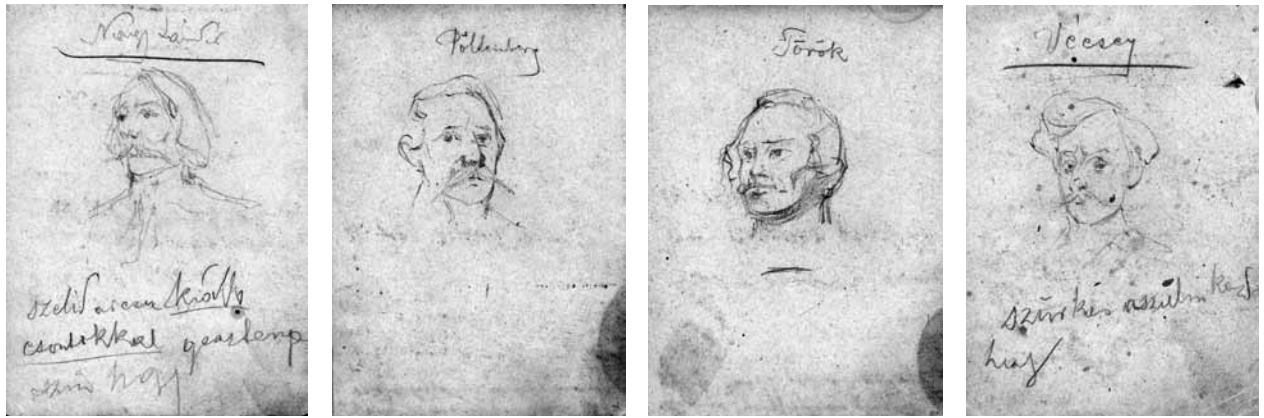
rülményeit följegyző Réti állításainak különösen az a része nem állja meg a helyét, amelyben a kivégzés utolsó szemtanújának szerepét írja körül. Erről a Herold-visszaemlékezés pontatlanságait is helyreigazító, egyúttal az aradi kutatásait elbeszélő Thorma-émlékidzés a mérvadóbb. Herold Alajos számon kéri Thormán a megtörtént eseménysor szó vagy inkább kép szerinti naturalista rögzítését,¹⁰ noha az alkotó erre nem is szándékozott vállalkozni. „Kerültem én ezt a rettenetes brutalitást” – összegzett Thorma, s ennek a végső célját is megfogalmazta: „Miért tartja fel az én papom a keresztet, és nem bújik el a vértanúk háta mögé. Az ő útjuk nem a megsemmisülés, de a megdicsőülés felé vezet. [...] Az ő örök életüket”¹¹ – a hősiesség, bátor önfeláldozást, a mártíriumot akarta megörökíteni Thorma.

1893. januári aradi útja során Thorma János tehát találkozott Herold Alajossal is, de vázlatfüzete¹² legfontosabb tanulsága – Réti állításával egybehangzóan – az, hogy hiteles adatokat igyekezett gyűjteni a helyszínről és a kivégzettekről. Behatóan tanulmányozta az aradi hősi emlékművet,¹³ amelynek a körbefutó portréiról kis arcképvázlatokat rajzolt a füzetbe. Mind a kilenc kivégzetről készített arcképrajzot (Aulichról összesen három), és rövid jellemzésében¹⁴ külsejük leírásán (alak, hajszín, öltözet) kívül a gyóntatóját, élete utolsó tanúját és esetleg egy fontos gesztusát, mondását is följegyezte. Például „Damjanich János 44 Herkules / szíve teli gyöngéd érzelmekkel / lelke rendíthetetlen és határozott / katonái legenda hőssé emelték / görögkeleti / Szombati Balázs / lelkész egész úton szivarozott / szürke kabátja barna nadrágja / és sárga házi cipői voltak. / Fehér köpönyeg vörös színű / deszkán ült egész addig / rajta ült egész egyedül / Veres sapkában ment / a vesztőhelyre.” Sujánszky György Euszták följegyezte naplójába Damjanich utolsó napját, október 6. reggelét is, a „borzasztó spektakulum” lefolyását. Amikor a „felfüggesztési rendben” rá került a sor, „a mankók segítségével kocsijáról leereszkedvén, miután nyakkendőjét kezeimbe adá, hogy mint örök emléket nevének kézbe-

sítsem, fellépett az oszlop előtti zsámolyra, s még egyszer megszólítva, ne felejtsem el a reám bízottakat, és a vele működő hóhért megintve, hogy szakállát össze ne kuszálja, e végszavakkal: »Éljen a Haza« – kiadá nagy lelkét. [...] Őt, miután Vécsey is követte, a borzasztó spektakulum megszűnt. Csak most tűnt fel egy borzasztó, szívet repesztő látomány: 9 oszlopon 9 tábornok – köztük gróf Leiningen honvédi tábornoki öltönyben függve – velök annyi család öröme örökre eltemetve.”¹⁵

Thorma a hóhér ruházatát és egyéb, számára fontos, az eseményt meghatározó elemet is rögzíti: „ködös, felhős reggel volt, egész 9 óráig egyetlen napsugár sem törte át a fellegeket. [...] Kaszálón volt a vesztőhely, a kivégzés ½7 óraker vette kezdetét. Bitófa 8 láb magas volt.” Az *Aradi vértanúk albumából* nyert információit Thorma a színhelyen próbálta ellenőrizni, a konkrét hely valóságában megfürdetni, kiegészíteni, s a tájról, a „borzasztó spektakulum” helyszínéről, környezetéről élményt szerezni. Az első vázlatok, skiccek a gondolkodásának irányát, a nagy mű tervezésének, elgondolásának kezdő fázisát jelzik. E vázlatokon még a tapogatózás, a kísérletezés, a méricskélés vezérli. A valós helyszínen keresi a majd megkonstruálandót, az arányokat mérlegeli, és a kompozíció tömegelosztásának a fázisait helyezi a sík térbe. Az elsők az *Aradi vázlatkönyv* lapjain rögzítettek mellé sorolhatók. A *Katonák* (*Aradi vértanúkhöz* című kompozíció¹⁶) ábrázolja a katonák kíséretében megindult csoportot, amelyből kiemelkedik a kocsin ülő Damjanich. Sujánszky így rögzítette ezt: „Végrehajtatván a fenn írt négy tábornoki véres ítélet, a bitófára ítélt 9 tábornok ugyanazon katonai kíséret mellett indult meg, közbevívén vigasztalásul melléjük rendelt papi egyéneket.”¹⁷ A további vázlatrajzoknál már a térbeli elhelyezkedés, a csoportfűzés kérdéseit igyekezett tisztázni,¹⁸ ám festménytanulmányokon is törekedett a kompozíció egyes részleteit föltárni (pl. lovas katona a képen¹⁹), mielőtt a nagy kompozícióhoz fogott volna, amelyen „az elbeszélendő jelenet látványát az akadémikus nagyfestészet módszere szerint, távolsági képszerűen szerkesztette meg”.²⁰ A millenniumkor egyedül Thorma fejezte ki a művével azt, hogy Magyarország áldozat, s hogy ezen sokak szemében a kiegyezés sem enyhített. A viktimitás, a magyarság áldozat volta a mű jelentéstartományának, érzelmi többletének legfontosabb része.

A millenniumi ünnepek fontos, új helyszínéről, a hazai képzőművészetek frissen fölvatott kiállítóhelyéről, a Múcsarnokból Thorma visszavonta a festményét, nem akart konfliktust a hivatalos szervekkel, sem az ottani tárlatot is meglátogató császárral és így a Habsburg-házzal. Más helyszínt kellett találnia, így került a kép a Thorma által bérelt Orczy-ház emeleti nagytermébe.²¹ Ott az alkotó 1896. április 28-án mutatta be (ahogy az idő tájt ez szokásban volt) a művet, amelyet jelentős számú látogató keresett föl. „A hatás rendkívüli volt. Olyan nagy tömegek látogatták a rögtönzött kiállítást, amilyenre nem volt példa.”²² Lyka Károly jelzi azt is, hogy a nagy festményt „a mi szívünk az első magyar képnek szereti mondani. [...] Az első kép, amely előtt könnyezni láttam embereket.”²³ A korabeli sajtó nagyszámú recenzióban, cikkben és tanulmányban ismertette.²⁴ Abban egyetértettek, hogy Thorma „nagy tehetségű történelmi festő”,²⁵ ám a mű kiállítási környezete nem volt optimális, többen a rossz megvilágítására panaszkodnak. Rákosi Jenő szerint a kép „fekete gyászpompával körülaggatva [...] abban az ádáz teremben úgy van, mintha tömlőre lenne vetve”.²⁶ Ugyanakkor több írásban föltűnik az a javaslat, hogy az értékes történelmi művet „vegye meg a nemzet az aradi ereklyemúzeumnak”.²⁷ Valószínűleg június végéig, majd két hónapig lehetett az *Aradi vértanúk* az Orczy-házban, ahonnét június 29-én átszállították a városligeti Wampetics vendéglő (ma: Gundel) emeleti nagytermébe, és ezzel közvetlenül a millennium kiállítási környezetébe került, minőségileg más helyszínre.

1896. május elejétől korábban soha nem tapasztalt kiállítási kínálat volt Budapesten. Az Ezredéves Országos Kiállítás 520 000 négyzetméternyi területen, 240 pavilonban volt a Városligetben. Az állandó és időszakos kiállítások száma 21 130.²⁸ A Múcsarnokot fölvatoló (1896. május 4.) képzőművészeti (innét vonta vissza a művet Thorma) és építészeti kiállításon 267 kiállító 1276 művét mutat-

ták be.²⁹ Ám az *Aradi vértanúk* a nagy képek megjelenéseikhez sorolható. Feszty Árpád *Magyarok bejövetele* óriási körképe az Andrassy út végén (a Szépművészeti Múzeum helyén), önálló épületben szerepelt.³⁰ Munkácsy Mihály *Ecce homo* című „nagy bibliai festményét 1896. április 25-én mutatták be az Andrassy út 127. alatti Bellevue udvarán emelt pavilonban”,³¹ ahol a király is megtekintette.³² Másik, az állam által megrendelt nagy képe, a *Honfoglalás* a Nemzeti Múzeumban volt egyidejűleg megtekinthető. Ugyancsak ekkor volt látogatható a lapokban gyakran reklámozott „Molnár és Trill új szerkezetű körképe, Dante Divina Commediája: a *Pokol*”.³³ Benczúr *Budavár bevétele* a millenniumi kiállításon, a megrendelő főváros pavilonjában szerepelt.³⁴ „A főváros legszebb látványosságaként” reklámozták a *Plasticont* és *A Kalifa tündérketjét* a régi Múcsarnok palotájában.³⁵

A korabeli él- és politika élclapok – valamint a többi lapok is – hirdetési oldalaiakon rendszeresen közölt rajzos (az *Ecce homót* mindig rajzos reklámmal hirdették) vagy csak szöveges reklámmal, tartalomismertetőikkel próbálták megnyerni a közönség figyelmét. A hirdetésnek, a propagálásnak ezt a már bevett és akkoriban széles körben elterjedt formáját Thorma nem vette igénybe, műve komoly mondanivalójától idegennek tarthatta. „Nem tud reklámot csinálni” – írták róla az Orczyházban kiállított műve kapcsán.³⁶ A korabeli élclapok hivatásuk szerint szövegekkel és karikatúráikban is kifigurázták a kör- és óriásképeket, a képzőművészeti fölhozatalt,³⁷ ám Thormát nem gúnyolják, csupán a neve kétértelműségét használják ki.³⁸ Úgy állnak ki mellette, hogy a korszak képzőművészeti közéletének visszásságaira mutatnak rá.³⁹ A Bolond Istók című népszerű élclap egész oldalas karikatúrában mutatja be a fővárosban egyidejűleg kiállított és megtekinthető kör- és óriásképeket azzal a vizuális tanulsággal, hogy „Jól megy! Ezer víg képet mutogatnak, s a Vértanúkra gyász fátyolt borítnak.”⁴⁰

Thorma a művét a millenniumi szupertárlat közvetlen közelébe, a felsorolt művek közé költöztette. Itt már átgondoltabban, az Orczy-házi kiállításánál – nyilvánvalóan annak tanulságait is felhasználva – szervezettebben, a kor színvonalán történt a bemutatása. *ARADI VÉRTANÚK. Magyarázó Thorma János képéhez. A Wampetics vendéglője dísztermében* címen ismertetőt adtak ki hozzá.⁴¹ A 16 oldalas kiadvány végén jelzik, hogy a művet „rossz helyről június 29-én átvitték a Wampetics dísztermébe, a Feszty-körkép mellé”. Emellett külön keretes hirdetésben közlik: „Munkácsy »Ecce Homo«-ja az Andrassy-úti külön pavilonban látható.” E kollegiális hirdetésből is kitűnik, hogy Thorma a Feszty- és a Munkácsy-mű mellé, egyenrangúnak tette a sajátját. Az ismertető legelején Kossuth Lajos aradi összefoglalója, kézírással, faksimilében: „Arad pedig a Magyar Golgota.” A következő, *Az aradi vértanúk kivégeztetése* című fejezetet – ahogy a Kossuth-szöveget is – az *Aradi vértanúk albumából* vették át. A vértanúk utolsó perceit, a vesztőhelyen elhangzott mondataikat Tiszti Lajos leírásából adják. Utána Pósa Lajos *Az aradi vértanúk – Thorma János képéhez* című verse⁴² következik, majd Bródy Sándornak *Az aradi vértanúk* című elemző tanulmánya.⁴³ Az új, megfelelő bemutatóhelyen a mű megértését segítette e katalógus, alapos, részletes tanulmányozását pedig látcső használata.⁴⁴ Az új kiállítási környezetben megjelenő műről újabb ismertető, rövidebb és hosszabb sajtóhíradások jelennek meg.⁴⁵ Történik utalás arra is, hogy Thorma ugyanekkor a Múcsarnokban kiállította a legelső sikeres képét, a *Szenvedőket*,⁴⁶ és ismét előkerül az *Aradi vértanúk* már korábban fölvetett megvásárlásának a kérdése is.⁴⁷ Ezt az Alföld című aradi lap érthető módon szívesen átveszi, annál is inkább, mert az aradi polgári fiúiskola dísztermében bemutatják a Thorma-festményt.⁴⁸

Tudjuk azt is, hogy Thorma valójában triptichonként képzelte el a továbbfejlesztett műegyüttesét. A sorozatban következő mű „ceruzavázlata [...] ugyanazt a színteret [mint az *Aradi vértanúké*] ábrázolta volna, mint az első kép, de az ítélet végrehajtása utáni, a délelőtti nap fénypárájában, amint a nemzet apraja-nagyja, úr és paraszt, levett kalappal elvonul a magyar szabadságharc Golgotája előtt”.⁴⁹ Vagyis a második műben a millennium kora emberének a szabadsághősök előtti tisztelgését próbálta megragadni. Míg a tervezett harmadik „ugyanazt a színteret és elhelyezést vette volna alapul, mint az első. De: éjszakai hangulatban. A hold rongyos felhők között bujkál. A bitófákon a vértanúk. A félig világos éjben a millennium mámoros magyarsága táncol, fekete díszmagyaros urak, lobogó gyászfátyolos hölgyek járják a csárdást, a kánkánt, a verbunkost, forogva, eszükvesztetten az akasztófák körül. A sötétben a bitófák árkaiban, a bokrok árnyékában, a nagy levelű útszéli dudvák alatt megbújva, lapulva: rossz arcú emberek lappanganak. Kezükben kés, szemükben gyűlölet. A kép címe »Millennium« lett volna.”⁵⁰ Az apokaliptikus végkicsengésű triptichon harmadik, befejező darabját talán csak Réti István emlékezete őrizte meg, Thormától ilyen vázlat

nem azonosítható. Az is lehetséges, hogy a hármaskép záró opuszának csak a koncepciójáig jutott el a festő, s azt mondta el Rétynek. Mindenesetre a harmadik változatban – a vértanúk előtt tisztelgő második ellenpontjaként – felszínre tört Thorma maró gúnyjal átszőtt éles kritikája, az az attitűd, ahogyan ő a millenniumi ünnepeket szemlélte. Ennek központi tárlatán nem volt helye az *Aradi vértanúknak*, s ezért a külön kiállításon történő bemutatási kényszere is motiválhatta, befolyásolhatta a harmadik mű elgondolásában.

Ahogy a könyveknek és minden műalkotásnak, úgy a képeknek is megvan a saját történetük. Az *Aradi vértanúk*é pedig egészen egyéni história, már csak azért is, mert az első bemutatásától, nyilvánosságra jutásától (1896) múzeumba kerüléséig (1932) eltelt évtizedekben föl-fölmerültek különféle ötletek, ám a megvalósulásig egyik sem juttatta el a festményt. S közben megalapozatlan információk, rémhírek is terjedtek róla. 1912-ben Az Ujságban egy könyvomat lap hírére hivatkozva közölték, hogy Thorma megsemmisíti a festményt.⁵¹ Thorma erre levélben foglalja össze a kép addigi történetét, ezért az egész levelet érdemes ideidézni:

„Az Ujság mélyen tisztelt szerkesztőségének!

Becses lapjuk vasárnapi számában Thorma János »Aradi vértanú« címen foglalt közlemény szerény felfogásom szerint annyira az én magánügyem, hogy az alig érdekelheti a közönséget, de mivel másokról is szól, nehogy igazságtalanság essék, kérem jelen soraim szíves közzétételét. A tény az, hogy a Vértanúk képe még mindig az én tulajdonom, de ezt az államnak sem közvetve, sem közvetlenül fel nem ajánlottam megvételre. Az igaz, hogy 1906. február végén Párizsból keltezve leveletem, felajánlottam a Szépművészeti Múzeumnak ajándékba.⁵² Ezen elhatározásomat Kammerer Ernő úr, a Múzeum igazgatója egy magánlevélben tudomásul is vette, de a kép elfogadásáról hivatalos értesítést sohasem kaptam. Nem is tudtam a sorsáról 1910-ig, akkor hallottam meg, hogy a képet letétképpen – amint ez szokás – a szegedi múzeumnak adták. Kérdést intéztem tehát, hogy belátható időn belül van-e reményem arra, hogy a Szépművészeti Múzeumba visszakerül, mert ellenkező esetben a kép felett a rendelkezési jogot magamnak tartom fenn.⁵³ Erre a képet visszakaptam. Ezen visszautasításban, valamint azon körülményben is, hogy még mindezekig nem találta meg ez a kép a méltó helyét, lehet bizonyos politikai összefüggést felfedezni, és ez gyakran elkésérített, baráti körben mondtam is, hogy ilyen körülmények közt jobb volna már, ha nem is volna, de ezen nyilatkozatom semmi esetre sem volt a nyilvánosságnak szánva.

Arra vonatkozólag, hogy a nagybányai művészek mozgalmat indítottak volna a kép megvásárlására, tudtommal semmilyen lépés nem történt. Még egyszer kérem fenti soraim szíves közlését. Fogadja az igen tisztelt szerkesztőség mély tiszteletem nyilvánítását.

Nagybánya, 1912. szeptember 10. Thorma János⁵⁴

Az Ujság még hozzáfűzi a levélhez, hogy Thorma János „a magyar nemzeti vagyont nagyértékű műkinccsel ajándékozta meg, egy sornyi köszönő írást nem kapott ajándékáért. [...] Vele szemben az udvariasságnak ezt az elemi kötelességét sem teljesítették. Mi az ő személyén túl az egész magyar művészetnek megalázását láttuk abban a sorsban, melyet az egymást követő kormányok Thorma János nagyszabású alkotásának juttattak.” Jogos a lap Thorma mellé állása, hiszen ők is tudhatták, hogy ennél a képnél kevésbé fontos alkotások is kerültek állami vásárlások révén múzeumokba. S ezzel még nincs vége a kép történetének. Az első világháború végén, Erdély Romániához csatolásakor újabb fordulat: az *Aradi vértanúk* és a *Talpra magyar!* képeit Thorma biztonságos letétbe helyezte a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába, ahol 1928-ig ládában, összetekerve aludták Csipkerózsika-álmukat. Thorma szerint „31 éve el van temetve”.⁵⁵ Innen Budapestre szállította a képet, és 1931-ben megvásárolta a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Szépművészeti Múzeumnak,⁵⁶ 1957-ben átadták az új alapítású Magyar Nemzeti Galériának.

Az *Aradi vértanúkról* megjelent írások, ismertetőik, tanulmányok, majd művészettörténeti elemzések egyöntetűen kiemelik a történelmi téma földolgozásának történeti pontosságát és mindenfajta túlzásoktól mentes, elsősorban az érzelmekre ható magas színvonalát. Már a legelső tanulmányok „a magyar történelmi képírásnak legnagyobb reményű fiatal képviselőjeként” aposztrofálják az alkotót.⁵⁷ Bródy Sándor a mű történeti hűségét emeli ki: „nem tudjuk elképzelni a mártírok utolsó perceit másképp, mint ahogy a kép ábrázolja. Kékes-szürke rideg őszi reggel, avar, zörgő kóro, dércsípte mező. A halál van benne, ebben a még napos, de már ólmos levegőben, a fenségesen komor felhők alatt.” Bródy szerint „ez az első igazi, nagyszabású” plein air kép, s az alkotóját „az összes fiatalok között tartjuk a legnagyobb stílusú, legbátrabb és legerőteljesebb magyar festőnek”.⁵⁸ A „korszakos

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk, 1892–1896, olaj, vászon, kb. 400 × 700 cm
 (a széleit a művész levágta, közepe a ma ismert Aradi vértanúk kép)

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk, 1892–1896, olaj, vászon, 350 × 640 cm, MNG ltsz. 3308

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk, 1892–1896, olaj, vászon, 350 × 640 cm, MNG ltsz. 3308

[magyarázó ábra]

művet”⁵⁹ „reprodukálták, s ebben az alakjában az egész országban elterjedt”.⁶⁰ Ez a kép „hazánk legdicsebb korszakának leggyászosabb emlékét örökíti meg” – összegzett ismertetőjében a Könyves Kálmán R. T. „A művésznek felügyelete alatt” 1900-ban az általuk kinyomtatott „akvarellszerű színes reprodukcióit” azzal a céllal készítették, hogy „minden magyar család megszerezhesse”.⁶¹ Otthonokban, közintézményekben és legkülönbözőbb közösségi helyeken kerültek falra a nyomatok.⁶² Az olajnyomathoz tartozó ismertetőben Thury Zoltán⁶³ részletesen leírja a kompozíciót, a szereplők elhelyezkedését, amelyet a festmény felhasználásával egy szemléletes rajzon be is mutat. Egyetértőleg idézi Beöthy Zsolttól, hogy az ábrázoltak: „Hősök, és nem hősködnének. Nem izgatni akarnak. Egyszerűen csak arra kérnek, hogy ne feledkezzünk el róluk.” A festmény kiállítása összefüggésben van a Szépművészeti Múzeumnak, illetve az Országos Képtárnak történeti fölajánlással. Az 1906. február 28-án keletkezett ajándékozó levél elküldése után Thorma kiállította azt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1906-os Tavaszki kiállításán, a Múcsarnokban,⁶⁴ s elnyerte vele a Vaszary-alapítvány díját.⁶⁵ A tárlatról megjelent bőséges ismertetőkből kettőt emelek ki. Fülep Lajos az első, kortárs képzőművészetről szóló kritikájában a „két legmagyarabb festő” egyikéként Thorma Jánost nevezi meg, majd az 1906-os tárlaton szereplő *Aradi vértanúkról* írta: „Thorma János nagy illusztrációján sok kvalitás van eltemetve, különösen a hatalmasan megkomponált tájképrészletben”.⁶⁶ Lázár Béla megítélése a másik, a föltétlen elismerés pólusán fogant: „Thorma nagy alkotásán a hangulat egységét, a vonalvezetés gazdag változatosságát, a színharmóniában rejlő jellemző erőt s a jelenet megdöbbentő igazságát összeszorult szívvel”⁶⁷ szemléli. Ugyancsak Lázár külön kis cikkben elmondja azt is, hogy a „közönség nagy érdeklődéssel szemléli” a képet, „melyet pedig kerek kilenc esztendőn át szemlélhetett volna, ha 1896-ban megveszik a múzeum számára”, s ezt Beöthy Zsolt „már 1896-ban megmondta”. Thorma „most azután odaajándékozta a nemzetnek”. Lezárásként jogos malíciával teszi hozzá Lázár: „Még szerencse, hogy elfogadta.”⁶⁸ A Szépművészeti Múzeum által szegedi letétbe adott képet (Thorma a fővárosba, az Országos Képtárnak szánta) azonban visszakérte, és életében még egyszer, utoljára, a nagybányai művésztelep jubiláris kiállításán,⁶⁹ a főgimnázium tornatermében mutatta be.⁷⁰ Az alkotónak az „*Aradi vértanúk* már világhírűvé tették nevét”, s fölmerült a helyi sajtóban, hogy „nem szabad Nagybányának ezt az örökbecsű művet elengednie innen. A három pénzintézet meg akarja venni, s a ligetben külön pavilonban fölállítani.” Majd a ’48-as függetlenségi párt próbálta országos gyűjtéssel megvásárolni, de ez a terv sem valósult meg.⁷¹ Még egy jótékonyági akció terve is fölmerült ekkor: dr. Káplány Antal főgimnáziumi tanár lefényképeztette Huszthy Mátyás helyi fényképésszel az *Aradi vértanúkat* szemlélő utolsó ’48-as nagybányai honvédet, Nagy Sándort. Terve az volt a fényképpel, hogy „levelezőlapot fog készíttetni, melyek jövedelme az agg honvéd [...] kezéhez fog kiadatni, hogy hátralevő napjaiban ne szenvedjen hiányt”.⁷² A kép a korszak művészettörténeti irodalmában fölfölbukkant még,⁷³ leginkább a debreceni kényszerpihenője⁷⁴ utáni megvásárlásakor.⁷⁵ A művészettörténeti összefoglalók sorából Genthon Istvánt idézve: „A szédítő méretű kompozíció a magyar történelmi festésnek késői, különös terméke. Az alakok szinte elvesznek a mélyvonalú tájban. A vértanúságra indulók kis csoportja alig foglalja el a kép harmadrészét, a fehér karinges papok, felhők és virágok fontosabbnak látszanak, a jelenet tragikumát alig érezhető.”⁷⁶ A kép értelmezéséhez nem tudnak hozzátenni érvényes, esztétikailag releváns elemeket a Képzőművészeti Főiskolán Thormáról és a nagybányaiakról keletkezett szak- vagy záródolgozatok.⁷⁷ Évfordulós írásában Lyka Károly nagyjából megismétli a már korábban ismerteket,⁷⁸ ám hozzáfűzi még burkolt ellentmondásban Genthon idézett véleményével: „A kompozíció szabad ritmusa, kötetlen, nyomát sem mutatja a szokásos olcsó színpadiasságnak. Valóban történelmi levegő árad belőle.” Az elismerő hangot disszonáns elemek is kísérték: „Thorma János nem szabadult meg az irodalmias csökevényektől, még Ferenczynek és a partiumi domboknak hatása alatt sem.”⁷⁹ Az 1950-es években – bizonyos megszorításokkal – aktuálisan s éppen a történeti témák megjelenítése⁸⁰ miatt újra fölfedezett történelmi festészet a nagybányai művészet értékelésével együtt került a kutatás centrumába. Monográfiák születtek,⁸¹ és ilyen, be nem teljesített céllal keletkezett szakdolgozat Thorma művészetéről.⁸² A Nagybánya-értékelésekben⁸³ sorra fölbukkannak Thorma festményei ugyanúgy, ahogy történeti⁸⁴ és festészettörténeti összefoglalókban.⁸⁵ A „dokumentum hűségű történelmi kép” minősítés áthatja az egész, az utóbbi évtizedekben keletkezett művészettörténeti irodalmat.⁸⁶ Egy Thorma művészetét bemutató kismonográfia részletesen ismerteti a festményt, annak leírása is pontos és tömör: „A kép előterében az első áldozat: Pöltenberg generális nyakára veti a hurkot a hóhér, a Damjanich

körül csoportosuló többi tábornok komoran, méltóságteljesen várja sorsa beteljesülését. A kivégzéshez kirendelt papok arcán szomorúság, megdöbbenés tükröződik, az egyik lelkész zokogva emeli magasba a feszületet. A háttérben az osztrák hadsereg katonáinak falanxa látható.”⁸⁷ Volt olyan fontos kiállítás, ahol a szállítási tilalom miatt nem szerepelhetett, csupán hivatkoztak rá, Marosi Ernő így: „Thorma János a realizmus stíluseszközeivel s a visszautasítást provokáló magatartásával szerzett hangsúlyt ellenzéki-negyvennyolcas tematikájának (*Aradi vértanúk, Talpra magyar!*).”⁸⁸ Az is előfordult, hogy egy művészettörténeti összefoglalóban Thorma nevét csupán csak megemlégtették a nagybányai művészteleppel összefüggésben, ám a műveiről egy szót sem ejtettek.⁸⁹ Ugyanakkor elindult művészetének újraértékelése,⁹⁰ s ennek során a Thorma János Múzeum⁹¹ programjának centrumában kiállításokkal és kiadványokkal vállalja névadója – és Nagybánya – művészeti és szellemi örökségét.⁹²

Thorma János *Aradi vértanúk* festménye az első nagybányai képként jelent meg a fővárosban⁹³ 1896. április 28-án. Hírhozó és kezdőpont is egyszerre az első magyarországi művésztelep-alapítás helyszínéről. A szervezési munkában Thorma intenzíven vett részt. Az ő művészeti pályájának az 1890-es évtized meghatározó, egész életére kiható időszaka lett. „Én már akkor régen kiállító művész voltam, és túlhaladtam az *Aradi vértanúk* millennáris nagy visszhangján”,⁹⁴ majd 1897-ben megfestette a *Békesség veletek* című, ugyancsak nagyméretű kompozícióját (az állam megvásárolta), és megírta a művésztelep több évtizeden át zsinórmértékül alkalmazott tanítási, művészetpedagógiai programját.⁹⁵ Ám a „képzeletét” továbbra is „nagy történelmi tanulságok megértése és látatása foglalkoztatta”,⁹⁶ s ennek jegyében 1898-ban hozzákezdett az egész életét végigkísérő *Talpra magyar!* megalkotásához. E műve is – ahogy az *Aradi vértanúk* – az ő függetlenségi szemléletének vetülete, magas szinten tükrözi a hazafias érzületének-meggyőződésének (a ’48-as pártéval egybehangzó) erejét, személyére szabott egyediségét. „Thorma János a történeti festészet naturalista változatát festi egész életében hatalmas formátumokban. [...] Az *Aradi vértanúk* óriásfestmény természetábrázolása a legmeglepőbb. A festő már csak a füveket, az apró őszi virágokat láthatta a saját szemével az aradi dombokon, a kivégzés helyszínén, s ezeket a legnagyobb tisztelettel és hűséggel rajzolta meg. Láthatta arrafelé az őszi ködöt, az alig-alig kibújó napot, olvashatta az emlékezőseket arról, hogy milyen idő volt 1849. okt. 6-án, mely azóta is nemzeti gyásznap, történeti emlékdátum. Naturalista felkészültsége, olvasmányai és természetszemlélete készítette a művészt, hogy szinte józan hűvösséggel rajzolja meg az elszánt hősöket és hőhérokat, csak a lelkész mozdulatát teszi patetikusabbá. [...] Az 1848/49-es szabadságharc Thorma számára szent téma.”⁹⁷ S ezt az aradi síkon, alföldi képtípus kereteiben (a képmagasság közepénél kicsit magasabbra megvont horizont, a háttérben fák-házak), a kép alsó felében mint „a 48-as szabadságharcunk apoteózisát”⁹⁸ szuggesztíven jeleníti meg.

Már Thorma képzőművészeti tanulmányai megkezdése időszakában élesen merült föl a történeti festészet létjogosultságának, szükségességének (amire Thorma egész életét föltette) kérdése. Justh Zsigmond 1888-ban így mutatja be az akkori fölfogást: „ma csak őrült ember festhet történeti tárgyú képet. Csakis a nagyszabású kompozíció tesz számot a művészetben? Hogy a többi mind csak kulimász? Nagy, nagyszabású kompozíciót a közönségnek, hogy kerekre tátsa a száját! Ez, csakis ez kell nekik.” Egy másik, hasonló szellemű nézet szerint a „művészetnek igazán csakis azt lehet és szabad [Justh kiemelése] visszaadnia, amit átélt, vagy legalább hasonlót már látott”. A „gondolatszabadság századában” fölteszi a kérdést: „Tán csak magasabb rendű művész az, ki Socrates fejét festi meg, mint aki egy érett görögdinnyét mázolja?”⁹⁹

A millenniumi ünnepek előkészítő szakaszában az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács meghirdette történeti kompozíciópályázatra sok mű született, és ezeken kívül közvetlen állami megrendelésre is készültek történeti festmények.¹⁰⁰ A kortárs festők jelentős része már elutasította a történeti műveket, a nagyméretű, reprezentatív opuszokat,¹⁰¹ noha a kor sok művésze még művelte ezt.¹⁰² Náluk föltehetően a történelmünkben tetten érhető, sok erkölcsi tanulságot tartalmazó hőstettek, merész emberi kiállások és árulások, a példamutatás mindig szükségesnek vélt volta a legalapvetőbb motivációk lehettek ezen a téren (ezzel párhuzamosan a történeti irodalomban is). Thorma pedig valóban az életét tette föl nagy történelmi munkája, a *Talpra magyar!* megvalósítására. Huszonhat évesen éri az *Aradi vértanúk* ellentmondásos fogadtatása: hivatalos részről a Habsburg-ellenessége miatt elutasítást, érzelmileg viszont nagy népszerűséget, kiemelkedő nézőszámot ért el a két önálló bemutatóján. Az *Aradi vértanúk* kiállítása és közönségsikere után, másfél év múlva újabb nagy kompo-

**POSTA MÁTÉ, A 13 aradi vértanú, 2004, olaj, vászon, 200 × 400 cm
(MTA Területi Akadémiai Bizottság Székháza, Debrecen)**

zícióba kezdett: „1898 tavaszának végén [...] határozta el végleg a *Talpra magyar!* megfestését”.¹⁰³ Réti kifejezésével: „életemesztő küzdelmet” jelentett ez a számára, „negyven éven keresztül (1898–1937) foglalkoztatta e kép eszméje”.¹⁰⁴ „Penelopé-munkában”, „titáni erőfeszítésben sodródik egész élete”. Thorma sors kijelölte útjának első, jelentős állomása volt az *Aradi vértanúk*, ezt követte a többi történeti kompozíciójának létrehozásáért folytatott élet-küzdelme.¹⁰⁵

AZ ARADI VÉRTANÚK KÉPEI

(Kacziány Géza, Guldán Endre, Ék Sándor, Paulovics László, Posta Máté)

Az aradi vértanúk történetének teljes vertikumában (a kivégzés helyszíne, a szereplők emlékezete, a Thorma-kép továbbgyűrűző hatása stb.), főleg a nemzeti gyásznaphoz kapcsolódóan születtek megemlékezések, versek,¹⁰⁶ prózai művek¹⁰⁷ és vizuális alkotások '48 kultuszának jegyében.¹⁰⁸ A magyarság mindig megemlékezik e gyászos, a levett forradalommal és szabadságharcral szervesen összeforrt eseményről. „Jellemző módon gyászolja, gyászolva ünnepli az aradi tizenhárom vértanú emlékezetét, akik nem Urunkért, hanem magyarságukért haltak meg. Isten fiainak szabadságát keresték, de a szabadság urát nem sikerült megtalálniok: vértanúink ők, akiket tisztelünk, de oltárainkra mégsem kerülhetnek föl. [...] A szabadságharcot ők hitelesítették, és nem Kossuth. Haláluk azonban csak tragédia, és nem misztérium. [...] Börtönükből a történelembe, és nem az örökévalóságba jutottak.”¹⁰⁹ Az aradi tizenhármak emlékidézése sajátos, történelem diktálta hangsúlyt is kaphatott,¹¹⁰ ám mindig a hősiesség helytállás,¹¹¹ a bátor sorsvállalás példa- és jelképei maradnak.¹¹²

Az 1848–49-es szabadságharc emlékei gyűjtőjének, gróf Kreith Bélának dedikálta Kacziány Géza a *Magyar vértanúk 1551–1854* című nyomtatását.¹¹³ Ezen a középkepet medailonok keretelik, időrendbe állítva Martinuzzi meggyilkolásától (1551. december 17.) a marosvásárhelyi vértanúk kivégzéséig (1854. március 10.). „Az emléklap a nemzet mártíriumát mint megszakítatlan történeti folyamatot állítja elének. [...] s egyben e szenvedéstörténeti mitológia intézményesülésének dokumentuma is”, mivel az emléklap Kreith Béla Szabadságharc Emlékmúzeumának 25 éves főnállására készült. A litográfián a „legnagyobb teret Thorma János 1896-ban festett képe, *Az aradi vértanúk* kapta, ezt veszik körbe, mint a fájdalmas rózsafűzér hagyományos ábrázolásain Krisztus szenvedésének stációi a magyar vértanúkat felidéző medailonok”. Sinkó Katalin azonban nem határozta meg pontosan a Thormának tulajdonított középkepet.¹¹⁴ Az ugyanis nem Thorma *Aradi vértanúk* képe, csupán hasonlít rá. Az alkotója, Kacziány Géza (1856–1939)¹¹⁵ bizonyosan látta, ismerhette Thorma festményét, és képi forrásként használta is azt a saját kompozíciója megalkotásához. Ehhez valószínűleg az eredeti, teljes változatot¹¹⁶ vehette mintául, ám a Thorma-képhez hasonlítva jelentős kompozíciós eltéréseket mutat. A Thorma-mű ihletése egyértelműen tetten érhető, ám mégis önálló kompozícióként értékelhető. Kacziány képe a folyamatot ábrázolja: a hóhér a negyedik mártírt akasztja, négy fehér karinges pap (Thormánál öt) van jelen, a kilenc akasztófa balról benyúlik a kép közepéig, jobbról Damjanich kocsin, és egy katona (két másik között) ítéletet olvas föl, mögötte fehér zubbonyos osztrák tiszt lovon. A négy katona jelenléte a Habsburgok felelősségét-agresszióját erősíti, azt állítja a kompozíció centrumába.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum állományában van egy másolat Thorma János *Aradi vértanúk* képéről. Provenienciájáról annyit lehet bizonyosan tudni, hogy a múzeum 1969-ben vásárolta. Ennél többet csak a kép adatai árulnak el: mérete az eredetinek nagyjából a harmada, vászonra festett olajfestmény. Jelzése szerint Guldán Endre készítette.¹¹⁷ Az alkotót művészeti lexikonok, adattárak nem ismerik, s az interneten sem találni róla egyetlen adatot sem. A másolata jó színvonalon megoldott, ebből következően talán gyakorlott alkotóról van szó. Mivel a Hadtörténeti Múzeumnak kínálta föl tulajdonosa (lehet, hogy az alkotója) megvásárlásra, így talán katonafestővel van dolgunk, akitől valamely intézmény a '50-es évek elején rendelhetette meg a másolatkészítést. Mindez hitelesítő adatok, dokumentumok híján csupán föltételezés egészen addig, amíg hiteles adatok nem kerülnek elő a képről és az alkotójáról.

László Gyulának egy 1948. május 10-én keltezett leveléből értesülhetünk arról, hogy Cs. Erdős Tibor erdélyi képzőművész is megfogalmazott s kiállított egy hasonló tematikájú kompozíciót: „nagy elismeréssel fogadták a 13 vértanú képét”.¹¹⁸ A Thorma-mű képzőművészekre gyakorolt

közvetlen hatásának tudható be, hogy ihletésében Magyarországon, az 1950-es évek első felében született egy litográfia.¹¹⁹ Ez egy, Ék Sándor (1902–1975) litográfiáit tartalmazó albummal került egy magánygyűjtőhöz. Ez a tény és a műhöz kapcsolódó stíluskritikai megfontolások¹²⁰ együtt erősítik Ék Sándor szerzőségét föltételezni. A nyomat hátoldalán föltűnő bélyegzőn¹²¹ szerepel a Népművelési Minisztérium (1953–1956) és a Képzőművészeti Alap (1952–1968). Ezek együttes említése alapján föltehető, hogy legkorábban 1952-ben, legkésőbb 1956-ban készülhetett a kompozíció, mert az év végéig használhatták ezt a bélyegzőt. Ám az is lehet, hogy tovább is használták, ám nem valószínű, hogy az 1956-os forradalom leverése után foglalkozott volna ezzel a témával Ék Sándor. A kompozíció tere (Thorma aradi síkjával szemben) a kép bal széle közepéhez hajló, a jelenetet lezáró masszív, fekete-szürke domb-tömb, amely előtt játszódik a jelenet. A dombhajlathoz balról kisebb, középszürke magaslat kapcsolódik, afölött világosabb ég. A kép elő- és középterében megjelenített szereplők és a sötét domb közt szuronyos puskás katonák sorfala sejlik föl fenyegetően, utalva a bekövetkező tragédiára. A kompozíció bal felében két pap, az elől lévő keresztet emel magasba a következő áldozatnak (ez Thormától átvett motívum). A jobb oldalon Damjanich szekéren állva lenyújtja a nyakravalóját azzal a kéréssel, hogy azt a feleségének juttassa el. A kompozíción kiemelt vértanú, Damjanich előtt kissé balra egy kardos, sujtásos-dolmányos magyar katona támogat egy háttal álló áldozatot. A három pap karingei és Damjanich ingének világító fehér foltjai, az arcokra eső fények elosztása és ritmusa jelöli ki a drámai kompozíció csomópontjait. Bizonyos, hogy Thorma János nagy kompozíciójának ismeretében, inspirációjában születhetett ez a litográfia. Talán akkor, amikor a Rákosi-korszakban a szocreál szűrőjén a nagybányai művésztelep, a nagybányai képek elsősorban a történeti témák földolgozása miatt maradhattak fenn. Ezzel a kompozícióval Ék Sándornak tulajdonképpen Thorma nagy történelmi tablójának litográfiában való átörökítése, átmentése lehetett az elsődleges célja. Ék 1949-től a Képzőművészeti Főiskola tanára és a grafikai tanszék vezetője. Az ő realizmust előtérbe állító előadásmódjába, leíró természetű formaképzésébe beleillik e litográfia, amely készülhetett a Képzőművészeti Főiskola jól felszerelt grafikai műhelyében.

Ceaușescu Romániájában, így Erdélyben sem vallásos, szakrális kompozíciókat, sem aktképeket nem engedtek kiállítani, ezért Paulovics László (1937) festőművész¹²² érdeklődése a mitológiai és a történeti témák földolgozása felé fordult. „Mindig vonzódtam történelmünk szaggatottságához és a kiszámítottság hiányához” – vallotta az alkotó.¹²³ *A hősök emlékezete (Aradi vértanúk)*¹²⁴ című képének keletkezéséről pedig így írt: „Az 1970-es évek elején mind gyakrabban gondoltam kivégzett tábornokainkra és Batthyány Lajos első miniszterelnökünkre. Elkezdtem vázlatozni, több téma is elkészült. De legerősebben a kalapját tisztelettel levevő és emlékező ember alakja bontakozott ki, ez fejezi ki sikeresen a felvetett témát.”¹²⁵ A kompozíció különös és egyedi: férfialak előtt egymásra tett kezében pörgekalap, és a vértanúkat – továbbá elmosódó, csak sziluettjeikkel sejtetett mártír-fejeket – a fölsőtestbe, kissé elnyújtott szív-formába foglalva jeleníti meg – kokárdával, fölsejlő, bitófákra utaló oszlopokkal. Paulovics képvallomása szerint a vértanúk emlékét a szívükben, legbensőbb világukban őrzik az emberek. A kompozíció arcképeinek ikonográfiailag hűséges megfogalmazásához Barabás Miklósnak *Az aradi vértanúk, 1865* című litográfiáját¹²⁶ hívhatta segítségül.

Posta Máté (1979) festőművész a Magyar Képzőművészeti Egyetemen diplomamunkaként,¹²⁷ 2004-ben készítette el *A 13 aradi vértanú* című nagyméretű festményét,¹²⁸ amelyen sötét háttér előtt enyhe fölülnézetben, fehér ingben, sötét nadrágban jelennek meg a vértanúk, portrészzerű hűséggel. Az ingek szürkésfehér tört színe balról jobbra világosodik, kifehéredik. S így itt a fehér – ahogy Csökölyben – a gyász színeként jelenik meg. A testek (fejek) vetette árnyékok és az erős, föntről rájuk hulló fény, az ingek redőzése plasztikussá formálja az enyhén gesztikuláló, Damjanichot centrumba állító, két csoportban (balra hét, jobbra hat fő) megjelenítetteket. Az utolsó találkozás bizonytalanságában, az egymástól és az élettől megváló végső búcsú tragikus állapotában, a végső együttlét feszültségteli helyzetében látjuk őket. Megkérdeztem az alkotót a mű létrejöttének indítékairól,¹²⁹ arról a belső alkotói folyamatról, ami az ötlettől a megvalósításig, a kép megalkotásáig vezet.

„Engem mindig vonzott a múlt, az a felhalmozódott kulturális teljesítmény, amely Európát a világ élvonalába repítette. A kontinens nagy múzeumait járva engem főképp a régi nagy mesterek kerítették hatalmukba. Végzős koromban jártam először Velencében, ahol Tintoretto munkái óriási ha-

tással voltak rám. Az Velencei Akadémián a *Szent Márk csodatétele* volt az utolsó löket elhatározásomban, hogy egy történelmi témájú festménnyel diplomázzak. Komolyan vettem a mestermű elkészítésének kihívását, mely a régi korokban a művésszé válás feltétele volt. Meg akartam haladni az addigi munkáimat, mind méretben, mind kihívásban. És meg akartam felelni a művészet egyik legjelentősebb szerepének, miszerint egy önmagáért való színes esztétizáló magánügy (ilyennek láttam a legtöbb, kortársak által készített munkát) helyett egy olyan témát válasszak, ami a közösség egyik legfontosabb közös ügye. Hasonló érzése lehetett egy régi mesternek, gondoltam, ha felkérést kapott egy templom feszületének elkészítésére.¹³⁰

Valóban nem volt egy »trendi« téma a már akkor is jelentősen liberális egyetemi közegben, de engem ez kevéssé foglalkoztatott. A saját programomnak akartam megfelelni (és talán volt bennem némi dac is). Nem is számítottam kedvező fogadtatásra, mégis a védésem jól sikerült, érdemjegyem ötös lett, és még egy díjat¹³¹ is kaptam, amire egyáltalán nem számítottam.

A kép elkészítésének volt egy olyan aspektusa is, hogy miként tudok egy ilyen tematikát a mai világba beilleszteni, lehet-e egy történelmi témát kortárs módon megfogalmazni. Az epigonvázat mindenképpen szerettem volna elkerülni. Szerencsére voltak jó előképek. Csernus Tibor például Caravaggio világát parafrázálva, kortárs olvasatban varázsolta elénk. A 19–20. századforduló művészei sem igazán a történelmi téma ellen lázadtak, hanem a kiüresített pátosz ellen. Az akkori akadémizmus fáradt, kimódolt világát szerették volna meghaladni, és a »ma« emberéhez szólni. Legálábbis én így látom. A múlt, az emlékezet minden kultúrának a legmélyebb gyökere. Az ember csak akkor tud előrelépni, ha a hátsó lábával megtámasztja magát, majd erről rugaszkodik el. Már a rómaiak is úgy tartották, hogy csak addig él a lélek a túlvilágon, ha az itt maradtak megemlékeznek róla. Nemcsak az egyén lesz bölcsebb a korról, de a közösség is.

A fentieket szem előtt tartva, képemnél egy metafizikusabb megoldáshoz nyúltam. Az alakokat kiragadva időből és térből, az áldozatvállalást akartam hangsúlyozni. A fehér ing nemcsak a hősök raboskodására utal, de a fehér a tisztaságot is szimbolizálja, és egyszersmind össze is fogja a csoportot, közös sorsukat hangsúlyozza. A kereszténységből is ismert szimbólum ez, akárcsak a felülről jövő isteni fény, ami ez esetben az erkölcsi igazságot jeleníti meg. Az arcok megformálásánál természetesen Barabás Miklós hiteles képmásai jelentették a kiindulási pontot. Ezek alapján kerestem modelljeimet is. Nem egyet az utcán szólítottam le. A kép közepén Damjanich látható, mert a népi emlékezetben karakán kiállása és a kivégzésen tanúsított, méltóságában megtörhetetlen egyénisége révén leginkább ő testesíti meg a magyar vértanúkat.”

Az utolsó találkozás bizonytalanságában, az egymástól és az élettől megváló végső búcsú tragikus állapotában, a legvégső együttlét feszültségteli helyzetében, „közös sorsukban” láttatja az alkotó az aradi tizenhárom vértanút. Posta Máté festőművész egy elfeledettnek vélt műfajban, a történelmi festészetben tudott fontos, maradandó művészettörténelmi értéket létrehozni *A tizenhárom aradi vértanú* című nagyméretű festményével, a 21. század első éveiben.¹³²

JEGYZETEK

¹ „A millennium ünnepe alkalmából a magyar kormány fel akarta támasztani a »történelmi festészetet«, és egy egész sor kiváló, neves művészüknél megrendelt egy-egy történelmi képet. Soha állami megrendelés nagyobb csődöt nem mondott, célját ennyire nem tévesztette. A jeles mesterek történelmi képei sokkal rosszabban sikerültek egyéb gyengébb műveiknél. Lehetetlent kívántak tőlük, és munkájukat nem mentette meg a feladatuk nekik kiszolgáltató történelmi téma. A történelmi festészet értéke, ha ugyan lehet egy ilyen művészeti kategóriát felállítani, nem függ attól, hogy mit fest vagy mintáz meg a művész, hanem attól függ, hogy a képben vagy szoborban a szívverését, a tudása bőségét alkalma van-e látható jegyekké formálni.” LYKA Károly, *Háború és művészet*, Művészet, 1914, 337–340. LYKA később még hozzáfűzi azt is, hogy a „történelmi festmény [...] e nagy ünnepi alkalom elmúltával maga is gyors ütemben divatját múlta, holott a történelmi tárgyú regény egyre olvasottabb lett, sőt, szinte átvette a vezetést a könyvpiacra (Herczeg, Móricz, Gulácsy, Harsányi)”. LYKA Károly, *Vándorlásaim a művészet körül*, Budapest, 1970, 294–295. Lásd még: SINKÓ Katalin, *Az állami történelmi képpályázatok = Aranyérmek, ezüstkoszorúk*, szerk. IMRE Györgyi, Magyar Nemezt Galéria, 1995, 313–329.

² Munkácsy Mihály *Honfoglalását* a kormány, Benczúr Gyula *Budavár visszavételét* a főváros rendelte meg. A képéért Munkácsy 100 000, Benczúr pedig 80 000 aranykoronát kapott. ELEK Artúr, *Thorma János „Aradi vértanú” és Nagybánya*, Ujság, 1932. február 2., 6.

³ Özv. BERKI Antalné (sz. Bulcsú Etelka), *Thorma János festőművész életéből*, 1940. január 17. = *Kiskunhalastól Nagybányáig 2. Dokumentumok Thorma János munkásságához és a nagybányai művésztelephez*, szerk. SÜMEGI György, SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2016, 33–36.

- ⁴ Berki Antalné sz. Bulcsú Etelka Berki Viola festőművész nagyanyja, az ő „nővére, Bulcsú Viola igazi »honleány« volt. Vitrinekben őrizte a negyvennyolcas ereklékét”, és ezeket generációkon át nagy tisztelettel tartotta a családjukban. *Berki Viola képiró művészete*, szerk. FURKÓ Zoltán, Budapest, 1997, 6., 8.
- ⁵ SZÉKELY Bertalan *válogatott művészeti írásai*, szerk. dr. MAKSAY László, Budapest, 1962.
- ⁶ Courbet *Műteremben* című monumentális művére és az impresszionisták (Manet, Monet, Renoir) „Nagy Műveire” gondolhatunk.
- ⁷ Pl. Hollósy Simon: *Rákóczi induló*; Iványi Grünwald Béla: *Nihilisták sorsot húznak*; Csók István: *Úrvacsora*; Ferenczy Károly: *Hegyi beszéd*; Réti István: *Honvédtemetés*. NÉMETH Lajos, *Bevezető* = Csók István, *Emlékezéseim*, Akadémiai, Budapest, 10–11.
- ⁸ Thorma bizonyosan ismerte és használta: *Aradi vértanúk albuma*, szerk. VARGA Ottó, Budapest, 1890.
- ⁹ RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Kulturtrade, Budapest, 1994, 88.
- ¹⁰ *Az aradi kivégzés utolsó szemtanúja. A nyolcvanéves Herold Alajos*, Új Idők, 1904. október 9., 341–342.
- ¹¹ THORMA János, *Az aradi tragédia*, Új Idők, 1904. október 30., 425–426.
- ¹² UŐ, *Aradi vázlatfüzet, 1893. január = Kiskunhalastól... 2., i. m.*, 19–21.
- ¹³ MÓZER István, *Az aradi Szabadság-szobor kálváriája*, Réthy és Réthy Bt., Békéscsaba, 1999.
- ¹⁴ E tömörített jellemzéseket az *Aradi vértanúk albumából* vehette át Thorma.
- ¹⁵ SUJÁNSZKY György Euszták, *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*, Budapest, 2007, 71–75. A kötet borítóján és a képei között Thorma János *Aradi vértanúk* című képe a 102. oldalon.
- ¹⁶ THORMA János: *Katonák* (Aradi vértanúkhöz), papír, ceruza, 14 × 23,5 cm, j. j. l.: THORMA MNG A 17793/67 (II. 12.)
- ¹⁷ *Aradi vértanúk albuma i. m.*, 73.
- ¹⁸ *Kiskunhalastól... 2., i. m.*, Thorma János rajzainak jegyzéke: 3., 6., 16. 105.
- ¹⁹ THORMA János: *Az aradi vértanúk* (vázlat), vászon, olaj, 139 × 87 cm, j. j. l.: Thorma. Provenienciája: beregszászi magángyűjteményből 1977-ben került a múzeumba. Ungvár, Szépművészeti Múzeum, ltsz.: zs-1264
- ²⁰ RÉTI, *A nagybányai... i. m.*, 104. *Mányokitól Aba Novákiig. Magyar képzőművészet a Szovjetunió múzeumaiban*, szerk. Grigorij OSZTROVSZKIJ, Dmitrij SELESZT, Képzőművészeti, 1988, 54., 130.
- ²¹ *Az aradi vértanúk* címen egyoldalas ismertető is készült a bemutatóhoz. MNG 13968/1960. Közli: *Kiskunhalastól Nagybányáig. Thorma János levelezéséből*, szerk.: SÜMEGI György, SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2012.
- ²² LYKA Károly, *Thorma János Aradi vértanúí*, Új Idők, 1945. október 6., 260.
- ²³ L. K. [LYKA Károly], *Az aradi vértanúk képe*, Új Idők, 1896. július 5., 17.
- ²⁴ Thorma 1927. november 7-én Réti Istvánnak írt levelében számos, a képről akkor megjelent írást felsorol. *Kiskunhalastól Nagybányáig*, 2012, 193–194.
- ²⁵ PRÉM József, *Az aradi vértanúk (Thorma János képe)*, Magyar Ujság, 1896. április 29., 6.
- ²⁶ (-ő) RÁKOSI Jenő, *Aradi vértanúk*, Budapesti Hirlap, 1896. április 29., 6.
- ²⁷ KÉZDI-KOVÁCS László, *Az aradi vértanúk. Párbeszéd Thorma János festményének a bemutatóján*, Pesti Hirlap, 1896. április 29., 1–2. További írások: BRÓDY Sándor, *Az aradi vértanúk*, Magyar Hirlap, 1896. április 29., 1–2.; GNY, *Az aradi vértanúk*, Alkotmány, 1896. április 29., 7.; *Az ezredéves kiállítás híradásai*, Hazánk, 1896. április 29., 6.; *Nemzeti ajándék Aradnak*, Alföld (Arad), 1896. május 2., 4.; SZANA Tamás, *Az Aradi vértanúk (Thorma János festménye)*, Nagybánya és Vidéke, 1896. május 3., 3.; *Az aradi vértanúk – Thorma János festménye*, Nemzeti Ujság, 1896. május 6., 6–7.; *Az aradi vértanúk képe*, Vasárnapi Ujság, 1896. május 10., 308.; *Új műcsarnok, új művészek*, Új Idők, 1896. május 10., 479.; *Az aradi vértanúk képe*, Alföld (Arad), 1896. május 19., 4.; T. R., *Az aradi vértanúk. Thorma János képe*, Magyar Lányok, 1896. május 24.
- ²⁸ hu.wikipedia.org/wiki/1896-os_millenniumi_unnepsegek+majus
- ²⁹ varosliget.info/index.php/mucsarnok/tortenete
- ³⁰ A Feszty-körkép megtekinthető egész nap, este villanyvilágítással, belépőjegy 50 krajcár, gyermekjegy 30 kr. A Feszty-körképnek, az *Ecce homónak* és a *Pokolnak* rajzos reklámját közli: Vasárnapi Ujság, 1896. május 10., 316. A lapokban ez idő tájt rendszeresen jelentek meg hirdetések, amelyek a „nagy képeket” (Fesztyét, Munkácsyét és a *Pokol* címűt) rajzos és rövid ismertető szöveges reklámokkal népszerűsítették.
- ³¹ „Kádár Gábor hazánkfia párizsi műintézete színes nyomatú másolatokat készített a képről.” *Munkácsy új festményének kiállítása*, Vasárnapi Ujság, 1896. április 26., 267.
- ³² Vasárnapi Ujság, 1896. május 3., 292. Munkácsyról sűrűn tudósítottak a korabeli lapok, elemző írások is megjelentek róla, pl. RÓZSA Miklós, *Munkácsy Mihályról*, Vasárnapi Ujság, 1896. május 10., 302–303.
- ³³ „A Városligeti fasor végén, a kiállítás mellett, egy külön e célra készült vaspalotában” helyezték el. Vasárnapi Ujság, 1896. április 26., 270. A Feszty- és a *Pokol*-körkép földolgozása: Kovács Ákos, *Két körkép*, Sík, Budapest, 1997.
- ³⁴ Több publikációban már-már elragadtatott hangon írtak róla. Pl. „Soha ennél szebbet Benczúr nem festett, sőt felülmúlta benne mestereit: Tiepolot és Pilotyt.” *Benczúr tanulmányfejei*, Új Idők, 1896. május 10., 478.
- ³⁵ Andrassy út 69. Bolond Istók, 1896. június 7., 10.
- ³⁶ A teljes szöveg: „Szerencsétlen festő ez a Thorma János! – Hogy-hogy? Nem tud képet csinálni? – Nem tud reklámot csinálni! A »Félszüeket« megnézi mindenki – a »Bánk bánt« senki. A hastáncot megnézi mindenki – az Aradi vértanúk képét senki.” Bolond Istók, 1896. május 17., 5.
- ³⁷ Pl. FARAGÓ, „*Ecce homo!*” *Munkácsy Mihály nyomán*, Borsszem Jankó, 1896. május 10., 10.; *Az „Ecce homo” emlékkönyvébe, Képzőművészet: Vágó*, Bolond Istók, 1896. május 24., 7.; *A Pokol-körkép. Ős-Budavárában*, Kakas

Márton, 1896. május 31., 3.; *Műtárlat*, Borszem Jankó, 1896. június 28., 7.; *Millenáris képzőművészet*, Bolond Istók, 1896. július 12., 6.; *Műcsarnokból*, Kakas Márton, 1896. július 19., 6–7.

³⁸ „Az *Aradi vértanúk* képe olyan megható, hogy Thorma nélkül is könnyeket fakaszt.” Kakas Márton, 1896. május 31., 3.

³⁹ „*Ecce homines*«. Bizony-bizony nem árt a hivatalos, félhivatalos és hivatatlan képzőművészvilágnak orra alá reszelni ezt a *Thormát*. Míg a néző meghatottságtól nedves szemekkel mélyed képe nézésébe: azoknak, akik elfordultak tőle, hadd csavarja orrukat, s így csikarjon könnyeket! A csipős könnytől megtisztul az agyvelő. A képkiállító bizottság »ismert lojalitásból« nem függesztheti ki a nagy olajfestményt, mert maga a kép is ezt ábrázolja. Lojálisak akarnak *lenni* – de nem a művészet iránt. Ily gáncsoskodással állnak elő azok, akik a múltakra mindig csak fátyolt akarnak borítani. Az efféle írástudók és farizeusok régi bőrben az *Ecce homóra* is halált ordítottak, mikor Júdea római provinciává süllyedt. Nem vészett ki műfajok, új bőrben élnek, és a legendás »*Ecce homót*« magasztalni fogják nemcsak azért, mert Munkácsy festette, hanem mert réges-régen volt, akit keresztrefeszíteni Pilátusnak ajánlottak. Most »*Ecce homines*« látására megborzadnak, félnek a holtaktól, nem bíznak a historikus fátyolban, és hogy ne lássa se Pontius, se Pilátus: kirekesztik a közkiállításból. Hol a képzőművészeti tanács, hogy e képet megszerzésre ajánlja a kultúr kormányának – bár a múzeum és országos képtár egy ideig veszekedni fog a Pulszkiak miatt? Talán csak sokkal becsesebb a kép tárgyára nézve a Piomboknál, Rafael név alatt árult hamisítványoknál. És Arad, Arad – a vértanúk városa hol marad? – Nemcsak szolid művészet, a magyar érzés mélysége, nemes lelkesülés: bátorság kellett ahhoz, hogy Thorma János ily tragikus képet megfessen. Szorgalmáért jutalmazva nem lesz, s elmegy a kedve vele együtt minden magyar festőnek hasonló kísérlettől: – mint *Benczúr*ból lett portré-festő, *Székely*ből professzor, *Madarász*ból »Vasgyáros« – *Zichy*ből, *Liezen-Mayer*ből, *Wagner*ből – »idegen«.” Bolond Istók, 1896. május 31., 7.

⁴⁰ Az egészoldalas, *Reklám és művészet* című karikatúra szignálatlan, stílusa alapján talán Jeney műve lehet. A tábla-karikatúra részei: *Ecce homo*, *A magyarok bejövetele*, *Kosciuszko*, *Plasticon*, *Műcsarnok*, *Budavár bevétele*, *1000 éves díszmenet (Vágó)*, *Ős-Budavár*, *Jeruzsálem*, *Pokol*, *Aradi vértanúk*. Bolond Istók, 1896. május 31., 8.

⁴¹ Valószínűleg ezt is Thorma finanszírozta. A Feszty-körképnek is volt nyomtatott ismertetője.

⁴² Először megjelent: Magyarország, 1896. április 29. Szerzője nevének közlése nélkül megjelent még egy rövid, nyolcsoros vers: *Egy kép előtt*, Borszem Jankó, 1896. május 10., 3. Újra: *Kiskunhalastól... i. m.*, 317–319.

⁴³ Először megjelent: Magyar Hirlap, 1896. április 29.

⁴⁴ Kelemen Lajos 1896-ban jegyezte föl a Naplójába: „Budapesti utazásom költségei: Az Aradi vértanúknál belépődíj, katalógus és látcső használat 50 krajcár.” KELEMEN Lajos, *Napló I. (1890–1920)*, szerk. SAS Péter, Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca, 2017.

⁴⁵ L. K. (LYKA Károly), *Az aradi vértanúk képe*, Uj Idők, 1896. július 5., 17.

⁴⁶ *A Műcsarnok ezredévi kiállításából*, Vasárnapi Ujság, 1896. augusztus 30., 577–578.

⁴⁷ „Legközelebb országos mozgalmat indítanak meg illetékes köreink, hogy a képet megvehessék az aradi ereklyemúzeumnak.” ÉGLY Mihály, *Az aradi vértanúk (Thorma János festménye)*, Magyar Állam, 1896. július 5. 1–2.

⁴⁸ Itt is probléma a festmény megvilágításának megoldása. 30 krajcár belépődíj mellett 1896. november 5–29. között volt megtekinthető a kép. *A vértanúk képe Aradon. A polgári fiúiskola dísztermében*, Alföld (Arad), 1896. november 5., 4.; *A vértanúk képe gázvilágításban*, Alföld (Arad), 1896. november 11., 4.; *A vértanúk képe költözik*, Alföld (Arad), 1896. november 25., 4.; *A Thorma-kép utolsó napja*, Alföld (Arad), 1896. november 29., 5.

⁴⁹ RÉTI, *i. m.*, 101. *Aradi vértanúk – vázlat*, 1896, papír, lavírozott tus, 197 × 327 mm., j. n. MNG Adattár, ltsz.: GRO F90. 136

⁵⁰ *Uo.*, 101–102.

⁵¹ *Thorma János „Aradi vértanú”*, *Az Ujság*, 1912. szeptember 8., 48.

⁵² *Kiskunhalastól... i. m.*, 105. levél.

⁵³ *Uo.*, 124. és 125. levél.

⁵⁴ *Thorma János „Aradi vértanú”*, *Az Ujság*, 1912. szeptember 12., 14.

⁵⁵ „Kivéve ezt a pár hónapig tartó kiállítást Budapesten és Párizsban, a Szalon 1897-iki kiállításán. Ezekből a kiállításokból nem volt semmiféle hasznom, mert a jövedelmet fölemésztették a kiadások. A párizsi kiállítás pedig magában 1000 forintomba került a nagy szállítási költségek révén. Azóta egyládában van elraktározva – a *Talpra Magyar* is hozzá fektetve –, amelyben 15 évi munkám van eltemetve.” Thorma János levele Teghze Gyulának, Nagybánya, 1927. nov. eleje. *Kiskunhalastól... i. m.*, 295. levél.

⁵⁶ A vételárat három részletben utalták át Romániába, az átváltási problémák miatt meglehetősen lassan és körülményesen. A több évig tartó folyamatban Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója és Réti István festőművész barátja volt segítségére. Az erről szóló levelezést lásd: *Kiskunhalastól... i. m.*, 200–247. Egy híradás szerint a kultuszminisztérium 10 000 pengőért, négyévi részletben vette meg a képet. Az 1928-ban indult tárgyalásokon Thorma 30 000 pengőt kért, de akkor nem volt erre fedezet. A 10 000 pengő „jelentéktelen összeg”. *Thorma János hatalmas történeti festményét, az Aradi vértanúkat megvásárolta a Magyar állam*, *Keleti Ujság*, 1932. január 30., 4.

⁵⁷ BEÖTHY Zsolt, *Egy új magyar történeti kép*, *Budapesti Szemle*, 1896/235, 140–151.

⁵⁸ BRÓDY Sándor, *Az aradi vértanúk*, *Magyar Hirlap*, 1896. április 25., 1–2.

⁵⁹ SEBESTYÉN Károly, *Thorma János*, *Művészeti Kórnika*, 1905. november 15., 1–3.

⁶⁰ *Thorma János „Aradi vértanú”*, *Az Ujság*, 1912. szeptember 8., 48.

⁶¹ „A kép ára, passepartout-val, bronzírozott cserfalevelekkel díszített, 14 cm széles zöld keretben 60 korona.” A megvásárlását fizetési részletkedvezménnyel is segítette a kiadó. THURY Zoltán, *Az aradi vértanúk. Magyarázó szöveg Thorma János festményéhez*, Könyves Kálmán Magy. Irod. és Könyvkiad. R-T., Budapest, 1900. Reprint kiadása: Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 2003.

- ⁶² „Egy városalji kocsmában a falon a tizenhárom vértanú.” KRÚDY Gyula, *Az utitárs*, Szépirodalmi, Budapest, 1959, 24.
- ⁶³ Az is különös, hogy a festményről szóló harmadik tanulmányt (Bródy Sándor és Beöthy Zsolt után) ugyan csak író jegyzi.
- ⁶⁴ 1906. március 31 – május 15. Katalógusa: *Tavaszi kiállítás*, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Singer és Wolfner, Budapest, 1906. Thorma 1906. június 3-án arról értesítette Kammerer Ernőt, a Szépművészeti Múzeum igazgatóját, hogy „a Múcsarnok titkári hivatalát fölhatalmaztam a festmény átadására”. *Kiskunhalastól... i. m.*, 105. és 112. levél.
- ⁶⁵ Dr. BAY Miklós, BOROS Judit, MURÁDIN Jenő, *Thorma*, Körmendi Galéria, Budapest, 1997, 104.
- ⁶⁶ FÜLEP Lajos, *Egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok, 1902–1908*, szerk. TÍMÁR Árpád, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, 1988, 41., 261.
- ⁶⁷ Dr. LÁZÁR Béla, *A tavaszi tárlat*, Jövendő-Modern Művészet, 1906. április, 24–30.
- ⁶⁸ A Tavaszi tárlat anyagából Lázár közli *Az aradi vértanúk képét is. Beöthy Zsolt és kora*, uo., 19–20.
- ⁶⁹ 1912. augusztus 1–31. Katalógus: *Nagybányai Jubiláris Kéпкиállítás*, Nagybánya, 1912.
- ⁷⁰ *A nagybányai művésztelep a magyar sajtóban 1910–1918*, szerk.: TÍMÁR Árpád, MissionArt Galéria, Miskolc, 2000, 189.
- ⁷¹ *Uo.*, 198–199., 405.
- ⁷² A terv nem valósulhatott meg, mert az Aradi vértanúk „sokszorosítási jogát” birtokoló Könyves Kálmán cég ehhez nem járult hozzá. Enyhítésül 15 koronát küldtek Nagy Sándornak. *Uo.*, 220–221., 263.
- ⁷³ „Vágó és Thorma megmutatták, hogy mely irányban haladjon újabb történeti festészetünk.” Ernst azt már elmulasztja, hogy a *Magyar történelmi tárgyú festmények jegyzéke 1800–1900* című fontos listájába fölvegye Thorma művét (Vágó munkáit felsorolja!). ERNST Lajos, *A magyar történeti festészet*, Athenaeum, Budapest, 1910, 71., 74–95.; BALÁS-PIRI László, *A magyar történeti festészet a XIX. században*, Budapest, 1932, 69. Született olyan összefoglaló is, amely a történeti festőt klasszikus művésznek határozza meg, s a maga kreálta kategóriába Benczúr, Madarász és Horovicz Lipót (*Tisza Kálmán* képével) műveit tárgyalja, Thormát meg sem említi. „A klasszikus festő a történetnek mindig valamely kimagasló mozzanatát ragadja meg, és mindig nemzetivé lesz, midőn a történetet tárgyalva, velünk szemlélteti.” SIMKÓ József, *A XIX. század festőművészete*, Franklin Társulat magyar irod. intézet és könyvnyomda, Budapest, 1904, 45–51.
- ⁷⁴ „Magyar nemcsak a tárgya e hatalmas képnek, hanem magyar a szerkezete és kifejezőmódja is. Magyaros erő nyilvánul meg a szín, az árny-világosság és vonal együttes alkalmazásában.” KENDE János, *Thorma János*, Művészeti Szalon (Kolozsvár), 1928. január, 1–2.
- ⁷⁵ „A vételára igen alacsony. Munkácsy a Honfoglalásáért 100 000 aranykoronát, Benczúr a Budavár bevételéért a fővárostól 80 000 aranykoronát kapott.” ELEK Artur, *Thorma János „Aradi vértanú” és Nagybánya*, Ujság, 1932. február 2., 6.
- ⁷⁶ GENTHON István, *Az új magyar festészet története 1800-tól napjainkig*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935, 195.
- ⁷⁷ SÜMEGI György, *Thormáról (és a nagybányaiakról) ismeretlen (?) művészettörténeti forrásokból = Thorma János 1870–1937*, szerk. SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2003, 151–154.
- ⁷⁸ „A hatása rendkívüli volt. Olyan nagy tömegek látogatták, amilyenre nem volt példa.” LYKA Károly, *Thorma János Aradi vértanú*, Uj Idők, 1945. október 6., 260. Az írás utáni 261. oldalon közlik az *Aradi vértanúk* képét.
- ⁷⁹ POGÁNY Ö. Gábor, *A magyar festészet forradalmárai*, Officina, Budapest, 1948, 22.
- ⁸⁰ Ezt Révai József szorgalmazta 1949-ben: „A jellembrázoló portréfestészet és a múltat meg a jelent egyaránt felölelő történelmi festészet még mindig gyengén vagy alig van képviselve. Pedig képzőművészetünk megújítása a nép harcaival és eszméivel való összeforrás jegyében e műfajok feléledése és felvirágzása nélkül alig képzelhető.” RÉVAI József, *Megnyitó beszéd a szovjet kéпкиállításán*, Szabad Művészet, 1949/9–10.
- ⁸¹ RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1954; NÉMETH Lajos, *Hollósy Simon és kora művészete*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1956; ARADI Nóra, *Réti István*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1960.
- ⁸² Dr. MANGÁNE HEIL Olga, *Thorma János*, 1954. Közli: *Kiskunhalastól... 2., i. m.*, 55–63. M. HEIL Olga, *Thorma János művészetéről*, Művészet, 1963. június, 16–18.
- ⁸³ „Munkácsy mellett mindinkább aktív tényezővé válik mai művészetünkben Madarász, Székely, Benczúr, Zichy, Szinyei Merse, Nagybánya örökségének eleven része.” IMRE István, *I. Országos Képzőművészeti Tanácskozás. Képzőművészetünk mai helyzete*, Szabad Művészet, 1953. január–február, 57–67. Nagybánya eleven részébe sorolták Thormát, pl. így: „Thorma Jánosnál élete végéig a nagyigényű kompozíciók mutatják egyik oldalát hazafias tartalmú, az akkori hivatalos felfogással szemben álló művészetének.” Végvári Lajos Ferenczy Károlyt így aposztrofálja: „Ferenczy Károlyban megvolt a hajlandóság a nagy kompozíciók létrehozására, ugyanekkor nem volt meg benne az érdeklődés kora iránt.” Dobai János szerint „a nagybányai művészeti iskola magva” Hollósy, Réti és Thorma, s ez utóbbi „haláláig dolgozik a »Talpra magyar«-on, mutatva a nagybányai művészet igazi fejlődési vonalát”. Az ettől eltérőt is megnevezi Dobai: „A nagybányai művésztelepre később [...] néhány formalista is bejutott – részben már kész, külföldön kialakult formalista programmal (Czóbel), ezek azonban nem tartoznak a nagybányai művészet szerves egészébe, mert törekvéseik más hazai és külföldi művészeti áramlatokhoz és csoportokhoz fűződnek (pl. a Nyolcakéhoz). Idegen test voltak Nagybánya testében.” *Nagybánya a magyar művészetben*, Csók István, SZÖNYI István, VÉGVÁRI Lajos, DOBAI János írásai. Szabad Művészet, 1953. szeptember–október, 221–225.
- ⁸⁴ *Az aradi vértanúk*, 1, szerk. KATONA Tamás, Szépirodalmi, Budapest, 1979; SUJÁNSZKY György Euszták, *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*, Budapest, 2007. A kötet címlapján hozza Thorma *Aradi vértanúk* festményét tét-

- ves névmegjelöléssel („Thorma József”). HERMANN Róbert, *Az aradi vértanúk temetése*, Rubicon, 2009/3, 46–53.; www.anapkelet.hu/?q=node/733
- ⁸⁵ ARADI Nóra, *Száz kép a magyar történelemből*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955, 13., 57. kép; RÓZSA György, SPÍRA György, *48 a kortársak szemével*, Budapest, 1973; HAJDÚ István, KAJETÁN Endre, *A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980, 128.; BODNÁR Éva, *Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában*, Corvina, Budapest, 1987, 27–30., 36. kép.
- ⁸⁶ ARADI Nóra, *Thorma János (1870–1937) = Magyar művészet 1890–1919*, I, szerk. NÉMETH Lajos, Akadémiai, 1981, 296.
- ⁸⁷ DÉVÉNYI Iván, *Thorma János*, Corvina, Budapest, 1977, 9.
- ⁸⁸ A nagyméretű *Aradi vértanúk* festménynek Kiskunhalasról való szállítását a sérülésveszély miatt restaurátorok nem javasolják. Így nem szerepelhetett a Történelem–Kép kiállításon és a témát földolgozó fontos katalógusában sem. Az idézet: MAROSI Ernő, *A magyar történelem képei. A történetiség szemlélése a művészetekben = Történelem–Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2000, 27.
- ⁸⁹ BELLÁK Gábor, JERNYEI KISS János, KESERŰ Katalin, MIKÓ Árpád, SZAKÁCS Béla Zsolt, *Magyar művészet*, Corvina, é. n.
- ⁹⁰ BAY, BOROS, MURÁDIN, i. m.
- ⁹¹ A kiskunhalasi városi múzeum 1951-ben vette föl a város szülöttjének, Thorma Jánosnak a nevét. Az 1960-tól berendezett Thorma-termében, Thorma festményeinek állandó kiállításán a Magyar Nemzeti Galériától letétbe átvett *Aradi vértanúk* folyamatosan ki van állítva (kivéve a restaurálásának 1990–1998 közti éveit).
- ⁹² MURÁDIN Jenő, *Thorma János 1848-as képei*. Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 1998; *Thorma János 1870–1937*, szerk. SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2003; BAY Miklós, BÜKI Barbara, KOVÁCS Zita, SZAKÁL Aurél, *Thorma János (1870–1937) nemzetközi vándorkiállítás*, szerk. SZAKÁL Aurél, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2012; *Kiskunhalastól... i. m.*; BÜKI Barbara, KOVÁCS Zita, *Bay gyűjtemény*, Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 2014; KOVÁCS Zita, BÜKI Barbara, *Thorma János*. Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, 2015; *Kiskunhalastól... 2., i. m.*; BAY Miklós, N. KOVÁCS Zita, SZAKÁL Aurél, *Thorma János. Nagybánya és Kiskunhalas. A Bay Gyűjtemény – Nagybányai művészet és a Thorma Galéria – Thorma János festészete. Kiállítások a kiskunhalasi múzeumban*, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2018.
- ⁹³ (e.a.) [ELEK Artur], *Thorma János „Aradi vértanú” és Nagybánya*, *Az Ujság*, 1932. február 2., 6.
- ⁹⁴ KÓMÍVES NAGY Lajos, *Nagybánya éll*, *Páosztörtész*, 1929. április 21., 169–171.
- ⁹⁵ TÍMÁR Árpád, *A nagybányai művészek 1898-as művészetpedagógiai programja*, *Ars Hungarica*, 2001/1, 143–154. Újraozszi: *Kiskunhalastól... i. m.*, 274–281.
- ⁹⁶ ARADI Nóra, *Nagybányáról*, *Művészet*, 1963. február, 3–6.
- ⁹⁷ BEKE László, GÁBOR Eszter, PRAKALVI Endre, SISA József, SZABÓ Júlia, *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*, Corvina, 2002, 189–190.
- ⁹⁸ BERNÁTH Aurél, *Kis világok*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 193–195.
- ⁹⁹ *JUSTH Zsigmond válogatott művei* (Szerzői kötetek. Kötelező ritkaságok 7.), szerk. KICZENKO Judit, RÁCIÓ, Budapest, 2013, 212–213.
- ¹⁰⁰ BAKÓ Zsuzsanna, *A történelmi téma jelentkezése és alakulása a nagybányai festők munkásságában = Nagybánya művészet*, katalógus, szerk. IMRE Györgyi, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1996, 205–215. Bakó föl sorolja a pályázatra elkészült műveket és a külön állami megbízásra festettet: Munkácsy Mihály: *Honfoglalás* és a főváros megrendelte Benczúr Gyula: *Budavár visszafoglalása a töröktől 1686-ban*.
- ¹⁰¹ „A nagy képek iránt nincs semmi bizalmam. Rendesen incompletek. Nálunk a történelmi képek festése idején [...] nagyméretű képekkel akarnak szert tenni a professzorhoz illő tekintélyre.” RIPPL-RÓNAI József *Emlékezései*, A Nyugat kiadása, Budapest, 1911, 106.
- ¹⁰² A millenniummal hivatalosan nem múlt ki a történelmi festészet. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „magyar állampolgár festőművészek között történelmi festményekre hirdetett pályázatának célja az, hogy színes sokszorosításban az elemi népiskolák IV–VI. osztályaiban a történelmi és művészeti érzék kifejlesztésének és a hazafiúi érzelmek állandó ébrentartásának eszközei legyenek. Kívántatik egyelőre a következő 7 festmény: a) Mátyás király könyvtárában tudósai között, vagy Mátyás király lakoma után hallgatja a hegedősök énekét; b) Szigetvár védelme; c) Bocskai és a bécsi béke megkötése; d) Bethlen Gábor fogadja a külföld követeit; e) Buda visszavétele; Petneházy a várfalon kitézi a magyar lobogót; f) Zrínyi Ilona Munkács várában; g) II. Rákóczi Ferenc a szécsényi országgyűlésen, vagy Rákóczit a határon fogadják rutén jobbággyai; h) Vitam et sanguinem! (Mária Terézia).” További feltételeket (színhasználat, méret, díjazás, határidő, szakértő igénybevétele) is meghatározott a kiíró. *Művészet*, 1903, 288.
- ¹⁰³ RÉTI, i. m., 89.
- ¹⁰⁴ *Uo.*, 102.
- ¹⁰⁵ DÓZSA György, 1896; *Talpra magyar!*, 1898–1936; *Budavár visszavétele*, 1912; *Parasztküldöttség az Országház előtt*, 1915. Kovács Zita, BÜKI Barbara, *Thorma János*, Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2015. Műjegyzék: 15., 16., 17., 18., 19., 38., 39., 40., 41., 42., 43., 44., 45., 46., 47., 48., 90., 91., 92., 93., 117., 118.
- ¹⁰⁶ PL. BALOGH István, *Az aradi tizenhárom*, Pestmegyei Hirlap, 1896. március 14., 1.; *Vértanúk napján*, Alföld (Arad), 1896. október 6., 4.; PÓSA Lajos, *Az aradi vesztőhelyen*, Uj Idők, 1899. október 8., 327.; VIDOR Marczai, *Aradi gyász* (1900. október 6.), Bereg (Beregszász), 1900. október 7., 1.; PERSE Vilmos, *A vértanúk emlékénel*, Tiszavidék (Csongrád), 1904. október 2., 1.; HARSÁGHY Pál, *Október 6-án = Uő, Borús fény*, Martineum Könyvnyomda RT., Szombathely, é. n., 24–27.; M. Á., *Arad*, Reggeli Hírlap (Miskolc), 1928. október 7., 17.

- ¹⁰⁷ Kerényi Grácia 1976-ban kereste föl a szülei és többi felmenői élethelyszíneit, így Aradot is, ahol édesapja, Kerényi Károly iskolába járt, s „a tizenhárom vértanú városa” fontos, meghatározó hatással volt a szellemi fejlődésére. KERÉNYI Grácia, *Utazások könyve*, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 175–188.
- ¹⁰⁸ Szücs György, *Az 1848–49-es emlékművek és az aradi szabadságszobor = '48 kultusza*, szerk. G. Merva Mária, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 1999, 99–119.
- ¹⁰⁹ BÁLINT Sándor, *Breviárium*. Mandala, Szeged, 1997, 103–104.
- ¹¹⁰ Bokányi Dezső majdani népbiztos szerint: „a munkásságnak semmi oka sincs különös kegyelettel gondolni a tizenhárom aradi burzsoára – akiknek sohasem volt semmi gondja a nép ügyére”. SALAMON Konrád, *Nemzeti önpusztítás 1918–1920*, Korona, Budapest, 2001, 22.
- ¹¹¹ Bellony László (1871–1913) széles körben elterjedt olajnyomatán (*A tizenhárom aradi vértanú*, 1900, 42 × 62 cm) a későbbi vértanúk csoportozata fölött Zala György *Aradi vértanúk* emlékszoobrának főalakja, a babékoszorus Hungária jelenik meg. Szücs György, *Ars memoriae, ars oblivendi. Emlékművek térben és időben = Történelem-Kép... i. m., 689–694.*, SZATMÁRI Gizella, *Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete*, Vitrin, Zalaegerszeg, 2014, 19–25., 115.
- ¹¹² Thorma János *Aradi vértanúk képe* föltűnik *A kőszívű ember fiai* című filmben (1980, rend. Várkonyi Zoltán).
- ¹¹³ *Magyar vértanúk 1551–1854*, 1907, litográfia, 680 × 1007 mm, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 55.1089
- ¹¹⁴ S. K. [Sinkó Katalin], *Magyar vértanúk 1551–1854 = Történelem-Kép... i. m., 618–619.*
- ¹¹⁵ Könyve: KACZIÁNY Géza, *Magyar Vértanúk könyve*, Vass József könyvkiadóhivatala, Budapest, 1906.
- ¹¹⁶ Valószínűleg az eredeti: *Thorma János: Az aradi vértanúk*, Új Idők, 1899. október 8., 328–329.
- ¹¹⁷ Guldán Endre: *Másolat Thorma János Aradi vértanúk képéről*, vászon, olaj, 110 × 188 cm, jelezve balra lent: Guldán Endre Thorma János eredeti festménye után. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, ltsz.: 15996/Kp
- ¹¹⁸ László Gyula levele Cs. Erdős Tibornak, 1948. V. 10. (A levél másolata a szerző tulajdona.)
- ¹¹⁹ Ismeretlen művész: *Aradi vértanúk*, 1950-es évek első fele, litográfia, 410 × 615 mm, j. n. Hátoldalán pecsét: Képzőművészeti Alap Képcsarnoka. A Népművelési Minisztérium az alkotás sokszorosítását és terjesztését [...] számú rendeletével engedélyezte. Fogyasztói ár 80. Thorma János Múzeum, Kiskunhalas.
- ¹²⁰ TATAI Erzsébet, *Párhuzamos életművek. A szocialista realizmus mesterei. Aszódi Weil Erzsébet és Ék Sándor grafikai munkássága (1945–1961) = Szigorúan ellenőrzött nyomatok. A magyar sokszorosított grafika 1945–1961 között*, szerk. PATAKI Gábor, Herman Ottó Múzeum, Miskolci Galéria, Miskolc, 2018, 106–129.
- ¹²¹ *Aradi vértanúk*, 410 × 615 mm, jelezve nincs, Thorma János Múzeum, ltsz.: 2019. 4. 1. A hátoldala bélyegzőjén: Képzőművészeti Alap Képcsarnokai A Népművelési Minisztérium sorszáma.....az alkotás sokszorosítását és terjesztését..... kelt .....szám rendeletével engedélyezte. Fogyasztási ár 80 (a szám ceruzával fölírva).
- ¹²² HANN Ferenc, *Paulovics*, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2008.
- ¹²³ SÜMEGI György, *Túlélő keresztek. Beszélgetés Paulovics László festőművésszel '56 című képsorozatáról*, Új Művészet, 2011/10, 6–7.
- ¹²⁴ Paulovics László: *A hősök emlékezete (Aradi vértanúk)*, 1978 körül, vászon, olaj, 70 × 50 cm (Mgt.). Kiállítva és reprodukálva: *PAULOVICS László festőművész (NSZK) kiállítása, 1988. X. 9–XI. 13. Nádasdy-vár, Sárvár*, katalógus.
- ¹²⁵ „Már a skiccelésnél sokkal állapotba kerültem – folytatja Paulovics. Az a hallatlan pimaszság, ahogyan az osztrák katonai vezetés, Haynauval az élen egyszerűen haramiáknak, árulóknak tekintette a mindig példásan és bátran, magukat nem kímélve küzdő tábornokainkat és tisztjeinket. Mindnyájan első osztályú nevelést kaptak, műveltek és több nyelven beszélők voltak. A német származásúak, akik nem beszéltek magyarul, szívükben, lelkükben egyek voltak velünk. A kivégzés azt mutatta, hogy ezek tyúktolvajok, tehát akasztás jár nekik, és azt az osztrák császár, Ferenc József is aláírta. Batthyányt, első miniszterelnökünket, mivel a nyaka meg volt sebesítve (így nem volt akasztható), lelőtték. Isten áldása szálljon mindnyájukra!” Paulovics László levele a szerzőnek, 2020. február 12.
- ¹²⁶ *Barabás Miklós 1810–1898*, szerk. JÁNÓ Mihály, Charta, Sepsiszentgyörgy, 2001, 134.
- ¹²⁷ www.mke.hu/new/diplomamunkak.php
- ¹²⁸ Posta Máté: *A 13 aradi vértanú*, 2004, vászon, olaj, 2 × 4 m. A festményt 2010. október 6-án, az aradi vértanúkat idéző konferencia keretében (ezen elhangzott Posta Máté *Történelem és festészet, egy festmény keletkezése* című előadása is) adta át a Magyar Tudományos Akadémia Területi Akadémiai Bizottsága székházának (Debrecen, Thomas Mann u. 49.), ahol – más műtárgyak között – az emeleti körfolyosón van kiállítva. VITÉZ Ferenc, „A 13 aradi vértanú”, *Nézó Pont*, 2010. december – 2011. január, 758.
- ¹²⁹ Posta Máté festőművész a szerzőnek 2020. április 6-án írt e-mailjében (*Gondolatok egy kép elkészítéséről: A tizenhárom aradi vértanú*) a Magyar Képzőművészeti Egyetemen volt mesteréről, diplomamunkája vezető tanáráról is írt: „A mesterem Kovács Attila volt, aki azonkívül, hogy nemzetközileg komolyan jegyzett művész, tanárként és emberként is meghatározó személy volt minden tanítványa számára. Összegyűltünk nála hetente szellemi disputára. Ezeket a beszélgetéseket a témák sokfélesége jellemezte. Nemcsak a szakma került szóba, de többek között történelmi és közéleti kérdések is. Ha valaki ismerte Attilát személyesen, tudhatta, hogy egy magyarságára nagyon büszke, hazaszerető ember volt. Tanárként vigyázott rá, hogy a saját művészete ne nyomja rá bélyegét tanítványai munkáira, nem is annak szellemében korrigált, sőt, sokra becsülte a hagyományos szakmai felkészültséget, ezért ellentétben a többi osztállyal, nálunk mindig volt élő modell, és hagyományos stúdiókat is készítettünk.”
- ¹³⁰ Posta Máté a levelét így folytatja: „Akkor még nem tudtam, hogy festek majd ilyen témában is, de tavaly a festészet napjára készítettem egy hasonló képet, amiért a Szolnoki Művésztelep különdíját nyertem el. A Kortárs folyóirat februári számában van egy cikk a kiállításról, az én képem a hátsó borítón látható.”
- ¹³¹ Kondor Béla-díjjal jutalmazták a munkát.

¹³² „A kép ugyan régen készült, és azóta más irányt vett a művészetem (bár a Veduta-sorozatam is egyfajta múltidézés, amelyből az Új Művészet 2018. januári számában lehet részletesebben olvasni), de azóta is motoszkál bennem a téma újbóli feldolgozása. Talán egyszer neki is fogok újra” – fejezte be a levelét Posta Máté festőművész. KARLIK Anett, *Veduták. Posta Máté kiállítása*, Új Művészet, 2018/1, 61.

THORMA JÁNOS, 1896 (ismeretlen fényképész)

GRÓH GÁSPÁR

A titok poétikája és metafizikája

Szilágyi István: Messze túl a láthatáron

2. rész

GRÓH GÁSPÁR (1953) Budapest

8.

Szilágyi öntörvényű író, nem sokat ad mások elvárásaira és érzékenységére, megírja, ami neki fontos. Azon az áron is, hogy terjedelemmel nem törődve módszeres alaposággal ír jogi és gyakorlati megfontolásokra épülő nyomozati módszerekről. Oly alaposággal, ami már nem segíti a regény epikai építkezését, elvesz dinamikájából. Szilágyinak más a fontos: a maga személyes bölcséletét fogalmazza meg. Teheti: bíró és író egyazon regula szerint dolgozik, mindketten az igazságot keresik, valami ismeretlen cselekményt szeretnének rekonstruálni. A tényeken túl a képzelőerejük segíti őket ebben, de ahhoz, hogy fantáziájuk működjék, minél több ismeretre van szükségük. De az életben mindennel mindenki így van. Oly természetes ez, hogy nem szokás észrevenni. Wajtha viszont észreveszi, így szakmai elképzeléseiből filozófia lesz, és az író szócsöveként annak világlátását, élettapasztalatát közvetíti. Így nézve rögvest mást jelentenek Wajtha fejtegetései.

Elsőként az, ahogy a törvényre hivatkozik, ami minden lépését megszabja: *csak a törvény a tiszta beszéd*. De mi a törvény? Embertől vagy Istentől való? És ha a bíró téved? Hiszen az igazat csak az Isten tudja, így a bírónak nincs miért rágnia magát. Tőle csak az várható el, hogy mindent a jog előírásai szerint tegyen. Ahogyan a mégoly kegyetlen kivégzést végrehajtó hóhérnak sem kell gondolkodnia azon, amit tesz, mert nem ő hozta az ítéletet. (Állítólag a középkorban a hóhér és áldozata együtt italtak a kivégzés előtt – jelezve, hogy köztük nincs harag: mindkettejük szerepét egy felsőbb akarat határozza meg.)

És ott a kérdés: ugyanazon jog szerint az egyik megyében néhány botütés jár azért, amiért a másikban nyelvkitépés, lefejezés és a holttest máglyára vetése. Egy a bűn, egy a törvény, és még közelítőleg sem hasonló ítéletek. Igaz, azt is megtudjuk, hogy a használatos törvények nem is törvények, Werbőczy *Hármaskönyve* sosem emelkedett törvényerőre. Jogszokásokat rögzített, amihez más híján lehetett igazodni. Már csak azért is, mert elkészülte után röviddel már nemcsak latinul, hanem magyarul, németül és horvátul is az ítélezés kárhuzatos jogát gyakorlók rendelkezésére állt.

Wajtha okkal gondolja, hogy vannak, akik gyanakodva nézik engedékenységét. Hogy elevenen senkit sem égettetett meg, bármilyen szívesen látott volna a város egy látványos pert lezáró máglyát oszlophoz kötözött, végső elhallgatásáig kétségbeesetten sikoltozó boszorkánnyal. Amiről Tipród megyét és Ólymost mint jeles boszorkányégető központot emlegették volna. Mert égetni lett volna kit. A megyebíró azonban nem segítette ilyesféle hírnévhez munkáltatóit. Ezért gyanakodott arra, hogy meg akarnak szabadulni tőle, és kémkednek utána. De (gondoljunk Páskándi Géza *Vendégségének* Dávid Ferencére és Socinójára) úgy vélte, hogy az a legjobb, ha maga választja meg besúgóját (itt pedig a diktatúra korának megannyi megfigyeltjére gondolhatunk, akik sok esetben maguk is tudták, hogy ki jelent róluk a leghitelesebben). „Segítek majd neked, hogy híven szolgálhasd azokat ellenem, akik, amint az általad elmondottakból kiderül, valamiért fenekednek. Akik kevésnek találják a talán féltucatnyi olyan törvénylátásunkat, mellyel boszorkányfélét halálra marasztaltunk, ha jól értettem, az elmúlt tíz évben” – mondja választott besúgójának. Akiben, ha egyáltalán valóban besúgó, tombol a jóakarát: „Az képtelenség volna a tekintetes úr szerint, hogy én netán a javát akarom? Hogy megpróbálnék valami veszedelmet, olyast, ami fenyegetheti, a feje fölül elhárítani?” – kérdi.

Hogy mi volt ez a veszedelem, és hogy valóban fenyegette-e Wajthát, sohasem derül ki. Igaz, utóbb esik egy fél mondat (és az ilyesminek Szilágyinál fejezetnyi súlya lehet) arról, hogy végeztek ki boszorkányperben már bírót is. Azt nem írja meg, hogy Szegeden a város legvagyonosabb, kora miatt is tekintélyes polgára, a korábbi főbíró is az elítéltek között volt mint a boszorkányok kapitánya, aki hét évre előre eladta az esőt a törököknek. A szakirodalomból könnyen megtudható, hogy

82 évesen került máglyára, könnyen lehet, mert Szilágyi szeret ilyen titkos utalásokat rejteni szövegeibe, hogy ez a válasz a Wajtha életkorát illető találgatásokra is.

Szeged monstre boszorkányperével megszerezte azt a hírnevet, amire az ólymosiak csak vágyakoztak, miközben Wajthával éppen az volt a baj, hogy nem adott elég munkát a hóhérnak. Amiből kiejlik, hogy boszorkányt elítélni nemcsak bírói döntés, hanem valamiféle hűségnyilatkozat, az ezt szorgalmazó rend melletti jelképes tanúságtétel – az elvárt szigor hiánya pedig ellenszegülés. (Ahogyan az is, amikor valaki nem kellő lelkesedéssel tapsol a diktátornak.) Wajtha lelkesedésének hiánya más okból is gyanút kelthetett: ő azért az átlag felett kompromittálta magát Rákóczi mellett, esetleges elmarasztalása esetén elkobzott birtokaira bőven lett volna jelentkező.

9.

De milyen ember Wajtha? Személyes kapcsolataiból, tetteiből nem sok derül ki róla. Azt megtudhatjuk, hogy környezeténél sokkal okosabb, éles szemű megfigyelő, villámgyorsan meglát mások számára érdektelen tényeket, összefüggéseket. Erre épül bírói tekintélye. A talán „ráállított” besúgó, talán védelmező, de működését alaposan tanulmányozó és mindennapi kapcsolatukban szolgálatkészen semleges, Wajtha megalázó megjegyzéseit látszólag föl sem vevő Tsomor így jellemzi: „vigyázó szemmel fürkész bennünket. Mi pedig megpróbáljuk kitalálni, mit várna tőlünk. Mintha egyvégtében számadással tartoznánk neki: olykor sejthetjük, ki lehet ő. Ám ez rendszerint titok marad. Ennek néha örvendünk, néha meg vesztesnek érezzük miatta magunk.”

Másik állandó munkatársával, Gorbay Ölyves Józsával bizalmi viszonyban áll, de igazán előtte sem tárulkozik ki. Sőt, a gyanakvással nézett Tsomor előtt ugyanolyan nyílt (azaz ugyanolyan tartózkodó), csak éppen más tónusban, kicsit leckéztetve, kicsit ironikusan, olykor egyenesen bántóan csipkelődve. Gorbayval hosszú pályája tapasztalatait megosztva inkább bölcs, mint tanító hangnemben beszél, ez eleve őszintébb és emelkedettebb. Vele nem ítéletekről, azok dermesztő, néhol gyomorforgató hóhéritechnikai előzményeiről és következményeiről, hanem az ítélkezés metafizikájáról beszélget. Arról, hogy mi van az ítéleten túl, előtte és utána, hogy van nagyobb hatalom, mint a törvény. „Amikor ítélezem, magamat is ítélem. A bűn fel nem ismerése bűn. A bűn félreismerése bűn. Ha valakit ártatlanul ítélek el, s adok vesztő kezére, bűnt követek el, hiszen annak a szerencsétlennek ezzel én gyilkosa leszek. Miközben a törvénytevés gondját nem oszthatom meg senkivel” – kezdi a jogfilozófián túlmutató töprengését Wajtha. Gorbay is másként kérdez, szerepe szerint ő is ítélkezik, olyasforma helyzetben, mint a mai jogrendek vizsgálóbírója, ügyésze. A jogszolgáltatás hierarchiájában elfoglalt alacsonyabb helyzetében ugyanazokkal a gondokkal küzd, mint Wajtha (akinek olykor mintha csak fiatalabb kiadása lenne). Mindegy, melyikük teszi fel a kérdést, mindkettejük gondja: „Avagy az ember szabadságra is ítélhető?” Válaszolni azonban Wajthának kell, és nem hivatkozhat a majd csak a 20. században születő egzisztencializmus gondolkodóira. Így csak háritani tud: „ne kerüljön sor olyasféle okoskodásra, amiket obskúrus filozófiai stúdiókon fölszedünk”. (Nem mintha a megyei tisztségviselőket ilyesmire kötelezték volna...)

Wajtha elmékedéseiben mondatainak feszültsége a szöveg egészét nem izzítja át. Beigazolódik, ami az *Agancsbozótban* is: az epikai feszültséghez mégiscsak kell történet, nem elég a titok. A regény dinamikájának lanyhulását megérező író talál alkalmat, hogy titkot és történetet összekapcsoljon. Előbb egy csizmadia udvarán fölbugyogó vér titkát fejt fel Wajtha egy helyben ülve, és azt is megmutatja, hogy a babonás csodavárás miért lehet veszedelmes. És mert tudja, mit jelent, amikor a közhangulatban megerősödik a bűn iránti várakozás, el tudja háritani a boszorkányüldöző hisztériából kinőni képes vád fenyegetését egy macskáját dédelgető gyereklány felől.

De a boszorkányok üldözése iránti közvégyakozás talál magának más célszemélyt. A főbíró – ekkor már a változatlanul gyanúsnak tartott Tsomor segítségével – megtalálja a módját, hogy a gyanúba keveredett vádlottat megmentse a legrosszabbtól. (Hogy aztán máshol mégis elérje a szerencsétlent a végzete. Ólymostól hét-nyolc mérföldnyire, mondani sem kell, hogy ugyanazon törvények alapján, olyan iszonyatos kegyetlenséggel végeznek vele, aminek leírására már az író sem szánja rá magát. Éppen elég, amit helyi kilátásairól megtudunk.)

10.

A regény második része fejezeteiből egy laza gondolati sor rajzolódik ki, de ez nem mutat az epikai szerkesztésből következő rendet. A regény beszédmódja is megváltozik, szinte csak monológokból és párbeszédkekből áll. Nincs olyan következetesen végigvitt története, amelynek kibontása megkövetelné fejezeteinek szigorú egymásra építését. Ez kihat az egyes fejezetekre is: az inkább csak feltelezhető főcspásról könnyű letérni, korfestő, gondolatárnyaló céllal mesélni a tényleges történet háttéréről – bármilyen nehéz is legyen aztán visszatérni a végkifejlethez vezető csapásra.

Egy lehetséges boszorkányper eseményeinek sora jó alkalmat kínálhatna ehhez. Wajtha érzékelhetően nem hisz a boszorkányságban, alkata szerint hajlik arra, hogy mindennek racionális magyarázatát keresse, meg is találja. De ha egyszer a kor mindennapjai és jogszokásai szerint vannak boszorkányok, akkor létezőnek kell tekintenie őket. Akkor is, ha nem igyekszik fölfedezni azokat. Részben elvi, világnézeti és erkölcsi okokból, részben szinte ideológiai alapon. Azt gondolja ugyanis, hogy az ilyesféle perek igazi célja a megfélemlítés, hogy a következményükként a megroggyant gerincű generáció utódai se legyenek különbek: „ennek az emberfajtanak az ivadéka lesz aztán az a roskadt vállú, akinek a félelem a bensőjébe költözött, s a zsigereit rágja, marcangolja hetedziglen. Van egyfajta hatalom, amely erejét nem valamely ellenséges ármádián próbálja ki, hanem saját alattvalóin” – írja Szilágyi. Máshol meg azt mondja: „az akasztófa dologtalan ácsorgott egész tavaszon a város fölött, a Duruja dombján; az alispán úr, az esküdtek meg a vármegye más jelességei nem bánják, vagy inkább elvárják, hogy időről időre felkötődjék valaki. Azt tartják, az akasztott lator látásától nem helyénvaló megtartóztatni hosszabb időre a népeket.”

Ez az elvárás jelzi: a bíró mint jogalkalmazó valamennyire maga is jogfosztott, minden döntéséért meg kell harcolnia kiszolgáltatottságával. Ezért olyan fontos annak többszörös kimondása, hogy a bíró csak az isteni törvényeknek, az igazságnak, a jognak, végső soron az ezeket összegző lelkiismeretének felelős. Ennek hangsúlyos ismétlésével Szilágyi a maga életidejére utal, hangot adva a diktatúra korát megszenvedettek közös élményének, és egyúttal magyarázatot ad arra, hogy jogi tanulmányai befejezésével miért nem a végzettségének megfelelő pályát választott. Ugyanilyen áthallásos, amikor a besúgás lélektanáról, besúgó és besúgott abszurd kapcsolatáról ír: ebben már ott van az az élmény is, amelyet sokan átéltek, amikor a maguk megfigyelési aktáit olvasták.

Ez is segít, hogy megértsük: Wajtha az író (és generációja) által elszenvedettek okán olykor inkább az általa elítélendő vádlottal szolidáris, miközben lojális az általa megjelenített jogrend iránt. Ezt láthatjuk a boszorkánysággal vádolt nő ügyében folyó vizsgálata során, amelyet úgy alakít, hogy ne kelljen drasztikus ítéletet hoznia: az általa (Tsomor segítségével) felkészített gyanúsított a vízpróbát is kiállja. Becsülettel lemerül (mert alámerítésekor minden levegőt kifúj a tüdejéből), és még csak meg sem fullad – így minimális megpróbáltatás árán szabadul. Utóbb aztán, ahogy esett erről szó, Nagykarolyban még a megégetésnél is kegyetlenebb halált hal. Így el lehet tűnődni, mennyit ér egy adott jogrenden belül az egyéni jóindulat. Mert könnyen belátható, hogy a szerencsétlen áldozat hasonlíthatatlanul kevesebbet szenvedett volna, ha Ólymoson kínzás nélkül, gyors halált hozó kivégzés után csak a holtteste kerül máglyára.

A jog- és művelődéstörténeti kitérők megjelenítik a kort, a szokásokat, hiedelemvilágot, a (kis) regényesített periratokat, följegyzéseket, megteremtik a lehetőséget Szilágyinak a maga bölcseleti-lélektani gondolkodásának megmutatására. Alaptétele, hogy „a bírónak nincs, mert nem is lehet mentsége soha az általa hozott ítéletre. Hogy mikor, miért döntött úgy, ahogy döntött, azért egyedül neki kell jótálnia.” A vádlottat bíró nem ítélni szabadságra, ahogyan őt magát a sorsa: azzal, hogy magára hagyta.

Az ebből következő félelmetes magány Wajtha napi terhe. Ez elől menekül borozásai mámorába, hogy a félbeszakadt ólymosi boszorkányper feszültségei közt azt vizionálja: a vádlott mintha mégis boszorkány lenne. Álom és valóság a regény legszuggesztívebb oldalain egybefolyik, mert az ugyan bizonytalan, hogy a vádlott jövődőt tud-e mondani, de a Wajtha számára sokban éppoly ismeretlen múltban meglehetősen járatos. Olyan pontossággal rajzolja Wajtha elé annak gyerekkori képeit, amiket semmiképp nem láthatott, nemcsak azért, mert senki sem volt azok tanúja, hanem mert évtizedekkel születése előttiek. A néhai Orsolya asszony eltűntéről, haláláról éppenséggel hallhatott, az ilyen történetek sokáig keringenek a környékbeliek között, akár ballada is lehet belő-

lük. A felidézett képek röviddel később (újabb?) látomást hívnak elő. „Az álmodott s a való alig szétválaszthatóvá gabalyodott, hogy végül a meglévő is kétséges legyen, hogy aztán az sem történt meg, ami elevenen áll előttem” – foglalja össze váratlan pontossággal élményét Wajtha. Azután az álomban átadott (de rejtekükben maradt) aranyak előkerülnek a boszorkányság vádja alól menekülő vádlottól – de ezt is meg lehet magyarázni, ahogyan a valóságálomban a boszorkánnyá vádalt sűjtött, képzelt? valóságos?, nyilván csak képzelt asszonnal megesett szerelmi aktust is. De a bármiként megélt pillanatok élménye mindenképp valóságos: „...tágra nyílt, gazdátlan pillanatok. Érosz űzött volna csúfot belőlem, vagy valami kóbor, eltévelyedett csoda kapta volna ölbe ezt a gerincem, ágyékom sajdító pillanatot?”

11.

A regényen belül a boszorkányhistoria is önálló egész. Olvastán a Szilágyi-életművet ismerők azt gondolhatják, hogy tévedésben éltek: méghogy Szilágyi a regények, és nem a novellák írója volna? Hiszen a második rész fejezetei magukban is megélnének: van köztük remekmű, és van, amelyik csak jó. A boszorkányos Rekettye Piláról szóló (nem)novella egyenesen varázslatos, kivételes atmoszférateremtő erővel, leleménnyel megírva. De nemcsak ez a fejezet ilyen, a többi is. Mindegyiknek megvan a maga önálló élete, sőt feladata, együtt rajzolják fel ennek a valószínűtlenül valóságos szövevénynek érzékletes és érzékenyen túli rendjét. Eközben olykor érezhetünk valamit Szilágyi alkotótársainak-barátainak poétikájából, világából is, Lászlóffy Aladár barokkosan burjánzó gondolatzuhatagainak enciklopédizmusa, Csiki Lászlónak a fájdalom gyönyörűségét is láttatni képes opálos fényei is fölsejlenek a háttérben. És az is, hogy a valóság megoldhatatlan titkokkal teli világán túl van egy másik is, más természetű rejtélyekkel, merthogy rejtély és titok maga az élet, és amikor a részleteit kutatjuk, az egészet keresve az egész elől menekülünk.

Amit e regény szerkezetének töredezett vonalvezetése, talán akaratlanul is, kifejez: az élet úgy egész, hogy részeit a megélt pillanatokban rejtőző idő köti össze. Amire a bölcsező Szilágyi már a *Kő hull...*-ban is rákérdezett. De észrevehető a korábbi művekkel más párhuzamok is, így a *Hollóidő* Tentására (akinek garabonciás voltát akkor sem vonhatta kétségbe senki) utal az akkori vélelem: a garabonciások kérnek vendéglátóiktól mindig csupor tejet, ahogyan ő. Az pedig talán csak a férfijogú társadalom vétke (vagy hungarikum?), hogy garabonciásokat nem volt szokás perbe fogni, pedig azokat „a boszorkányok mátkájának mondják”.

Az életmű korábbi állomására utal a *Kő hull...* emlékezetes „ráböjtölésének” lélektani magyarázata (amikor a kárvallott egész napos böjtöt fogadva háza népével, és még az állatait is erre kényszerítve föl tudja deríteni a tettest). A ráböjtölés: fordított, az igazság kiderítését szolgáló, ismeretlen személy elleni rontás. És a legtöbb rontásféle ártalom mögött rendszerint a félelem, szorongás, a nyomorúságtól rettegés munkál. Az áldozatjelölt egyvégtében a bajok okozóját keresi, azt, akinek fölötte hatalma lehet. Aztán lesi, várja, az mikor bocsájt reá valami nyomorúságot, s miközben ezt rettegi, már-már kívánja is, hogy az elkövetkezzék. Így aztán a vétkével magára vont rontást csak önmaga föladásával győzheti le.

A magyarázat ugyan balladisztikus, mégsem tesz jót a regénynek. A titok poétikája tiltakozik a titkok felfedése ellen, a részletek föltárása azt a képzetet kelti, hogy a világ rejtelsei föltárhatók, miközben minden más arra utal, hogy a titkok összessége megfeythetetlen. És ezért tudomásul kell venni, hogy az élet a soha föl nem táruló titkaival teljes. Wajtha látja ezt, de nem mindig képes elfogadni. A mámorba menekülés, mint a valahai sámánok „révülése”, nem függőség, inkább kultikus természetű. A bor segíti, hogy meghaljon ennek a világnak, és ha ebben nem lehet, egy másikban legyen otthon. Ahogyan Ady írja erről az állapotról: „ez órákban szoktam én érezni azt, hogy az élet nem rejtély, nem csoda, nem titok, gyermekesen egyszerű. Az élet nézni való és érezni való, mindenben benne van a szépség és a béke, s minden fölött vagyunk mi, akik ezt érezni tudjuk, képesek vagyunk.”

Ebbe az állapotba juttatja magát időről időre Wajtha, amikor menekülnie kell abból a világból, amelyben nem is érzi olyan rosszul magát. Mert ugyan terhes némelykor számára az ítékezés, de mégis vonzzák a tárgyalt esetek, ahogy a sakkjátékost a feladványok. Részben azért is, mert a bonyolultabb ügyek izgalmán túl titokban ott van benne egy másik titok megoldásának, a felesége elvesztése titkának, halovány, racionálisan nem igazolható reménysége.

12.

Közben (papírforma szerint örökre) maradnak a köznapi esetek, a maga idejében annak számított egy kisebb boszorkányper, ahogyan egy – feltételezett – szerelmi háromszög történetét lezáró, zavarba ejtően könnyen kinyomozott gyilkosság is. Elkövetőjét el lehetett ítélni, madarak martalékául otthagyni az akasztófán, hogy az ítélet ne csak megtorlás, hanem tartós figyelmeztetés legyen, hogy a megsértett erkölcsi világrend elégtétele elrettentő erejével szolgálja a köz biztonságát. De azt csak a tettes és bűntársa tudhatta, valójában mi történt. Amit Orbay kinyomozott, és amit a megfejtésében kételkedő Wajtha ítélete lezár, az csak egy a lehetséges történetek közül. Az ítélethez azonban ennyi is elég.

Minek mindent tudni? Különösen, ha nincs kinek föltenni azokat a kérdéseket, amelyek megválaszolása az ismert titkokra fényt deríthetne, de ki tudja, milyen újabb, megválaszolhatatlan kérdéseket vetne fel? A megoldásokhoz az időbe rejtett véletlen még segíthet, egymástól függetlennek gondolt történetek magyarázhatják meg egymást. (Ahogyan a Wajtha asszonyának életét követelő rablógyilkosság ügyében történik: a megyebíró nem vár hiába.) A homályban maradt részletek titkainak föltárása visszamenőleges hatállyal megmutatja, ami korábban észrevétlen maradt. (Ha ezt tudva esetleg újraolvassa valaki a *Kő hull...*-t, lehet, egészen másként látja majd Szendi Ilka és Gönczi Dénes történetét is...)

A moralista Szilágyi a jogszabályokkal megközelíthetetlen lelki történésekre kíváncsi. Mert-hogy „valamely bűnösnek a gonosz cselekedetében [...] mintha az egész élete benne volna. Mintha a megléte minden pillanata ezen elkövetendő gonoszság felé haladna. Ám ahhoz, hogy a bűnt – ez esetben a másik ember által elkövetett bűnt – minden parányi részletében megismerhesd: képzeletben annak útját »bejárd«, egy egész életet kellene rászánni.” Vagyis lehetetlen. Wajtha valamennyire mégis megpróbálja, és ez az empátia az alapja nyomozati eredményeinek és ítélezésének. Amihez azt teszi hozzá: „hátha ráadásul olyasvalami volt a gonosz cselekedet oka, amely a szerencsétlen elkövetőnek az életéből hiányzott. Egy darab kenyér, egy csizmatalp, egy elveszített kenygelvas vagy asszonyi test melege”, hiszen, és ez a legfontosabb, „az életnek az is része, ami hiányzik belőle”.

Az ilyen titkok föltárása nem szerepel a nyomozati feladatok között, pedig ezek döntenek arról, ami aztán megtörténik (nem csak büntettek esetében). És ezek megismerése mindenképp fontos, mert a bírónak (és az írónak) nemcsak azt kell tudnia, ami történt, hanem azt is, hogy miért. Wajtha akkor is erre törekszik, amikor ez az ítélezéshez nem szükséges. „Mindent okkal valónak gondol” – mondja róla Tsomor cancellista (aki ekkor már jóval több, mint ami sose volt: főbíró beszéltető provokátor), és váratlanul odabök egy mondatot, amivel akaratlanul előhívja Wajtha feleségének titkát, azt, ami összeköti a regény sokfelé ágazó történeteit. Orsolya asszony sorsa attól igazán fontos, hogy nem illik az „okkal való” történések rendjébe. Ami történt, megtörtént, az eset nagyjából rekonstruálható, de nincs magyarázata. A jog köznapi logikája szerint ugyan lezárható: a tettes ismeretlen. És ami „nem hangzik el a törvény előtt, azon később már nincs mit találgatni”. „Igazából csak azon van mit” – mondja erre Wajtha, mert ha senki sem tudja, mi is történt, Isten annál inkább. Már csak azért is, mert a „bűn miben voltát mi [azaz a földi halandók] képtelenek vagyunk megfejtteni... Ezért igyekszünk elpusztítani...” Amihez a lassanként vitázni is képes Tsomor váratlan, keserű iróniával teszi hozzá: „Mármint a bűnt. Elpusztítani. Mi, bűnösök?”

13.

Wajtha végül eljut a bíraskodás végső kérdéseire, amik már nem a bíró, hanem az emberi lét végső problémái is. Hogy mennyire azok, azt nemcsak úgy általában az Isten, hanem az emberré vált Krisztus is tudta. Amúgy a Szentírásban mindig Isten, az elvont és abszolút, a kimondhatatlan nevű, aki ítélt és büntet – Krisztus intéseket fogalmaz meg és megbocsát, hiszen csak a bűneivel birkózó ember képes megtisztulni, az aligha, akit már kivégeztek. (Ahogyan ez a pietista gondolkozásból következik.) A bíraskodás tehát nemcsak a bíró gondja, még csak nem is az íróé, hanem mindenkié. Az ember, miután megkóstolta a tudás fájának gyümölcsét, szüntelen döntési helyzetben van. Választania, azaz ítélnie kell a jó és a rossz kérdésben. Amit tehát Wajtha a bíraskodásról mond, általáno-

san is érvényes – így jutunk el ismét odáig, hogy a Szilágyi-regényekben a bölcséleti vonulatnak kivételezett szerepe van. „Mi történik a törvénylátó napokon... A bíró ítéel, ugye? De általa az Isten ítéel, nemde? Ezért mondjuk, hogy a bírónak nincs bírása. Ezt annyira elfogadottnak gondoljuk, hogy hozzá sem tesszük: az Istenen kívül nincs bírása. Na, de az neki – mármint a bírónak az Isten mint az ő bírása – igencsak elég” – kezdi fejtegetését Wajtha, s a folytatás sem kevésbé filozofikus. „A meghozott döntés felelősségének súlya mindenestül a bíróé – vagyis itt, ahol állok – az enyém? Reám nehezedik? Vagy mondhatom vállvonogatás közepette: az Úr rendelte így?”

És ha téves ítélet születik, ha a vallomásra kényszerített vádlottat felnégyelik, az is az Úr akaratára? Ahogyan az is, hogy a bíró tévesen ítéljen? És amikor egy bűnöst futni hagynak, vagy el sem fognak, akkor a bíró a törvényszegő cinkosa? És ha téved, azt az Isten miként ítéli meg? És „ha az Isten eltűri vagy éppen jó szemmel nézi az ember igazságtévő igyekezetét, vajon a tévedéseinkre miként tekint? Hiszen ezek valamiképpen az Ő tévedései is. Tévedhetünk-e anélkül, hogy Ő ezt tudná – vagy éppen az Ő akarata ellenére?”

Megannyi választalan kérdés, az élet válaszok nélkül is megy tovább, és így is, úgy is véget ér. A befejezése pedig arra is válasz, amire nem, mert utána már nincs, aki kérdezzen. Töprengéseiben Wajtha (Szilágyi?) az Apokalipszis látomásáig jut: az utolsó ítélethez. És azt emeli ki, hogy János evangélista e könyvében „sehol nem esik szó a megbocsájtásról... Egy helyütt mintha még le is beszélné ez a könyv azokat, kik bűnbán találtak, arról, hogy kegyelemért esedezzenek – merthogy az netán hiábavaló volna –, valahogy így: Aki gonosz, legyen gonosz ezután is, és aki fertelmes, legyen fertelmes ezután is, majd arra biztatja a többi: aki pedig igaz, cselekedjék igazságot ezután is, és aki szent, legyen szent ezután is.” A bibliagyűjtő Wajtha evangéliumértelmezése, a mindennapi élet tényeinek az isteni akarat rendjébe illesztésére irányuló törekvése alighanem kiváltotta volna kora teológusainak rosszsallását. Ezzel azonban nem kellett törődnie, mert ilyen gondjait a Nagyidejűre bízta, aki valahol az (örökkévaló) Isten felé vezető út felénél állhatott. Ezért lehetett úgy faggatni, mint aki valóban létezik. De még ő sem adott választ Wajtha eredendő kérdésére, arra, hogy vajon az ítélkezéssel „nem ártjuk-e az Isten dolgába magunk”? Mert nem válasz, hogy ilyen hiábavalóságokkal nem kell foglalkozni, „aki bíró, ítéljen”. Vagyis „aki ítélőszéket ül, annak el kell fogadnia, hogy ez a legnagyobb magány állapota, amit ember fia valaha is megél”. Amúgy pedig jól is nézne ki az a világ, amelyben az ítélkezők azon töprengenének, hogy amikor úgyis az Isten ítéel a mi földi dolgainkban, akkor az ember miért ítélkezik.

Vagyis a jogfilozófia lassan átcsap morálfilozófiába és bibliamagyarázatba: Szilágyi mintegy visszamenőlegesen töpreng azon, amire joghallgató korában nem jutott elegendő ideje, de még ennél is jobban hiányzott hozzá tapasztalata. De a bűn és a büntetés kérdése végigkísérte írói életútját, a *Kő hull...* teljes cselekményét, amelyben vétkek sora járta a táncát, és ez kísért a *Hollóidőben* is. Merthogy a csak eltervezett bűn is bűn, miközben még az sem biztos, hogy aki öl, valóban gyilkos-e, vagy csak valami más akarat végrehajtója. És egyáltalán övé-e az a sors, amit a sajátjának gondol? Merthogy csak „az Isten szabad. Az Ő útja, szándéka, ha Ő úgy akarja, a földi halandó számára mindenkorra titok marad. Kifürkészhetetlen titok.”

Ennek kimondása már messzebbre mutat, mint egy regény illetékessége. A soha meg nem jelenő Nagyidejű mintha Szilágyi István testamentumát közvetítené. De a filozófia mint elmélkedés nem az utolsó szó, még akkor sem, ha éppen Isten a tárgya. A mindig gondolkodó és a gondolkodás kritikáját megfogalmazó Wajtha által az író rejtett énjének legmélyebb rétegébe pillanthatunk. „Föl kellett ismernem, hogy Isten mindenhatósága, vagyis mindaz, amit én erről – az ő akaratára jóvóltából – gondolhattam, annyira fogva tartotta az elmém, hogy eközben elmulasztottam vagy inkább csak egyre halogattam a Krisztussal való találkozást. Mert Isten valósága megfoghatatlan minden-ség, lényét emberi elme nem járhatja körül, emberi gondolat föl nem értheti, holott elme és gondolat éppen azért adtak, hogy a halandónak az ő keresésében segítségére legyenek – addig Krisztus igenis élő valóság”, és ha a gyarlóságainkat látó Isten türelme véges is lehet, még mindig fordulhatunk Krisztushoz. Mert végül mindannyiunkra vár az a megmértetés, amely életünkről az örökkévalóság távlatában ítéel. (Megléhet, ezek a gondolatok vendégszövegeként kerülnek elénk. De helyük, hangsúlyaik az író meggyőződését tükrözik.)

Ebből a magaslatból egy hosszúra nyúlt Werbőczy-elemzéssel fordul vissza a történet önmagához, egy röpke pillantással betekintést nyújtva Dózsa parasztháborújának problematikájába is. Szakadozik a történet, ami nem válik javára, olykor az *Agancsbozót* túlbeszéltségének emléke kísért –

de ettől a mű még nagyszabású, kivételes értékeket kínál. A gondolatmenetek, fejtegetések, dialógusok között időnként elakad a regény epikai sodrása, de a mondatok feszültsége akkor is megmarad. A befejezés pedig visszahozza a legfeszültebb pillanatok dinamikáját. Ismét ott vagyunk a Partium határának mocsárvidékére érve, ahonnan a történet majd ötszáz oldallal korábban elindult, ahol az első rész véget ért, ahol elhagytuk azt a kort, amikor Wajtha a maga pályáivének legmagasabb pontjáról belső életének szakadékába zuhanva hordozta tovább életét. A vagyon- és társadalmi pozíciószerzést illetően sikerrel, miközben lelke mélyén, ahova csak Isten lát, magára maradt kiüresedett élete kétségeivel.

Ebben a mind nyilvánvalóbb létvégi bizonytalanságban keveredik vissza egy másfajta, egész életét belengő bizonytalansághoz. Feleségét holtan kapta vissza a láptól – hogy tisztességgel eltemesse. Hogy miként veszett oda Orsolya asszony, azt megtudhatta, de hogy miért és hogyan, kiknek a bűneként – titok maradt, *messze túl a láthatáron*. De semmi sem marad egészen és végleg ismeretlen, ez a történet is feltárul, hogy lezáruljon, abbamaradjon, mert valójában befejezhetetlen.

A jócskán megöregedett, magára maradt Wajtha belebotlik (vagy az botlik beléje) a felesége titokzatos halálának egyik legfőbb kérdésére kapható válaszba. Egykori, bűnné vált mulasztását reformátusként nem teheti le, mert nem gyónhatja meg, így külső feloldozást sem nyerhet. Azért kell megtalálni felesége gyilkosát, a jog szerinti bűnöst, hogy maga fölött ne kelljen ítélkeznie – végül mégis megteszi. A véletlen adja kezére a tettest, azaz adná, de az már nem él: összeszáradt koponyája már csak bűnjel két legény babonás varázslásának nyomozása során. Wajtha a kezébe is veheti. Horror? A horrorisztikus elemekkel együtt élő világban a mindennapok része az ilyesmi. Magyarázatot nyer, hogy a kővel rakott szekereket is megbíró jég miként szakadhatott be az Orsolya asszonyt szállító könnyű szán alatt. A vöröses csőrű, nagy telet jelző, fekete récefélék törték fel a hártajegyet, amíg lehetett, aztán tovaröpültek délnek. A későn befagyott aprócska folt jege csak erősnek látszott, de nem tarthatott meg semmit. Az így állított csapda lett a madarak bosszúja a gyerekként rájuk lövő Wajthán. A könnyen beszakadó, vékony jég elveszejteti a rátévedőt, vagy lehetőséget ad bármely latornak, hogy elrejtse bűne jeleit, elsüllyesszen szánt és asszonyt.

Válasz születik hát némely kérdésekre, összeáll a hajdani büntett képe. De még így is: Wajtha „hiába próbálta összerakni a *miértek*re adható válaszokat, nem állt össze az a bizonyos *egész*”. Töredék igazságokból igazságtöredék, tükör által homályosan látható, rész szerint való tudás.

De ennek a világnak rendje szerint még abban sem lehet senki biztos, ami igazságnak tűnik, különösen a régmúltat illetően. Elfed az idő mindent, ahogyan az iszap a lábba rejtett harangokat, és megemésztja a kiszabadítását segítő, titkos helyekre hurkolt köteleket, és nyoma vész mindannak, ami az élőkhez köti a múltat. Kell valami bizonyosság, kell a lép harangjainak megszólalásába vetett hit, és végül az eltemetett titkokra is derülhet valamelyes fény. „Ó-nádasok láncolt lelkei” közé költözik az elveszett asszony, akinek két pej ló vontatta a szánját, „amely olykor fölszikkázik, csillagot szór”.

Wajtha számára mindez magyarázat: egy évvel kivégzése után rátalál a láncra akasztott gyilkosra, akit maga valaha egy ilyen-olyan perben futni hagyott. Az élete titkát vizsgáló perben egy (lát)határán messze túli eset jelenti a megoldást. Hogyan is lehetne ez másként: ha „jól reá figyel az ember, a világ valamennyi nyomorúsága, gyarlósága egyszerre és egyazon ügy gubancában megtalálható”.

Ez a felismerés sem villámcsapás-szerű. Tsomor látja, de nem nagyon érti Wajtha igazságkeresésének szokatlanágát, azt, ahogy a felismert igazságot már rég meg sem próbálja a törvényekhez igazítani. „Az igazságnak már csak a látása örvendezteti.” Vagyis, tehetjük hozzá, eljut a belátásnak és bölcsességnek arra a fokára, amire a pietista Rákóczi is, akinek gondolkodását Wajtha megismerte udvari szolgálatában, és tán távoli útjain is találkozhatott a fejedelmet meghódító eszmeáramlattal (aminek hatását mutatja a bűnről, igazságról, az isteni személyekről való gondolkodása is). Ahogyan a *Hollóidőben*, itt is sokat ad a szöveghez Szilágyi teológiai kíváncsisága...

De Wajthának ez sem feloldozás. Csak a Nagyidejű summázata marad, aki arra biztatja, hogy menjen el még egyszer oda, ahol apjával és az emlékekben halhatatlanságot nyert kedvenc vizslájával gyermekként vadászott, majd ahonnan valamikor felesége holttestét emelte ki. Így indul az évtizedekig elkerült helyre, „a jól ismert úton az ismeretlen felé”. Meg is teszi, és ahogyan az *A magyar Pimodánban* az Ady-alakmás Tas Péter valahai őse a Szamosba, ő a morotva-tóba gyalogol, ahol asszonya veszett oda...

Így aztán lép iszapjába merült harangok már mindörökké nekik és értük is szólnak. (MMA, 2020)

élmény – ihlet – inspiráció

MARKÓ BÉLA (1951) Marosvásárhely

MARKÓ BÉLA

A szép és a trágár

Hajdani szerkesztősegi „szobatársam”, ifjúkori mentoraim egyike, a méltatlanul keveset emlegetett kiváló költő, próza- és drámaíró Székely János sokszor szóba hozta nekem olaszországi élményét, hogy micsoda irigység fogta el, amikor látta, milyen környezetben nőnek fel az olasz gyermekek. Nem a mediterrán éghajlatra, nem is a változatos itáliai tájra gondolt, hanem azon töprengett hangosan, hogy mennyire más ember lesz, aki a sok ezer éves múlt többé-kevésbé épen megőrzött emlékei között jár-keel egész életében. Ma valószínűleg épített örökségnek mondanánk ezt. El-elsóhajtotta Székely János, hogy már kezdettől fogva másfajta szépérzékét ad egy ilyen környezet annak a falusi gyerekeknek is, aki római kori faragott köveken simít végig, miközben végigmegy egy kőkerítés mellett, vagy amikor belép a templomba. Nálunk pedig, fejtegette sokszor, a történelem arról szólt, hogy az egyik rendszer lerombolta, amit a másik alkotott, és ez persze különösen igaz volt abban a kommunista rendszerben, amelyben élnünk adatott, de tulajdonképpen így volt errefelé hosszú évszázadokon át, mindenki állítgatta a maga szobrait, és döntögette mindazt, amit mások alkottak.

Jóval később aztán én is eljutottam Olaszországba, és érzelmileg is azonosulni tudtam Székely Jánossal: hasonló irigységet éreztem. De őszintén szólva, mégsem hiszek abban, hogy az ingerszegény vagy ingergazdag gyermekkoron múlik felnőttkori érzékenységünk, akár műértésünk is. Ugyanis szerintem minden gyermekkor ingergazdag valójában, minden természeti táj vagy épített környezet kellő útravalóval lát el minket, ha van szemünk és fülünk befogadni azt. Viszont készséggel elismerem, hogy sokat számít mégis, mi van az útravalóban. Ha van bennünk tehetség, utat fog törni magának, de talán mégsem ugyanazon az úton haladunk majd, ha a Colosseum tövében nőtünk fel, nem pedig a szintén lenyűgöző, csak hogy nem az ember, hanem a természet által akotott Szent Anna-tó közelében, mint én is. (Bár nekem szerencsém volt azzal, hogy szülővárosom, Kézdivásárhely a maga sajátos főterével Erdély egyik építészeti különlegessége.) Summa summarum: mindannyian kaptunk otthonról valamit kisgyerekként, amit később hasznosíthattunk, de nyilván nem mindegy, hogy mit. Én például sok jó irodalmat a családban és az iskolában is. Anyám Arany János-verseket olvasott nekem mesemondás helyett is, aztán Jókait, Mikszáthot, Móriczot adta a kezembe egészen korán, ma azt mondanák, talán túl korán. De jól tette. Az iskolában is folyton felolvasott nekünk mindenki, a tanító néni, majd a tanárok, és ahogy emlékszem, nem is csak az irodalom szakosok. Nem csoda, hogy rímfaragó tehetséggel én is legalább akkora tekintélyre tettem szert nagyon hamar, mint ma egy kis futballzseni. Ezzel szemben nem volt ekkora presztízse vagy legalábbis kultusza a képzőművészetnek, sőt, még a zenének sem. Pedig igény, úgymond, lett volna rá, hiszen otthon nálunk is kötelezően festmények voltak a falon: egy helyi amatőr festő erdőrészlete aranyozott keretben, aztán egy ismeretlen művész – nagy dolog: felismerhető – portréja apámról, két-három olcsó olajnyomat angyalakkal, távoli Botticelli-reminiszcenciák. Meg egy kisméretű cigánylányos festmény. Körülbelül ennyi. Első generációs értelmiségi család egy székely kisvárosban. Pedig volt a városnak egy hivatásos festője is, nekem rajztanárom, Kosztánci Jenő, lobogó sörényű, lelógó bajszú, köpcös férfiú, távolról látni lehetett, hogy művész. Az is volt, nem is akármilyen, az akkori körülmények közt is modernségre törekvő transzilván festőnemzedék egyik jelentős figurája. De ő láthatóan festeni akart, nem tanítani, így hát sokra nem mentem az iskolai rajzoktatással. A zenéről most ne is beszéljünk, nagyjából a szolmizálásig jutottunk el a zeneórákon. Szóval csak az óhajjal, sóhajjal maradtunk a képzőművészetben és a zenében is. Egyébként falun is majdnem ugyanezt tapasztaltam, apai nagyanyám vakációban Jókai-regények tartalmát mesélte nekem, ha éppen nem sikerült megszöknöm a kertbe, rétre, patakpartra. A falon elsősorban családi fotók voltak. Szentképek nem, hiszen reformátusok voltunk, de az obligát olajnyomat, *Rákóczi búcsúja* nagyanyáméknál és nagynénéméknél is ott volt, mint szinte mindenütt a faluban. Népművészet? Dehogy. Az majd csak később, városban, amikor a hetvenes–nyolcvanas években divatja

lett. Persze egy-két recsegős ágyra, ingatag lócára meg néhány háziszóttos törülközőre azért még emlékszem falusi nyaralásaimból.

Nos, Székely Jánosnak ezek szerint igaza volt, nekünk innen kellett elindulnunk, nem a pisai ferde toronytól. Csakhogy ami hátrány, az előny is lehet ugyanakkor: kérdéseket igen, válaszokat nem nagyon kaptam annak idején, hogy milyenek is kell lennie a jó festészetnek vagy szobrászatnak, és hogy egyáltalán mi köze a való élethez a festők átértelmezett, olykor teljesen absztrakt világának. Apám otthon szívesen rajzolgatott egy-egy papírlapra ceruzával, de kétségtelen rajz tehetsége csakis a lovakra szorítkozott: sörények, paták, lófejek, csüdök, szügyek, háta, tomporok kavargására emlékszem. A válaszokat tehát nekem kellett megkeresnem. Művészettörténetből sok mindent összeolvastam, rendszertelenül ugyan, de rengeteg információt felszedtem, ám már többkötetes költő voltam, egy marosvásárhelyi irodalmi folyóirat szerkesztője, amikor egyszerre csak művészetértésre és -értelmezésre „kényszerültem”. Marosvásárhelyen nem egyenként, hanem a szó szoros értelmében csapatoslag jártak a velem egyívású fiatal festők, több barátom is volt közöttük, és egyik napról a másikra arra ébredtem, hogy csoportos tárlatukat, a messze hangzó MAMŰ (Marosvásárhelyi Műhely) első kiállítását kell kérésükre megnyitnom, majd egymást követték azok az egyéni tárlatmegnyitók, ahol én mondtam a megnyitó beszédet. Vak vezetett világtalant ezek szerint? Nem egészen. Hiszen hamar rájöttem, hogy nem olyan nehéz feladat ez, ha nem akarunk textúrákról, ecsetkezelésről, ilyesmikről értekezni, vagyis arról, amihez nem értünk, hanem inkább próbáljuk megfejteni kinek-kinek a titkát. Hogy mi az, ami csak az övé, a tárgyválasztás, a közérzet, a hiány, a többlet, valami, ami egy művésznél – de persze egy írónál is – éppen olyan letagadhatatlan, mint egy ujjlenyomat. Mint ahogy arra is rá kellett jönnöm, hogy van kollektív „ujjlenyomat” is, például az erdélyi magyar képzőművészetben, és ez a közös sajátosság legalább annyira markáns, mint az erdélyi írónál. Mert az erdélyi képzőművészet pontosan olyan értékes, mint az irodalom, csak sokkal kevésbé ismert, sajnós. Holott Nagy Istvántól Nagy Imréig és tovább a festészet tradicionalizmusa, komor, zaklatott, kétségbeesett tájközpontúsága, felemás sóvárgása a modernítésra talán még többet is elmond a mi szorongó Erdély-felfogásunkról, mint az irodalmunk.

Addig-addig „nyitogattam” a tárlatokat, hogy nemcsak megszerettem – hiszen tulajdonképpen mindig is szerettem –, hanem át is értelmeztem magamban a képzőművészetet. Rájöttem, hogy amit illusztrációnak hittem – akár egy bibliai jelenet, akár egy utcarészlet, akár egy gyermekvers ábrázolásáról legyen szó –, az valójában maga a teremtés. Nevezzük Istennek, nevezzük természetnek, a teremtő indítékait nehéz megérteni, hogy mi miért történik, viszont a festő, ez a különös Isten- vagy természetpótlék felkínálja nekünk az értelmezés lehetőségét. Pontosabban: szemlélteti a teremtést. Nekem ebben segített paradox módon az is, hogy csak későre tanultam meg, hogyan is csinálja a művész, és még ma is felületesen ismerem a módszereket és eszközöket, de éppen ezért tudok talán arra koncentrálni, ami látszólag nincs is benne a kész műben: az indítékra. Hogy mi okból és mi célból született egy festmény, miért nem csupán másolat vagy tükörkép, hanem valami előzménytelen, valami új, ami addig nem létezett. Nem létezett mint vászon és festék egyedülálló kombinációja, mint egy sohasem látott kert, amelyet kerítésként körbevesz a keret. De ugyanakkor minden remekmű egy új, mostanáig ismeretlen bejárat valami eddig is létezőbe. Egész életünkben azzal kínlódunk, hogy a teremtést megértsük, és íme, minden festmény – nekem a képzőművészetben belül is elsősorban a festmény – egy-egy összefoglalása a teremtés munkájának. Bekerített teremtés-részlet, behatárolt ábrázolása a határtalannak, amit egy szintén véges szöveggel lehetséges magyarázni.

Így jutottam el az alkalmi tárlatnyitástól a képzőművészeti alkotások margójára írt, immár több száz szonettig. Ekphraszisznak is szokás nevezni ezt a műfajt, magyarul képleíró versként emlegetjük, de nem igazán pontos a megnevezés. Nem képleírásról van ugyanis többnyire szó, hanem képértelmezésről vagy inkább teremtés-értelmezésről. Izgató, gyönyörködtető kihívás nekem már sok-sok éve – bár az utóbbi időben már csak nagy szünetekkel –, hogy újra meg újra megpróbáljam egy-egy műalkotás titkát versben megfejteni, ami persze valójában lehetetlen, és minden ilyen kísérlet tulajdonképpen egy felemelő kudarc. Tartalmas kudarc, mondhatnám. Akárcsak az életünk. Hieronymus Bosch látomásos művészetétől Salvador Dalí szürrealizmusáig nemcsak újraértelmezi, hanem újra is teremti minden irányzat a világot. Egyházi rendelésre Krisztus annyiszor hal kereszthalált, és annyiszor megy fel a mennybe, ahányszor egy zseniális művész megfesti ezeket a bibliai jeleneteket. Szenvedélyes múzeumlátogató vagyok már régóta, a világ nagy múzeumainak

egy részét végigjártam a Louvre-tól az Ermitázsig. Ahova pedig nem jutottam el, azt albumok izgatót lapozgatásával pótoltam. Kaland ez is. Éppen olyan váratlan meglepetésekkel szolgál, mint amikor kiülök Marosvásárhelyen a város kellős közepén a verandára, ahonnan összevissza két fára látok rá, egy buján, átláthatatlanul zöldellő terebélyesre és egy satnya kisebbre. A nagyobbik óriásira nőtt díszcserje, használható gyümölcsöt nem hoz. A kisebbik viszont terem szorgalmasan, minden évben megtelik fanyar, aromás, aprószemű vadcseresznyével, csak én szeretem és a kutyánk. A két fa között egy lepedőnyi kék égre látok még rá, de ha figyelek, minden megtörténik mégis egy ekkora helyen: veréb, rigó, rozsdafarkú, galamb, vércse, sirály, varjú, elfogadás, visszautasítás, szeretet, szerelem, dráma. Néha még halál is. Csak sokáig kell figyelni, és akkor valahol ebben a képben, ami még nem is kert, csupán kezdeménye egy kertnek, felbukkan a vers. Mint azokon a különös fotókon, amelyeket addig és úgy kell nézni, amíg egyszerre csak a két dimenzióból három lesz. Először nehezen sikerül, utána már egyre könnyebben. Képekről verset írni is ilyen. A remekműveket addig kell nézni, amíg hirtelen háromdimenziósak lesznek, és beléphetünk egy másik világba. A teremtésbe.

Ez a teremtés fejben történik. A vásznon csak festék van, csak színek és formák. Aki ezt nem érti, a Tiziano- vagy Rubens-aktot könnyen hús-vér nőként ítéli meg, pedig a vásznon csak harmónia van vagy feszültség, csak ecsetvonások, minden más a képzelet szüleménye, és bármiféle hasonlóság a valósággal a „véletlen műve”, ahogy mondani szokás. Van Gustave Courbet-nak egy híres vagy hírhedt festménye, amelyet a maga korában, a 19. században és később is botrányosnak tartott a közvélekedés: *A világ eredete*. Egy nő ágyékának, illetve altestének rendkívül szuggesztív ábrázolása ez, és mivel a fej nem látszik a képen, sok találgatásra adott okot szinte napjainkig, hogy valójában kinek a nemi szervéről van szó, többek közt a dús barna szőrzetből is próbáltak visszakövetkeztetni, a szóba jöhető vröseket és szökeket kizárva, míg aztán kialakult egy konszenzus azzal kapcsolatosan, hogy egy Constance Quénieux nevű balett-táncosnó lehetett a modell. Fontos ez? Nem tudom. Fontos-e, hogy ki volt Mona Lisa, vagyis Gioconda, akiről egy ideig szintén nem volt bizonyossága az utókornak? (Mellesleg: a Louvre-ban tömegek tolongnak a szigorúan őrzött *Mona Lisa* előtt, de valamivel arrébb a *Sziklás Madonna* nekem többet mondott.) A lényeg: ez a polgárpukkasztó festmény, amely egyébként egy ideig Hatvany Ferenc tulajdonában volt Budapesten, kitűnő alkalom, hogy eltöprengjünk mű és valóság, művészet és pornográfia, esztétikum és érzékiség, vagy akár szépség és trágárság viszonyán. Meg is tették ezt már sokan, Bán Zoltán András kérdezi egy esszéjében: „Mi kelt izgalmat, a kép vagy a rajta ábrázolt tárgy? És egyáltalán: elválasztható-e a kettő?” (Magyar Narancs, 2004/14.) Magam is írtam egy szonettet még valamikor 2010-ben erről a különös festményről, amelyen tényleg nehéz szétválasztani a teremtés aktusának erotikus sugárzását – a szó szoros értelmében valamiféle aktus ez – a művészi hatástól. (Azt a címet adtam annak idején ennek a szonettnek, hogy *Pornográf*, talán jelezni próbáltam én is, hogy időnként lehetetlen megkülönböztetni, ami a vásznon, illetve ami a fejünkben „történik”. Íme, a vers a *Visszabontás* című szonettkönyvemből: „Hatalmas nyílás csak, ki- és bejárat, / fölötté sűrű szőrzet, mint egy címer, / és vár feszülten, de nyugalmat mímel, / hogy hátha felpattintják, mint egy zárat, // a rózsaszín kaput, s egymásba roppan / kétféle íz, és megbolydul a tenger, / hogyha a napfény felhasítja reggel, / s édesvíz vergődik a hullámokban, // majd lassan elcsitul, míg feldagadnak / s kiáradnak már a szeméremajkak, / és sokszorosra tágul az ég közben, // megnő az ujjbegy, s eltakar most mindent, / hogy egyszer végre érinthesse Istent, / s szétoldódjék koncentrikus körökben.”) Néhány évre rá, 2014-ben aztán egy luxemburgi művésznő, Deborah de Robertis sokak számára – számomra is – világhossá tette egy performanszával, bár nem tudom, ez volt-e a szándéka, hogy mi a különbség a valóságos és a képzeletünkben életre keltett világ között. Videofelvételen láttam ezt a „műalkotást”: a Musée D’Orsayban kiállított ominózus Courbet-kép előtt Deborah de Robertis váratlanul leült a földre, felhúzta a ruháját, és kollégái hosszan filmezték, amint a falon látható festményt parafrázálva megmutatja a vagináját. A közönség először meghökkent a látványtól, aztán tapssal jutalmazta, miközben két női teremőr is tanácstalanul futkározott, megpróbálták a látogatókat kitessekelni a teremből. Láthatóan nem akartak hozzányúlani a művésznőhöz. Aztán nagyon hamar rájöttek a megoldásra, ugyanis odaálltak mindketten Deborah de Robertis elé, hogy eltakarják továbbra is kitartóan szétnyitott ágyékát a közönség elől. Tulajdonképpen ezért a pillanatért idéztem föl ezt a performanszjelenetet. Ugyanis azok a teremőrök, akiknek az volt a feladatuk, hogy minden néző számára láthatóvá tegyék a Courbet-modell altestét, rövid habozás után ennek az ellenkezőjét cse-

lekedték egy valóságos nő valóságos, egyébként a maga brutalitásában is esztétikusan megkomponált meztelenségével. Igen, a válasz ez: a papíron, a vásznon, a kőben, a bronzban, a fában csak absztrakt formák vannak akkor is, ha megszólalásig felidéznek valamit a számunkra. Mert ez csupán értelmezés, ami nem a szemünk előtt, hanem a fejünkben történik, ismétlem. A teremőröknek eszükbe sem juthatott, hogy a falon levő Courbet-festmény exhibicionista, pornográf, netán trágár, legfeljebb arra gondolhattak időnként, hogy ez vajon miért jelentős műalkotás, és mit is akart vele a művész. De egyébként ösztönösen különbséget tettek a mű és modellje között, akinek kései utóda éppen ott ült kitárulkozva a földön.

Igen, nem az a lényeges, amit a festő lát, hanem amit a néző képzel, és éppen ezért mertem az elmúlt években többek közt a reneszánsz és barokk vagy éppenséggel a modern festészet remekeit egy-egy netán mulandó, de maradandónak remélt szonettben továbbgondolni. Hiszen annál, hogy mit ír a költő, szintén sokkal fontosabb, hogy mit olvas ki belőle az olvasó.

PAULOVICS LÁSZLÓ, A hősök emlékére (Aradi vértanúk), 1978 kl., olaj, vásznon, 70 x 50 cm (mgt.)

MAYER ERZSÉBET

A farhát és a telt kebel

Rubens képei kapcsán

„Mondjon komolyabban egy női seggnél!”

(Esterházy Péter)

A Szépművészeti Múzeum *Rubens, van Dyck és a flamand festészet fénykora* című kiállítása (2019. október 30 – 2020. április 26.) rendkívül népszerű volt. Összefügghet ez azzal, hogy a műértők és a műkedvelők különleges élményként élhették át a jelentős németalföldi festők alkotásainak közvetlen, szemtől szemben való megtekintését. De nagy volt a laikusok tábora is, akik hosszú sorokba tömörülve várták a bebocsátást a kiállítótermekbe, majd kellő meglepődéssel távozhattak. A művész, mű és a befogadó között ritka szimbiózis támadt. Jóleső érzés töltötte el a kutyatulajdonosokat, a cuki gyermekek rajongóit, a táj- és természetkedvelőket, a pompa élvezőit, az önérték bűvöletében sütkérezőket, a kiművelt főket, akik felismerték az ókor és a reneszánsz hatását a kiállított képeken, mint ahogy a nagy elődök festői eljárásait is, de nem maradtak élmény nélkül a vallási érzülettel telt látogatók sem. Az érzéki gyönyörökről pedig nem is beszélve: azok a mesterei szinten kidolgozott gömbölyded testrészek, az asszonyi és állati hátsók szintén megtették hatásukat. Rubens akár a karrierépítők egyike is lehetne „a siker titka benned van” jelszóval, de nem lepődnek meg azon sem, ha valamelyik testépítő klub reklámján feltűnne egy Rubens-figura. Valójában döbbenetes a sokféle műfaj, a sokféle téma. Mindezek a vizuális formák és tartalmak – ahogy felsorolásomban jeleztem – összeérnek még a mai nézők izlésével, életfelfogásával is.

Hogyan lehetséges ez? Azt nem állíthatjuk, hogy Rubens (1577–1640) jókor volt jó helyen. Ha valaki képes átlátni Németalföld 16–17. századi történetét; a spanyol, francia, német, angol politikai törekvéseket, a pápa és a császár közötti húzódozó feszültséget, s ha mindehhez hozzáveszi a katolikus–protestáns viharokat, akkor bármit mondhatunk, csak azt nem, hogy Rubensnek a béke és nyugalom ideje adatott meg. De rendkívüli tehetsége, szituációérzéke, vállalkozó- és szervezőkészsége a társadalmi, politikai, vallási nehézségek fölé emelte. A katolikus flamand területen a katolikus Rubens biztonságban alkothatott. Charles Tolnay nem átallotta Rubenst egyenesen festőarisztokratának nevezni, aki alkalmazott festőinasaival, tehetséges festőtársaival kivitelezte alkotói ötleteit, hogy kifogástalanul eleget tegyen magas rangú megrendelői elvárásainak. Ez az a művelődéstörténeti – hivatalos nevén barokk – korszak, amikor a fény és a világosság már nem szellemi értéként, hanem külsőségekben jelenik meg. A középkor alkonyának kiváló szakértője, Huizinga hangsúlyozza, hogy a művészet ekkor egyre inkább fényűzéssé válik. A szakrális művészetet felváltja a profán azzal a céllal, hogy a világi monumentalitást, az evilági hatalmat szolgálja, s hogy a vagyonos megrendelők tehetős gazdagságát megörökítse. Következésképpen a zsáner-, a tájkép- és a portréfestészet válik fő műfajjá úgy, hogy a korábbi korok festői hagyományait felhasználják. A fentiek alapján elgondolkozhatunk az autonóm művész fogalmáról, az alkotó egyszeri és megismételhetetlen egyéniségéről és a csak rá jellemző alkotói módszerekről, az eredetiségről, valamint a teremtés és a termelés közötti különbségről. Tudjuk, hogy a kor szokásainak megfelelően nagyszámú másolat készült a műalkotásokról, ami egészen napjainkig húzódoan megnehezíti a szerzőség megállapítását, már csak azért is, mert a műhelyrecepteket kifogástalanul használták és hasznosították.

Említettem, hogy az aktuális megrendelői igények kielégítésekor Rubens hatásosan és hatékonyan felhasználta a megelőző korszakok festői hagyományait. Nem véletlen, hogy Németalföldet észak Itáliájának tartották, utalva a reneszánsz művészek munkájának folytatására, ami elsősorban a fény-árnyék hatásának kihasználását, a hősök, a nagy történelmi jelenetek ábrázolásában megnyilvánuló dinamikát jelentette. A dinamika megváltozása Rubensnél előhívta a különböző mozgásformák szerkezeti alkalmazását, kedveli a körkörös elrendezést (pl. gráciák hármasságá-

nál), a spirál intenzitását (pl. Héro és Oliandrosz történeténél). Mivel Rubens képein a tér mélysége megnőtt, az alakok plasztikusak lettek, amihez viszont komoly anatómiai és természeti ismeretek váltak szükségessé.

Nézzük néhány múltbéli eljárás alkalmazását Rubens életművében: Például Medici Máriát Minerva (Pallasz) képében ábrázolta, egyik mellét fedetlenül a közönség elé tárva. Mindezt a céllal, hogy sikerrel fejezze ki az ókorból vett átszellemült, eszményi, ugyanakkor érzéki test megformálásával az aktuális politikai elvárást. Vagy például az Ausztriai Albert és a spanyol Izabella uralkodópár portréján a festő valamennyi motívumot ügyesen rendelte alá a politikai elfogadottságuknak és a rekatolizáció erősödésének. A három grácia alakja a festészet történetében folyamatosan feltűnik. Érthető, hiszen az emberi élet alapélményét hordozzák, részben mert a szépséget képviselik, részben pedig az adás, az elfogadás és a viszonzás örök körforgását példázzák. A három grácia festői megformálásán akár a művészettörténet változásait is követhetjük. Például Botticelli híres *Tavaszkép*én a három grácia mintegy beleolvad a kép síkjába, Rubensnél már kikerekednek, életteli érzéki formává válnak, biztosítva az élet minduntalan serkenő elevenségét. Ceres (Démétér) a gabonaistennőt több duzzadó, tápláló mellével, az örök földanya jeleként láthatjuk Rubens egyik képén, egyszerre idézve a volt korok elévülhetetlen alapélményét, ugyanakkor mutatva a változást is: a földanya szolgálatait egyre inkább a női mell veszi át Rubens képein úgy, hogy a telt mell a kemény bimbóival esztétikai és erotikus gyönyör kifejezőjévé is válik, mint fontos kelléke a barokk által oly áhított földi paradicsomnak. A mell élményén túl a szoptató asszonyok száma is megnövekszik: pl. Rubens *Bacchanália*-képének jobb oldalán egy patás asszony szoptatja patás faunkolykeit. Vagy az egyik híres csatajeleneten egy fiatalasszony szoptatja az anyját, hogy megmentse az éhhaláltól. Az ószövetségi Judit története viszont kiváló alapot biztosít a barokk ellentmondásos érzületének kifejezésére: az asszír fejedelmet, Holofernészt meggyilkoló zsidó nő, Judit egyszerre hősnő, s egyszerre ellenállhatatlan csábító, amolyan *femme fatale*, akinek végzetes csábereje van a férfiak felett.

Átalakulnak a vallásos témák festői megoldásai is. Ahogy azt már Caravaggiónál és Tizianónál is láthattuk, a vallásos témák Rubensnél is egyre inkább földi események lesznek. A madonna mellette is duzzad, kislia eleven szőke (!), rózsaszín húsú mosolygó húsgombóc lesz, arról nem is beszélve, hogy Mária piros ruhában hajol gyermeke fölé, mélyen dekoltált ruhában. A lélek emelkedettsége helyett a művészek a test és a földi élet örömeit zengik. A teocentrikus világot végleg felváltotta az embercentrikus világ. Ahogy az örökkévalóság, a *sub specie aeternitatis* nézőpontja helyett a világi nézőpont diadalmaskodik, úgy lesz Jézus is a hétköznapi életben követhető erény (bátor, kitarító, rendíthetetlen) képviselője.

(A tanulmánynak nem főtémája a női és az asszonyi mell festői ábrázolásának megírása – bár nagyon szívesen pótolnám ezt a hiányt –, az értelmezés tágabb horizontja céljából néhány különös esetet ideidéznék, mint egy képzelt „didiológia” fejezeteiként: a Tejút és az anyatej univerzális kapcsolata; a mellmentes amazonok világképe; a Szűz teje a középkorban; a Szűz tejét ivó szentek: Szt. Bernát, Heinrich Seuse, Alain de la Roche; magyar emlők: amikor 1231-ben Árpádházi Szent Erzsébetet felravatalozták, beözönlöttek tisztelői, darabokra vágták-tépték halotti leplét, levágták haját, körmét, sőt még a mellbimbóit is – ahogy Huizinga írja. A modern kor címei lennének: *a forradalmi büszke mellek; a nemzeti, honfiúi kebel; a nemzetiszocialista és a nemzetközi szocialista anyamell témák, végül az elapadt, fonnyadt zacskók zárnák a sort. De a cickóm én vagyok posztmodern fejezet sem maradna ki.)*

Most visszakanyarodunk a főtémához:

2006-ban megjelent Esterházy Péter *Rubens és a nemeuklideszi asszonyok* című dramolettje. A kiváló paradoxon érzékenységgű, szarkasztikus stílusú szerző egy felvonásban foglalja össze kritikai észrevételeit Rubensszel kapcsolatban. A művész a kisdrámában már halott, fel van ravatalozva. A színre lépő, illetve a vásznonról lelépő valós és fiktív személyek a halott előtti tisztelgés kapcsán rakják össze Rubens életművét és rajzolják meg személyiségét, miközben dialógust folytatnak vele. A festőművészről megtudjuk, hogy munkamániás udvari festő, életélvező reneszánsz egyéniség, aki öntudatos, gögös és megingathatatlan önérzettel rendelkezik. Nem telik be a világ csodálatával. Meggyőződése szerint az egész világot vászonra vitte vagy vitette festőtanoncaival, festőalkalmazottaival. A csillogás és a gyönyör, egészen pontosan a kézzel fogható hús gyönyöre érdeklí. Mindez azt is jelenti, hogy nincs köze a misztikához, a transzcendenciához, nincs köze gyermekei életvilágához, s ami tán meglepő, nincs köze a kéjvágyhoz sem, hiszen mindent a művészete szol-

gálatába állított. Nem véletlenül ő a királyok, a hercegek és az infánsok kedvence, egész Antwerpen tiszteli. Ellenállhatatlanul kedves és megnyerő. A második ifjú feleség, aki egyidős az első házasságából született fiával, Rubens rendelkezésére bocsátja asszonyi bájait a siker érdekében, mint ahogy kiszolgálja férje tapintási, markolászási késztetéseit is. Kritikai észrevételnek akár elegendők is lehetnének az itt elmondottak, de Esterházy Rubens kritikáját Gödel, a neves és tragikus sorsú matematikus szájába adja. Gödel elmagyarázza a festőnek a nemeuklideszi matematika lényegét, a heisenbergi határozatlansági relációkat, és végül beavatja magába a Gödel-tételbe is. Mindezek arról győznék meg a megingadhatatlan öntudatú festőt, hogy korántsem festette meg az egész világot, továbbá hogy nincs olyan értelmezési keret, amibe ellentmondás nélkül elhelyezhető lenne minden állítás, ami Rubensre nézve annyit tesz, hogy csalfa illúzió áldozata minden fenséget, teljességet, szilárd harmóniát sugalló képe. Majd a drámácska történéseinek következő jeleneteként a csábosan elragadó ifjú feleség testén bebizonyítja, hogy a háromszög szögeinek összege a görbült térben, itt, a domborulatoktól izgató asszonyi testen nem 180 fok, mint ahogy azt is, hogy egy egyeneshez egy rajta kívül eső ponton (mellbimbó!) vagy több vagy egy párhuzamos sem húzható. Így a Rubensi életmű olyan kellékei, mint a női segg, a lovak tompora, a kéjesen keményedő mellbimbó a nemeuklideszi geometria szemléltetőeszközei lesznek, s nem melleleg kéjcsiholó, érzéki ajzószerrek. „Úgy Rubens, most megfestheti, amit markolva mindig is birtokolt, a világot. Konkrétan a seggem” – hangzik el az ifjú második feleség, Helene szájából. Rubens nagyfia mintegy folytatja: „Az egész világ tiszteli anyám valagát, a seggét, a csöcseit, a rózsásan fénylő sonkáit. Magát, apám, csak az anyám segge érdekli.” Rubens önérzetének van egy remek bizonyítéka a műben: a mennybe való felvételnél, amikor a süket Szent Péter megkérdezi Rubenstől, hogy mi a foglalkozása, a festő sértett önérzettel annyit mond: „Nyald ki a seggem!” Az istentagadó, az Istennel alkuviszonyban levő Rubens a köszvénye által mégiscsak szembe kell nézzen a véges emberi léttel, ettől nem menti meg rendkívüli tehetsége sem. Számára az Isten nem más, mint az ING Nationale-Nederlanden Biztosító Rt., egy felfújható mentőcsónak vagy egy Bayer-aszpirin. Rubens nem hajlandó elismerni és elfogadni, hogy a szenvedésnek van értelme, mint ahogy azt sem, hogy a teremtés nem tökéletes. Ha valami hibát talál, azt képein menten kijavítja az ő euklideszi agyának programja szerint.

Esterházy a távolságtartáshoz folyamatosan alkalmazza az iróniáit. Például amikor beemeli művébe azt a híres viccet, miszerint Belgium lakói a flamandok és a vallonok, az igazi belgák pedig Khonék. (Érdemes ehhez tudni, hogy Hollandia 1648-ban jön létre, Belgium mintegy Hollandiából kiválva csak 1830-ban. Nem véletlen, hogy az EU-ból távozó brit képviselő, Nigel Farage búcsúbeszédében kijelenti, Belgium nem is ország!) Persze időjáték a 19–20. századi fizikusok szerepeltetése is. Jókát derül Esterházy a katolikus–protestáns villongásokon is, s hogy ellehetetlenítse a köztük lévő különbséget, beszél katolikus bércekről meg protestáns bércekről mint családi kirándulóhelyekről. A szűnyogokkal kapcsolatban viszont fontosnak tartja megemlíteni, hogy inkább katolikus szívívőnyek, mintsem protestánsok. Ezek mellett nem menekülhet Esterházy iróniájától a hamis, mesterkelt társadalmi illendőség sem, például amikor a halott utolsó szavának mesterkelt feljegyzéséről szól.

Rubens kapcsán felvettem egy esetleges nemzetközi „didiológiai” diskurzus lehetőségét, Esterházy kapcsán viszont a nemzetközi fartan-konferencia lenne aktuális. S olyan témák kerülnének elő, mint például ki kinek a farvizén kóvályog Európa-szerte, s milyen farpofával érkeznek egyik parttól a másikra. Vagy a kommunikációs technikáknál lehetne tisztázni – szintén Esterházy nyomán – az olyan kommunikációs lehetőségek elterjedését, mint például a fenékkal történő visszahívás, vagyis ülve a farzsebben gunnyadó mobiltelefonon. A módszer fejleszthető, lehet máshonnan is.

Összefoglalásként: Írásomat azzal kezdtem, hogy Rubens életképszerűségével nagyon közel áll a mai világhoz. Ezt a megállapítást arra alapoztam, hogy a 16. század Nyugat-Európájában elkezdődik a színház az egész világ című nemzetközi Glob(ális) színházfesztivál, amelynek jelenleg az V. felvonása zajlik világszerte: a színpad egészét kitöltő óriásivá duzzadt álszemélyiség bemutatja az öncsalás és a másik embert megtévesztő nyelvi és viselkedésbeli produkcióit. Mintha Platón ideatánával vitatkoznának Rubens óta. Platón ideatana eredetileg azt jelentette, hogy a világ ideákból, vagyis ős, univerzális formákból áll. A lét úgy válik élhetővé és értelmezhetővé, hogy a mindenkori ember ezekben a formákba kerülve éli életét. A végtelen a formák által válik végessé, a határtalan határolttá, az örökkévaló pedig időben megragadhatóvá. A gond akkor keletkezik, amikor az ember ezeket

az univerzális formákat virtuális tartalmakkal tölti fel, megfélemezve azok univerzális kapcsolódásairól. Az önfeledten nagy önérzettel játszadozó ember belevész ezekbe a maga köré épített valóságokba. Napjaink e-technikája ezt a folyamatot még problematikusabbá teszi: a virtuális világ ugyanis nem törölhető el hatástalanul és következmények nélkül. Hiába lehet az e-technikával teret, időt átszelni, a korlátlan szabadság élménye rabul ejti a játékost, ugyanis a generált fikciók kíméletlenebb valóságot vonnak köré, mint ami elől menekül, s végezetül a játékosok elveszítik akaratukat és döntőképességüket. Mindez a folyamat különösen az óriásnövésben lévő „törpék” esetében veszélyes. A jelenség tetten érhető néhány mai képzőművész alkotásain. Például drMáriás különös képein, aki nem a kiüresedett formák újrahaznosítását tartja veszélyesnek, hanem az újrahaznosítás manipulatív célját, vagyis azt a beállítódást (áhitat, gyámság, a felemelés nemes érzései), ami a politikában gyorsan megtérülő hasznot hajt. Rubens még ismeri a közvetlen érzékszervi észleletek világát. Gyümölcssei harapnivalók, virágai illatoznak, a női seggek markolhatók, jól lehet a fikció nála még a külsőségekben, a nagyság méreteiben, a varázslatos pompában jelenik meg. A történelmi háttér viszont már díszlet jellegű, de még hús-vér emberek mozgatják és élük.

Rubens az egyszer volt, hol nem volt Európa kulturális emlékezetének sajátos alakja. Az érzékek világának pazar megjelenítője. A dolgok, a tárgyak, a jelenségek sokaságának, a szemmel látható, a kézzel tapintható anyag kiváló nagymestere, a külsőségekkel járó becsvágy hírnöke. Innét Kelet-Európa szegletéből nem tűnik igazán példaértékűnek.

IRODALOM

- BÁTHORI Csaba, *Hangsúly keresése*, Napkút, Budapest, 2010.
 Oskar BATSCHMANN, *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába*, Corvina, Budapest, 1998.
 Sebastian BRANT, *A bolondok hajója*, OROSZ István rézkarcjaival, Borda Antikvárium, Zebegény, 2003.
 Jakob BURCKHARDT, *Világtörténelmi elméletek*, Atlantisz, Budapest, 2001.
 Esterházy Péter, *Hasnyálmirigynapló*, Magvető, Budapest, 2016.
 Esterházy Péter, *Rubens és a nemeuklideszi asszonyok*, Magvető, Budapest, 2006.
 Sebastian FRANCK, *Paradoxa*, Akademie-Verlag, Berlin, 1966.
 GIBINEAU, *A reneszánsz*, Franklin Társulat, Budapest, 1943.
 Johann Wolfgang GOETHE, *Maximák és reflexiók*, Dekameron Könyvek, 2007.
 GYIMESI Júlia, *A szellemtől a tudattalanig*, L'Harmattan, Budapest, 2019.
 Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, Európa, 1996.
 KUNCZ Aladár, *Kritikák, portrék*, Kritérion, Bukarest, 2019.
 MAYER Erzsébet, *A keresztbe tett idő*, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, 2018.
 Romain ROLLAND, *Michelangelo élete*, Révai, Budapest, 1998.
 Charles de TOLNAY, *Michelangelo*, Corvina, Budapest, 1975.
 M. VARSAVSZKAJA, Xenia JEGOROVA, *Rubens*, Gabi, Budapest, 2005.

CSABAI LÁSZLÓ (1969) Nyíregyháza

A cselekmény géniusza

Hlavacska András beszélgetése

Csabai Lászlóval

Csabai László Nyíregyházán él és ír. *De folyton Szibériába vágyik. Prózájának visszatérő főszereplője Szindbád, akinek nyomozásairól eddig három kötet jelent meg: a Szindbád, a detektív (2010), a Szindbád Szibériában (2013) és a Szindbád, a forradalmár (2017). Ahogy az első kötet fülszövege is hirdeti: „Ez a Szindbád nem az a Szindbád. Nem a Krúdy teremtette hős, hiszen nevét egyenesen a mesés Bagdad környékén utazva kapta; nem a múlt tűnt szépségeinek és asszonyainak, hanem tolvajok, csalók és gyilkosok nyomát keresi, és bár egyáltalán nem veti meg a zsírkarikás húslevest, kedvence a főtéri kioszkban árult olajban sült halfej.”*

▼ **A bűnügyi történeteid főszereplőjének, Szindbádnak, a nyárligeti detektívnek meghatározó személyiségjegye a kevert identitás. Az elmúlt években adott interjúdat olvasva azonban úgy láttam, hogy a te identitásod, írói önmeghatározásod is izgalmas kérdéseket vet fel. 2013-ban, a *Szindbád Szibériában* megjelenése után többször nyilatkoztad: „Én nem krimiíró vagyok, hanem egy író, aki detektívtörténeteket (is) ír.” Ma is fenntartod vallomásod?**

▼ A krimi számomra elsősorban nem műfaj, hanem téma. A bűn, annak felderítése és a bűnhődés. (Vagy a bűnhődés elmaradása, ami igazán nagy feszültséget okoz, s ezért érdemes használni.) Örök témák ezek. A népmeséktől kezdve, az eposzokon, az operákon, a realista nagyregényeken át mindenütt jelen vannak. A *Bűn és bűnhődés* elolvasva döntöttem el végleg, hogy író leszek. (Addig költő akartam lenni.) Ennek a remekműnek a hatása mai napig érződhet a műveimen. Egyébként nem olyan fontos kérdés ez. Egyáltalán nem zavar, ha krimiírónak tartanak, csak olvassák a könyveimet. Viszont érzek egyfajta köztes helyzetet is. A krimirajongók fenntartással nyúlnak a könyvemhez, mert a *Magvető* „túlságosan szépirodalmi” kiadó, a *Magvető* törzsolvasói pedig azért, mert az első szindbádos könyvem címében benne van a „detektív” szó, és a detektívirodalom hagyományosan – de tévesen – lektúrnek számít sokak szemében. Abban, hogy krimiket – is – írok, legalább annyira benne van a sors keze, mint az eltervezettség. Úgy éreztem, negyvenéves koromig be kell törnöm az irodalmi életbe. (Sokak szerint amúgy negyvenéves kor alatt nem is lehet prózát írni, nincs hozzá kellő élettapasztalat. Van ebben valami, bár léteznek kiváló fiatal prózaírók is.) Harminckilenc évesen egy felolvasáson egy kriminovellám, a *Honvéd utcai eset* sikert aratott. A városi irodalmi lap, a Vörös Postakocsi igényt tartott rá. A Kalligram szintén le akarta hozni. Addig azért imádkoztam, bár megjelenne az írásom egy folyóiratban, s immár választhattam is, hol. De nem akartam egyetlen publikálási lehetőséget sem kihagyni, ezért A Vörös Postakocsinak írtam egy másik novellát, a *Honvéd utcai eset* folytatását. Aztán annak is megírtam a folytatását. S mire észbe kaptam, már készen volt tizennégy rész. Összefésültem őket, s így született meg a *Szindbád, a detektív* kötet. Aztán azt is folytattam, s így jöttek az új kötetek. Ha azon a bizonyos felolvasáson egy tudományos-fantasztikus elbeszélésem aratott volna sikert, most talán sci-fi-író lennék. Hát ilyen szerepe van a véletlennek, a szerencsének. Vagy véletlen és szerencse nem is létezik? Helyesebb inkább Gondviselésnek nevezni?

▼ **Nem szeretnék több döglött aktát előrángatni, de még egy önreflexív kijelentéseden megakadt a szemem. Ez így szól: „2008-tól tartom magam írónak.” Első köteted (*A hiéna reggelije*) viszont már 2006-ban megjelent. Mi a viszonyod ma ehhez a könyvhöz?**

▼ Egy író elsősülöttje általában nem a legsikerültebb. Tipikus hiba a túlírás. A kezdő író sajnálja meghúzni a mondatait, mert nagy munkába telt azokat megalkotnia. Pedig szükség van erre. A tömörítés az igazi író egyik ismertetőjegye. *A hiéna reggelije* is túlírt. És túl nagy szerepet kap benne a fantasztikum. A fantasztikum pedig kétélű dolog. Ha kimondottan fantasztikus regényt akarok írni – és miért ne akarnék? –, akkor persze szükség van rá. De akkor is módjával kell adagolni. Mert a fantasztikus elemek halmozása eltelíti az olvasót. Olyan, mintha egy édesszájúnak egy egész do-

bostortát kéne megennie. És a fantasztikus elemek egymásutánisága még nem regény. Csak egy felsorolás. Valami más, karakterekből, emberi viszonyokból, történet-archetipusokból eredő hajtóerőt kell megtalálni. Ilyen értelemben fantasztikus irodalom nem is létezik. Csak „fantasztikus elemekkel dekorált” irodalmi mű. Persze van a fantasztikusnak „hihetetlen”, „meghökkenítő” jelentése is. Ezt a mindennapok során is érezhetjük. Az a közhely, hogy „nincs fantasztikusabb a valóságnál”, megállja a helyét. Tudunk olyan horrort kitalálni, mint amit Auschwitzban műveltek? És az, hogy a Holdra szálltunk? Hogy visszavarrják egy ember leszakadt lábát? Az utóbbi népmesei elem. Mese. És mégis valóság. Számomra Gogol fantasztikuma a legszimpatikusabb. Művében egyetlen fantasztikus részlet van: az orr önálló életre kel. De aztán teljesen úgy viselkedik, mint egy feltörekvő csinovnyik. És a társadalmi-tárgyi környezet is szívbemarkolóan reális. Ilyen orr-betétek maradtak meg a fantasztikum iránti vonzódásomból, amit viszont olvasóim és kritikáim valahogy nem igazán vesznek észre. Az is érdekes kérdés, hogyan viszonyul a fantasztikum a krimihez. A kettő egymás teljes ellentétének tűnik. Hisz egy nyomozás végtelenül analízáló, valóságot vizsgáló. Csak így hiteles. Ám a nyomozás tárgya, közvetve, mégis az elkövető elméje. Lelke. Egy nagy rejtély. Olyan titkok tárháza, amelyek feltárása mégis meghökkenítő-fantasztikus eredménnyel járhat.

Itt-ott bölcselekdem is az első kötetemben. Azt sem kellett volna. És nem eléggé gördülékeny, finom a szöveg. Egy könyvet gyakran tízszer-hússzor is át kell írni, míg jó lesz. Az aprómunkát nem lehet megspórolni, még ha a végén már kezd is szinte értelmetlenné válni a szöveg, a szavak kezdik elveszíteni hangalakjukat. *A hiéna reggelije* novelláinak alapötletei viszont jók. Szóval nem tagadom meg ezt a könyvem, de túlzottan nem is reklámozom.

➤ **Szindbád-köteteidben – különösen az elsőben – a cselekményesség, a cselekményépítés látványosan kisebb hangsúlyt kap, mint a történelmi szituáció, a mindennapok realitásának ábrázolása. Néhány esetet éppen a banalitása tesz meghökkenítővé. Hogyan látod, cselekményesség és világábrázolás viszonya változott a köteteidben az évek során?**

✔ Mostanra már csakis cselekményben gondolkodom. Nem tanulásban, mondanivalóban, világképben, ideológiában. Bosszant is, amikor egy fiatal költő osztja az eszt, bírálgat, eljártssza a forradalmi szónokot. Előbb éljen, tapasztaljon, és tanulja meg a költészet zenei részének alapelemeit.

És nem is a nyelvi megformáltság, a „nyelviség” az elsődleges számomra. Persze nagyon fontos a forma, de mindennek a cselekményhez kell illeszkednie. A cselekmény folyton jelen van a műveimben, még ha bűvópatakként is. Az ad lehetőséget a jellemábrázolásra, a korrajzra, egy környék, egy életmód bemutatására. A cselekmény önálló életre tud kelni. Viszi előre a regényt, az elbeszélést. Mint egy kibomló DNS. Már nem is a szerző írja a művet, hanem az írja önmagát. Hallgatni kell a cselekmény géniuszára. Talán ez maga a múzsa.

Mindez azt jelenti, hogy a gondolataimban meginduló történetáradás a legfőbb erő, ami viszi előre a tollam. Nehezen tudok egy jó ötletet nem megvalósítani, ezért az eddigi három *Szindbád*-regényem novellaregény szerkezetű. Sok fejezet külön történetként is értelmezhető. Egy önálló bűneset, egy önálló nyomozás bemutatásaként. Amelynek mégis meglesz a végén a helye a nagy egészben. Nincs semmi bajom ezzel, sem alacsonyabb, sem magasabb rendűnek nem tartom a novellaregényt a „hagyományos” regényformánál, a következő bűnügyi könyvem azonban mégis egyetlen szálon fog futni, és a detektív egyetlen bűntett egyetlen elkövetője után fog nyomozni. Ez egy új feladat volt számomra. Hogy tudok-e ilyet írni. Majd az olvasók megítélik, sikerrel jártam-e.

➤ **Szindbád nyomozásait az 1920-as és az 1950-es évek között kísérelhetjük figyelemmel. Mi tette számodra vonzóvá ezt a korszakot?**

✔ Minden történelmi kor érdekes, de a 20. század elejétől kezdve állnak rendelkezésre nagy számban források. Újságcikkek, fényképek, filmhíradók és persze írók beszámolóí. Tehát ezt a kort lehet jól megjeleníteni. És saját rokonságom emlékezete is úgy száz évet ölel át. Ráadásul a városom nem egy régi település. Nincs középkori és alig van kora újkori históriája. De ez nem baj. Legalább áttekinthető. Legalábbis így gondoltam régebben. Ma már tudom: városomat sem ismerem eléggé. Amikor még nem ismertem, azt hittem, jól ismerem. Most, hogy már valamelyest ismerem, rájöttem, alig ismerem. Szokásos felismerése, élménye ez a gondolkodó, alkotó embernek.

Szeretek helyszíneket, városokat teremteni. Amelyek nem léteznek, de akár létezhetnének is. A teremtett helyszín szabadság. Úgy néz ki, ahogy én akarom. És nem lehet belekötni, hogy ennek a térnek vagy utcának a valóságban nem is ez vagy az a neve. Fő helyszínem Nyárliget. Ez a név hasonlít annak a városnak a nevéhez, ahol élek. De a két helyszín nem azonos.

Az „akár létezhetnének” élményhez kapcsolódik egy másik: „akár meg is történhetett volna”. Ez az igazi realizmus jellemzője. Mert az író maga találja ki a sztorit, hisz ez az igazán alkotótevékenység, de úgy írja meg, hogy az olvasó valóságosnak érezze, akár azt is hihesse, hogy megtörtént. A részleteken múlik minden – ahogy Sherlock Holmes is oly sokszor mondta Watson doktornak. Lehet írni sosem létező városokról, államokról, háborúkról, de ha a főhős 1975-ben bemegy egy szerény falusi házba Magyarországon, akkor annak a berendezését úgy kell leírni, hogy ne legyen benne olyan bútorfajta vagy bármilyen tárgy, ami csak 1976-ban jelent meg. Vagy ha mégis van, annak külön jelentősége legyen.

▼ **A krimikben a detektívnek sokszor választania kell, hogy a Törvény vagy az Igazság nevében jár-e el. Hogy látod, Szindbádhoz melyik áll közelebb? Változott ebben a tekintetben életútja során?**

✔ Optimális esetben nincs különbség a kettő között. Esetenként van. Bár, míg a törvény egzakt és viszonylag könnyen meghatározható, az igazság, pontosabban az igazságosság gyakran szubjektív. A detektívem hajlamos átlépni a törvényesség határát, hogy megmentsen valakit. Sajnálja a bűnelkövetőket, ha nem bűnözők. Különösen a nők tudják meglágyítani a szívét. És azt is látja, hogy akár a Horthy-, akár a Sztálin-, akár a Rákosi-rendszerben, a nép jelentős része áldozat. Áldozattá válásukért végképp nincs bűnhődés. A detektív csak egy mikrovilágban segíthet érvényre juttatni az igazságot. És ott sem mindig sikerül. A detektív és a fennálló rend feszült viszonya végigvonul minden könyvben. Szindbád az állam alkalmazottja, azt szolgálja ki, nem forradalmár, és így nem is lázong ellene forró fejfel. Csak próbálná a maga szakterületén a saját lelkiismerete szerint, a saját módszereivel, a napi és tágabb politikával nem törődve végezni a munkáját. De ez sosem sikerül maradéktalanul. A rendszer irányítói a lelkét is akarják, nemcsak a rendőri szolgálatát. És Szindbád lelke, lelkiismerete amúgy sem tiszta. '44 tavaszán nem harcolt a deportálások ellen.

▼ **Bármilyen jó detektív is Szindbád, nyomozásai végén sokszor támad az a benyomásunk, hogy a tettes kézrekerítésétől nem áll helyre a rend. Gyilkosokat, tolvajokat, erőszaktevőket kap el – a világ mégis sodródik a „téboly” felé. Honnan ez a szkepticizmus?**

✔ A klasszikus krimikre jellemző, hogy a bűntény felderítésével helyreáll a harmónia. Pedig az emberi világban úgy alapvetően nincs harmónia. Pláne nincs, ha megöltek valakit. Talán egy szülő megnyugszik, ha megtalálják gyermekének gyilkosát? Ez kárpótlás gyermeke elvesztéséért? Ráadásul pusztán a rendőrségre és a büntetésre alapozva nem lehet biztonságot, élhető világot teremteni. Nagyon sok feltétele és összetevője van annak. A jelenlegi világ sodródik valami bizonytalan felé. Hogy ez a „téboly” lesz, vagy már most a téboly uralkodik? A pesszimizmusom pedig a történelmi ismereteimből származik. Az emberiség nem tanul a történelemből. Az emberiség, az emberek primitívek. Ösztöneik, késztetései, vágyaik, világképük nem fejlettebb a Neander-völgyiénél. És a Neander-völgyi kipusztult. Nem azt mondom, hogy a homo sapiens feltétlen ki fog pusztulni, de változás kell. Ahogy tízezer éve az emberiség egy gyötrelmes folyamat keretében áttért a gyűjtögető-vadászó-halászó életmódról az élelemtermelőre (vagyis elhagyta az Édenkertet), úgy el kell hagynunk most az egyén, törzs, nép, állam, vallás, politikai rendszer szélsőséges egoizmusára épülő beállítódást. Ami eddig a fennmaradást jelentette. De most már, az egymásrautaltság idején inkább veszély. A saját egoizmusa a veszély az egoista számára. Az egoizmus legfőbb táptalaja a másik egoizmusa. Nincs tehát egyéni megoldás. Az önkorlátozással egybekötött közösségi megoldásra való igény pedig nem általános.

▼ **Dosztojevszkij, Conan Doyle, Georges Simenon nagy hatással voltak rád. Kortárs – akár világirodalmi, akár magyar – szerzők közül kiket olvasol szívesen, kik állnak közel hozzád?**

✔ A magyarok közül főleg a nyugatosok. Kosztolányi és Móricz. De Mikszáth, Török Gyula és Iványi Ödön is. Meg a népiek. Különösen Veres Péter. Az oroszok úgy általában. Velük nagyon mély, érzelmi kapcsolatban állok. A *Szindbád Szibériában* is valójában egy tisztelgés az orosz irodalom előtt, és csak másodsorban egy krimi. Gogoltól Turgenyevén át Bulgakovig jöhet minden, ami orosz. A német irodalommal is közeli a kapcsolat, mert azt eredetiben tudom olvasni. Kafkát, Schnitzlert, Thomas Mannt tartom a legtöbbre. És még sok-sok más író. Szeretem a görög Szamarakiszt, az amerikai Capote-t, a cseh Hašeket, a kolumbiai Márquezet. Szeretek találmokra olvasni könyveket. Skandináv, indiai, finnugor szerzők műveit. A novellairás szentháromságát Csehov, Maupassant, Csáth Géza jelenti számomra. Jók a népmesék, a mondák is. A pszichológiai, a szociológiai, az irodalomtörténeti művek is. A történelmi, helytörténeti könyvek, cikkek is. Ami természetes, hiszen én történelem–német–könyvtár szakos tanár vagyok. A történelem súlyozottan jelen van az írásaim-

ban, s ezzel kapcsolódok a Kondor–Baráth–Hász–Lengyel Péter-féle áramlathoz, a történelmi regény (sokadik) felfedezéséhez. De ez nem volt szándékos a részemről.

A külföldi krimiszerzők közül Conan Doyle és Georges Simenon állnak hozzám közel. Agatha Christie kevésbé. Túl tökéletes krimiket ír. Mint egy egyetlen. Nem szeretem a nagyon kacifántos krimiket sem. Például Ross Macdonaldnál mindig elveszítem a szálát. A valóságban persze bonyolult és egyszerű nyomozások egyaránt akadnak. Az elkövetés viszont sosem bonyolult. Előre kiókumlált alibik nem jellemzőek. Van egy rendőrségi szakértőm, akivel mindig megbeszéljük a kész könyvemet. A vele való beszélgetésekből a következő fontos tényeket szűrtem le, amelyeket igyekszem mindig szem előtt tartani: 1) Ha a nyomozó rájön, ki a tettes, az még korántsem jelenti, hogy a tettes meg is fog bűnhődni. A bíróság előtti bizonyítás egy külön küzdelem. És gyakran sikertelen. 2) Lehet szerepe a helyszínen talált cipőtalpnyomnak, egy otffelejtt zsebkendőnek és egyéb ilyen, krimikből jól ismert tényezőknek, de azért a legfontosabb az emberektől való információgyűjtés meg a kihallgatás. Egy realista krimi nagy része dialógusokból kell hogy álljon. 3) A klasszikus krimielvek szerint nem lehet elmebeteg, pszichésen zavart, nem beszámítható egyén az elkövető. A valóságban viszont sokszor ilyenek ölnek.

➤ Szindbáddal először Nyárligeten találkozunk, a második kötetben Szibériába deportálják, hogy aztán a harmadik könyvben (*Szindbád, a forradalmár*) ismét Nyárligeten nyomozzon. A keretes szerkezet egyfajta lezárságot sugall. Tervezel újabb kötetet?

➤ Nincs még lezárás. Már meg is írtam a negyedik részt. A címe valószínűleg az lesz: *Szindbád inspektor*. A detektív ezúttal a Német Szövetségi Köztársaságban nyomoz. A gazdasági csoda idején. És ezt sem tervezem lezárásnak. Szeretném folytatni a sorozatot, amíg élek. Az első Szindbád-kötet 1920 és 1944 között játszódott, a második 1944 és 1948 között, a harmadik 1948-tól 1956-ig. A negyedik pedig 1956-tól 1961-ig. Tehát közeledem a jelen felé. De közben az idő is telik, újabb érdekes korszakok következhetnek. Eredetileg a rendszerváltásig, 1989-ig akartam elvinni a sztorit. Már többre vágyom. Viszont a detektívem nem nyomozhat százévesen, tehát majd egy új főhőst kell keresnem. Aki mégis szorosan kapcsolódik elődjéhez, s így felléptetése nem töri meg a regényfolyamot. Hanem inkább új impulzusokkal gazdagítja. Új írói lehetőségeket ad számomra.

A *Szindbád inspektor* után azonban nem biztos, hogy közvetlenül egy újabb detektívregény jön. Írtam sok nem bűnügyi jellegű novellát is. Akár öt kötetre valót. De egyet biztosan lehetne belőlük csinálni. Valami jó koncepcióval. Voltak már páros történeteim, hármas történeteim, most lehetne a négy a bűvös rendezőelv.

ÉK SÁNDOR, Aradi vértanúk, 1950-es évek eleje, litográfia, 410 x 615 mm (TJM, ltsz. 2019.4.1.)

KISS GY. CSABA (1945) Budapest

KISS GY. CSABA

Harminc éve: a változások lépcsőin (1989 nyarán)

Úgy éreztem akkor, mintha újabb és újabb lépcsőfokra kellene fölmásznunk/hágnunk. Egyszer ment vidám lendülettel, másszor alig, lihegve. És olyan lépcsőre, amelynek nem tudjuk, mi van a tetjén. Hogy milyen viszonyok között élünk (és nőttünk föl), arról volt valami fogalmunk. De hogy miként lehet ebből a fölpuhult diktatúrából demokratikus politikai berendezést, működő piacgazdaságot teremteni, arról kevés fogalmunk volt.

„A magyar temetés volt a lengyel választások mellett a másik mérföldkő Kelet-Európa háború utáni történetében” – írta röviddel a sorsfordító esztendő után az események nyugat-európai megfigyelője, Timothy Garton Ash (*The Magic Lantern*, New York, 1990). Kétségkívül, június 16-án az átmeneti időszak harmadik nagy tömegmegmozdulásán vehettünk részt a Hősök terén. Az 1988. június 27-i erdélyi falurombolás elleni tüntetés és az első szabad március 15. megünneplése után. Olyan események voltak ezek, amelyek láthatóan bizonyították a magyar társadalom szándékát a változtatásra. Visszatekintve szinte természetesnek látszik, hogy milyen irányba mutattak a közösségi kivonulások ezen alkalmi. De azért nem szabad elfelejteni, hogy sok ilyen alkalom nem volt, összehasonlítva az őszi NDK-beli, majd csehszlovákiai tüntetéssorozatokkal, nem beszélve a lengyelek évtized óta tartó látványos ellenállásával. Föl kell tenni a kérdést, mennyire lehetett többségnek tekinteni nálunk a változást akarókat. A nyári pótválasztások első fordulóján Szegeden és Kiskunfélegyházán nem született eredmény, mivel a részvétel nem érte el az 50%-ot. A nyugati megfigyelő – svájci újságíró – így összegezte ekkor a véleményét: „Mind a két országban a demokratikus átalakulás folyamata az eddig korlátlanul uralkodó kommunisták számára szakítópróbához érkezett. A centrifugális erők olyan nagyok lettek, hogy a szakadások többé alig visszatarthatók” (Astrid Frefel, *Der Bund*, [Bern,] 1989. június 24.). Olyan határok átlépéséig juthatnak el a fejlemények, amelyek akár az európai egyensúlyt is veszélyeztethetnék – így a következtetés.

Míg az újratemetés előtt Bécsben és Párizsban jártam, fontos fordulat következett be a kerekasztal-tárgyalások dolgában. Június 10-én megállapodtak a hatalom képviselőivel (a fő partner érthetően az MSZMP volt, nem a kormány) a tárgyalások megkezdéséről. Érdemes idézni Sólyom László akkori nyilatkozatát: „A jövőre nézve azt kell látnunk, hogy az itt tárgyaló felek egyike sem képviseli a magyar népet.” Fontos és súlyos megállapítás. Van, aki a magyar átmenetet „törvényes forradalomnak” nevezi, s az ugyan nem vitatható, hogy az átalakulás következményei forradalminak tekinthetők, de magának az útnak a legitimitásával kapcsolatban lehetnek kétségeink. Egyszerűen szólván: nem volt meg hozzá a feleknek a kellő fölhatalmazásuk a magyar polgároktól. A *rendszer váltás forгатókönyve* címmel kiadott többkötetes dokumentumgyűjtemény bevezetője is leszögezi: „Habár az EKA jó okkal tételezte fel, hogy szervezetei mögött jelentékeny társadalmi támogatottság áll, valójában legitimitása épp olyan problematikus volt, mint azoké, akikkel tárgyalásokba bocsátkozott” (Bozóki András–Ripp Zoltán). Valamerre mégis el kellett indulni, ott volt a lengyel példa (persze náluk mások voltak a körülmények, a mindennapi életviszonyok kilátástalanságával), és mindkét oldal (mert alapjában véve kettő volt) bízott abban, hogy idővel előnyére tudja fordítani a helyzetet. S végül született egy fontos alkotmánymódosító megállapodás, ha nem is épp olyan, mint amilyen a majtényi síkon (ahogy Esterházy Péter vizionálta a Hitelben – *Az új rizsa*, 1989/2), de egy olyan kompromisszum, amelyben benne voltak a kommunista hatalom elszámolás nélküli átmentésének lehetőségei. Lehetett volna másként? Nem tudom. Mindenesetre az alkotmányozó nemzetgyűlés kérdése – a tiszta lap nyitásának lehetősége – fokozatosan lecsúszott a napirendről. Baljós jelként jutott eszembe 1918 ősze, amikor szintén elmaradt az alkotmányozó nemzetgyűlés. 1988 januárjában nem véletlenül választottuk az

Részlet a szerző *Harminc év után: 1989–1990* című kötetéből.

első Jurta-fórum témájául a magyar parlamentarizmus kérdését. Bihari Mihály nem ok nélkül látta egyértelműen az alkotmányozásban a rendszer átalakításának archimedesi pontját. Az ideiglenes elnökség első alkalommal október 30-i állásfoglalásában vetette föl az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának a gondolatát. A következő időben rendszeresen megismételt követelésünk volt ez. Bozóki András tanulmányában (*Szemérmes alkotmányozás – Rendszerváltás és jogállami forradalom 1989-ben*) nem kis malíciával írja: „Pozsgay Imre támogatói felvetették az »alkotmányozó nemzetgyűlés« összehívásának gondolatát...” Kicsit csavarva a dolgokon és némi idő távlatából: Gyurcsány Ferenc egykori minisztere címkézi ilyenformán az MDF-et. Tény és való azonban, hogy november–december s január folyamán inkább csak hirdettük ezt a gondolatot, nem történt meg a hozzá vezető lépések végiggondolása és kidolgozása. Kónya Imre említi visszaemlékezéseiben, hogy a hatalom által készített alkotmány koncepciójának megvitatásán találkozott Bíró Zoltánnal – ez 1989 februárjának közepén lehetett. Így idézi föl beszélgetésüket: „Megjegyeztem, hogy a Jogászfórumnak rokon-szenves az MDF alkotmányozó nemzetgyűlésre vonatkozó javaslata, s örülök, hogy Bíró Zoltán most itt ül mellettem, megkérdeztem tehát, hogyan képzeli az MDF az alkotmányozó nemzetgyűlés összetételét (?), azt mondta: »A javaslathoz ez a része még nincs kidolgozva.«” Kétségtelenül: jelentős a mulasztásunk ebben a kérdésben. Ami az időt illeti, több mint három hónap. A fölgyorsult viszonyok között ez behozhatatlan késést jelentett. Nehéz rá mentséget találni. Emlékszem az elnökség órákon át tartó vitáira, ahol rengeteg harmadrangú kérdés került napirendre. Az MDF vezetősége nem hozott létre egy különbizottságot az alkotmányozó nemzetgyűlés lehetőségének szakmai elemzésére. Pedig ekkor már számos jogász volt az elnökségben és a választmányban. Gyakran fölösleges dolgokon hosszasan rágódtunk. Jól emlékszem, tárgyszerűségével milyen üdítő alkalom volt, amikor Für Lajos bemutatta az elnökségnek Balsai Istvánt és Salamon Lászlót, két ügyvédet, ha jól emlékszem, akik a választásokkal kapcsolatban tartottak szakszerű tájékoztatót. De tagja volt az elnökségnek Sólyom László, Furmann Imre, a választmányban pedig Horváth Balázs. Jogászok mind a hárman. Nem volt visszhangja, folytatása Szabad György január végi kezdeményezésének, aki azt vetette föl, hogy a jelenlegi országgyűlés alkosson törvényt az ideiglenes alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáról. Ő volt az, aki rendszeresen tájékoztatta az elnökséget, mi történik az ellenzéki kerekasztal megbeszélésein. Joggal említette életinterjújában: „....március végétől az MDF-et lényegében én képviseltem” (*Aradtól az országgyűlésig*).

Június 13-ra tűzték ki a nemzeti kerekasztal megnyitóját. Előtte az elnökség kijelölte az MDF tárgyalódelegációját, amelynek első embere Für Lajos volt. Mellette Szabad György, Sólyom László és – elsősorban Csoóri javaslatára – Antall József képviselte szervezetünket. Für Lajos talán két hét múltán visszaadta a megbízatást azzal, hogy ez nem reá szabott munka. Nem kis felelősséget hárított el ezzel magától. Fontos tér nyílt ekkor az alapos közjogi ismeretekkel bíró Antall József számára, aki nagy energiával és hatékony vitaképességgel kapcsolódott be a munkába. Június 21-én a tárgyaló felek megállapodtak a munkarendről, s abban, hogy a tárgyalások fő célja a demokratikus átmenet megvalósítását szolgáló elvek és szabályok meghatározása. A kerekasztal politikai főbizottsága mellett tizenkét munkabizottságban kezdődött a munka. A politikai kérdések között szerepelt a köztársasági elnök jogállásának kérdése, az alkotmánybíróság fölállítása, a választójogi törvények kialakítása, a tájékoztatási törvény megalkotása. A gazdasági és szociális válság problémáiról is szeretett volna tárgyalni a hatalom, ez persze kétélű kérdés volt. Az MDF elnökségi ülésén június 19-én Csengey Dénes kifejtette, ha belemennénk a gazdasági helyzet megtárgyalásába, akkor már mi is magunkra vállalnánk a csődöt. Ez világos álláspont volt, az viszont visszatekintve komoly mulasztásnak látszik, hogy nem készült megállapodás a gazdasági átalakulás szabályairól, amikor már nyakló nélkül folyt az ellenőrizetlen privatizáció. A következő hetekben egyre inkább világgossá vált, hogy a magyarországi átmenet főutcáját a kerekasztal-tárgyalások jelentik. Mégpedig hosszú ideig a nyilvánosság kizárásával. A július 29-i választmányi ülésen fogalmazta meg Gazsó L. Ferenc, hogy a nemzeti kerekasztalt akár új hatalmi centrumnak tekinthetjük. Antall József vette át az MDF-küldöttség vezetését, rendszeresen tájékoztatta az elnökséget, újabb és újabb kérdésekben kért állásfoglalást. Jól látta, hogy a szervezési kérdésekkel és a pótválasztásokkal elfoglalt és néha szétforgácsolódott elnökség nem képes követni a maga teljes szélességében és mélységében a tárgyalásokat, így fokozatosan önálló tevékenységi mezőt teremtett magának. Természetesen ezután mint meghívott rendszeresen részt vett az elnökség ülésein. A nemzeti kerekasztalnál eleinte a kijelölt politikai kérdésekre kerestek választ, de egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy elkerülhe-

tetlen lesz az alkotmánymódosítás. Fokozatosan fordultak a tárgyalások abba az irányba, hogy végül augusztus végére megtörtént az alkotmány szinte teljes újraírása. Így születtek meg olyan elfogadott javaslatok, hogy állítsassék föl alkotmánybíróság (Sólyom László jó ideje munkálkodott ezért), továbbá, hogy a köztársasági elnök jogállásának meghatározásakor – Antall József javaslatára – az 1946. I. sz. törvény legyen a kiindulópont.

Visszatérve a június végi napokhoz, amíg Krakkóban jártunk, megszületett a döntés az MDF párttá alakulásáról: az elnökség és a választmány közös nyilatkozatot adott ki erről június 24-én. A helyi szervezetekből beérkezett vélemények 81%-a támogatta a párttá alakulást. Ez egyébként megfelelt az MDF-szervezetekben általam tapasztalt közhangulatnak. A demokrácia politikai formája a többpártrendszeren alapuló parlament. Ebben nem volt köztünk nézetkülönbség. De a döntéssel egyáltalán nem nyugodtak meg a kedélyek a vezető testületekben. Megérhettük a pártmozgalom kérdésének további démonizálását. A július 3-i elnökségi ülésre Csoóri Sándor kételkedő levelét élettársa, Balogh Júlia hozta el. Timkó Iván pedig – bizonyos fokig Csoóri megbízottjaként – kifejtette, hogy a párttá alakulásról született döntéssel az emberek egy része úgy érzi, kizárták őket a Magyar Demokrata Fórumból. A mai magyar társadalomban szerinte nincsenek meg a feltételei a tiszta klasszikus pártoknak. Ezzel szemben Antall József viszont határozottan állította, igenis klasszikus pártra van szükség (MDF Archívum, 1989). Fekete Gyula szintén élesen bírálta a döntést, szerinte a nemzeti mozgalomként induló MDF-nek ez a végét jelentheti.

Ösztönzésnek éreztem a Szolidaritás által gyakorlatilag megnyert lengyel választást, így még nagyobb kíváncsisággal készültem a krakkói útra. Június 22–24. között nagyszabású konferenciát terveztek az átalakuló Közép-Európáról, s oda a magyar ellenzék is – ritka kivételként az MDF-en keresztül – meghívást kapott. Hónapok óta folyt a rendezvény előkészítése. Még november végén kaptam az első följegyzést ebben az ügyben Szesztay Andrásról, aki lengyel felesége révén is kötődött Krakkóhoz. Ő volt a fő közvetítő. Vele először még 1974-ben találkoztam nálunk, a Lengyel Kulturális Központban, később azután a pasaréti református gyülekezetből és a Magyarságtudományi Intézet bedolgozójaként ismertem meg jobban. Lakitelektől ott volt az MDF-ben. Igazi kapcsolatépítő, hálózatszövő személyiség, később az Etikai Bizottság tagja is volt darab ideig. Fő partnere pedig Stefan Wilkanowicz, a krakkói Znak című folyóirat első embere, aki II. János Pál krakkói köréhez tartozott, s 2019 januárjában töltötte be életének 95. esztendejét. Ő egyengette Pozsgay Imre látogatásának útját a pápánál. Márciusban itt volt Andrzej Potockival az Állampolgári Bizottság képviselőjeként az MDF első országos gyűlésén. Fontos szerepet játszott az ellenzéki mozgalmakban, visszaemlékezések szerint tőle származik az 1997-es lengyel alkotmány emlékezetes preambulumban a megengedő fogalmazás az Istenben hívő polgárokról, illetve azokról, akik ebben nem osztoznak, de tiszteletben tartanak más forrásokból származó egyetemes értékeket. A konferenciát független lengyel értelmiségiek kezdeményezték, a Lengyelország Európában nevű külpolitikai munkaközösség alapítói. A Szolidaritáshoz kapcsolódó katolikus ellenzéki csoportok a kerekasztal-tárgyalások idején egyre bátrabban kimerészkedtek a nyilvánosságra. *Közép-Európa – illúziók vagy esélyek?* címet adták a tanácskozásnak, ami jól kifejezte akkori érzéseinket. A szóba hozandó nagy témakörök: Közép-Európa fogalma, Nyugat-Európa és Közép-Európa, Európa egysége, jövőnk esélyei, a Szovjetunió és Közép-Európa, Ausztria–Németország és Közép-Európa, egyházak Közép-Európában. Január közepén küldtem el az egyik fő szervezőnek, Zygmunt Skórzyńskinak az általunk javasolt résztvevők listáját. Azt kérték, lehetőség szerint a hat-nyolc fős csoport lehetőleg koalíciós jellegű legyen. Eljutott hozzánk, hogy örülnének Pozsgay Imrének (akire nem számíthattunk) és Konrád Györgynek. Az MDF-ből Joó Rudolf, Szesztay András és Entz Géza jött mellettem szóba. Nyomatékkal javasolta még András Vass Csabát a Népfrentől, akit magam is ismertem. „Tudod – magyarázta róla –, marxista alapon gondolkodik ugyan, de nagyon közel áll hozzánk. Eszerint ő lehet köztünk a reformkommunista – mint Pozsgay embere.”

Lengyelországhoz mérve a magyar társadalmat inkább beletörődőnek, közömbösnek éreztem. Pedig a nyolcvanas évek elején, a hadiállapot bevezetése utáni időben náluk is terjedt a tehetetlenség érzése, egyfajta apátia, de működött azért konspiráció, értelmiségi ellenállás bontakozott ki meglehetősen kiterjedt körben, és háttér volt mindehhez a katolikus egyház széles és biztos hálója. Nálunk nagyon mély volt a kádári rendszer elfogadása, sőt, a vele való azonosulás is. Tapasztalhattam ezt már 1980–81-ben, a lengyel Szolidaritás tömegessé váló mozgalma idején. Döbbenetes volt a magyar értetlenség, a szerény jólét féltése, az a jelenség, amelyet én annak idején bendősovinizmusnak neveztem. Mert nálunk nem voltak üresek a húsboltok, mint Lengyelországban vagy Romániában. Ez a vilá-

gok legjobbika, és nehogy változzék valami, mert akkor úgyis csak rosszabb lehet. Nem tudom, anekdota-e, vagy meg is történt, Szegedy-Maszák Mihály mesélte akkoriban, hogy egy dunántúli gimnáziumban íratott dolgozatot *A kőszívű ember fiáról* a tanárnő. Az volt a feladat, hogy mutassanak be a regény alapján egy alakot a Baradlay családból. Az egyik diák magát Baradlay Kázmért választotta. Amikor kérdezte tőle a tanárnő, miért éppen őt, csak annyi volt a válasza, mert manapság az ő magatartása a jellemző. Vagyis: ne mozduljon a világ, hanem álljon. Számosan dolgoztak eme közérzület erősítéséért nálunk, a televízió, a rádió, az újságok, Hofi Géza és sokan mások. Úgy éreztem rosszabb percekben, szinte megingathatatlanok nálunk a rendszer bástyái. A változást ezért hosszú folyamatnak képzeltem el. Tudtuk, hogy most kedvezőek a nemzetközi körülmények – ez ritkán történt meg velünk a 20. században –, ám nem lehet tudni, meddig tart még ez a jó széljárás. Mindenesetre ezekben a hetekben sem töltött el valami túl nagy optimizmus. Építsük csak a mi hálózatunkat következetesen, küzdjünk a szabad választásokért, majd a többpártrendszerben ellenzékiként megtanuljuk a parlamenti politizálást, gondoltam. Józan fejvel nem hittem, hogy megnyernék a választásokat, ha most – 1989 júniusában – tartanák őket. Effélét mondtam Bécsben is, amikor interjút kértek tőlem.

A változó Közép-Európa volt tehát a krakkói tanácskozás témája – a lengyel választások után bő két héttel. Busszal utaztunk Krakkóba, emlékezetem szerint hárman együtt, Konrád Györggyel és Borsi-Kálmán Bélával (aki a román ügyek szakértőjeként jött velünk). Nekem is fölfedezés volt, így mutattam Konrádnak az országútról jól látható Bábaszékot, a *Szent Péter esernyőjének* fontos helyszínét, a két templomtoronnyal együtt inkább csak falunak látszott a regény kisvárosa. A Magas-Tát-rában álltunk meg azután vagy félórás szünetre, egy közeli talponállóban hajtottunk föl egy borovicskát, *A látogató* írója otthonosan forgolódott a pultnál könyöklő, munkásformájú szlovákok között. A határon azután hosszabb időre elvitték megvizsgálni az útlevelét, csak az övét, „hozzá vagyok már szokva”, mondta legyintve. Krakkóban azután a buszállomáson tekingettem körbe, méregettem, változott-e az emberek arca a választások óta. Nagy különbséget nem éreztem. Csomagokkal, cekkerekkel az érkezők, indulók, többnyire szegényes öltözetben.

Nagy füstje és lángja volt a krakkói tanácskozásnak. A helyszín a dominikánus kolostor modern tanácskozóterme. A nyolcvanas években komoly kulturális intézményhálózatot működtetett a katolikus egyház. Gyűjtőhelye volt az ellenzéknek a hadiállapot éveiben. A változások szagára idegyűltek Krakkóba a külföldi újságírók, az úgynevezett Kelet-Európa-szakértők néhány nyugati országból, helybeli lengyelek és persze hazai ellenzékiek, akik már nem is voltak egészen azok, hiszen a Szolidaritás még a miniszterelnöki pozíciót is célba vette, hallgatólagosan elfogadva, hogy esetleg Jaruzelski tábornok lesz a köztársasági elnök. Erhard Busek osztrák néppárti politikus, akkor emlékezetem szerint Bécs alpolgármestere, a közép-európai átalakulások hűséges támogatója itt is megjelent csapatával, köztük Emil Brix, akivel együtt írtak könyvet térségünkről (később azután krakkói osztrák főkonzul). Az átmenet olyan ismert nevei, mint Timothy Garton Ash, a Párizsban élő emigráns cseh Antoni Liehm vagy Piotr Wandycz amerikai lengyel történész, Karl Schlögl német közíró, Jevgenyij Ambarcumov szovjet közigazdász, François Saint-Ouen, a genfi Európai Kulturális Központ munkatársa és sokan mások. Örömmel fedeztem föl köztük Reszler András professzort Svájcban. A nagy tumultusban elinte nem volt könnyű eligazodni. Szerencsére még nem érvényesült az angol nyelv mindent lehangoló ereje, rajta kívül franciául, németül és lengyelül is lehetett szólni. Zygmunt Skórzyński bevezető szavaival kezdődött a rendezvény az integrálódó Nyugat-Európa és a dezintegrálódó Kelet-Európa között található Közép-Európáról, amely jelenleg mély gazdasági válságban van. Úgy fogalmazott, hogy a szovjet blokkban Lengyel- és Magyarországnak sikerült a legtöbbet visszaszereznie egyenjogúságából. A lengyelek mellett ezért a magyarok csapata a legszámasabb a konferencián. Az első szekcióban Wilkanowicz szerkesztő úrral elnökölhettem. Ekkor tartotta meg bevezető előadását Konrád György, akit nagy kíváncsisággal hallgattak. Fő vonalakban ismertette, hogyan értelmezi ő Közép-Európát, „antipolitikai” fejtegetései nekünk különösebb újdonságot nem jelentettek. Andrzej Krasiński lengyel szociológus volt a másik előadó, aki a térség jellemzéséről szólt, a nyugati keresztényiség kulturális szférájához tartozó országokra helyezte a hangsúlyt, elsősorban Csehszlovákiát, Lengyelországot és a Német Demokratikus Köztársaságot számba véve. Úgy, mint Közép-Európa, és nem Kelet-Európa, ahol a civil társadalom szerepe meghatározóan fontos lehet. Azt hangsúlyozta, hogy nincs szó törekvéseinkben a nemzetközi rend fölborításáról, a szükséges leszerelés mellett a Varsói Szerződéssel ezután is megmaradó katonai szervezetként számolni kell. A következő nap kaptam szót az európai egységről szóló szekcióban.

Otthon is töprengtem, miről kellene beszélnem, hogyan lehetne szóba hozni a kisebbségi kérdést. Ezért próbáltam meg a közép-európai nemzeti kérdéstről elmondani véleményemet. Néhány éve törtem már a fejem, miképp, milyen kategóriákkal lehet szólni nemzetközi közegben a számunkra oly fontos kérdéstről. Így bíraltam, ahol lehetett, térségünknek kirekesztő, kisebbségekkel türelmetlen „nemzetállamát”. Hogy ezt mennyire értették szavaimból Krakkóban, nem tudom. Fölszólalásomnak csak a magyar változata maradt meg, így gondolom, magyarból tolmácsoltak. Talán inkább németül kellett volna elmondani. Némi rövidítéssel teszem itt közzé.

EGYSÉG ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG – A NEMZETI TUDAT POZITÍV, ILLETŐLEG NEGATÍV SZEREPE

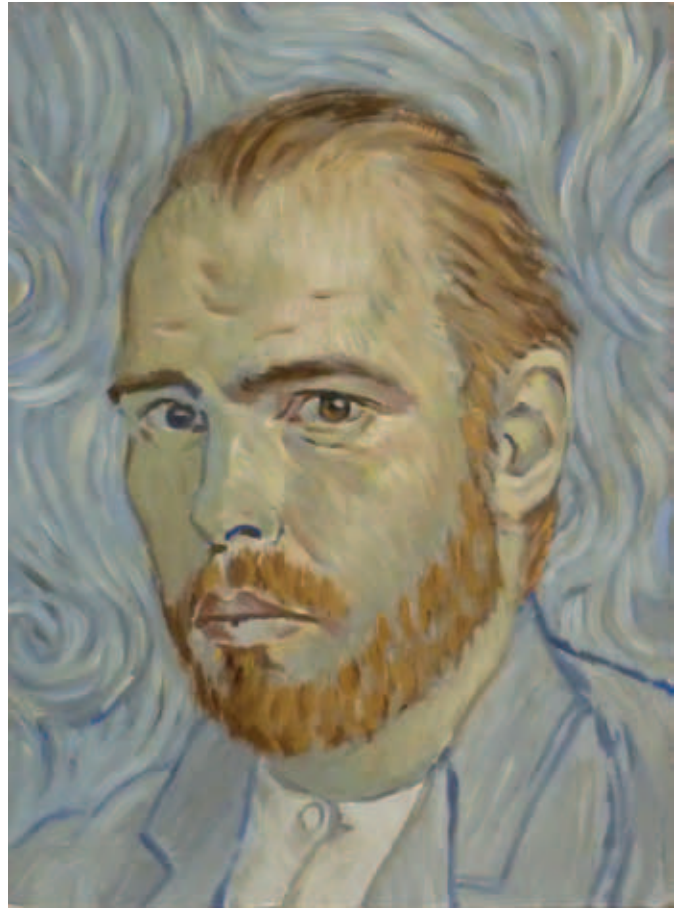
Mintha a 19. század nagy integrációs és expanziós hullámainak fokozatos lecsillapodása után az utóbbi évtizedekben ismét a sokféleség, a változatosság, a különbözőség értékei kerülnek előtérbe. A múlt században, majd a mi századunkban is, föltartóztathatatlanak látszott az egységesülés dinamikája, újabb és újabb „nemzetállamok” jöttek létre, amelyekben a piac, a modern hadsereg, a közlekedés, a tömeghírközlés homogenizáló hatása legyűrte a helyit, a regionálisat, a kisebb nyelveket, a dialektusokat. [...] A „nemzetállam” csődje ma már nyilvánvaló; akkor is, ha reflexeinkbe ivódott az a gondolkodásmód, amelyik állam és nemzet közé egyenlőségjelet tesz, sőt, automatikusan azonosítja államok határait nyelvek határaival. Nemzetállamok azonban vannak, határaikon át némelykor nem is egyszerű a közlekedés, különösen a mi Európánkban. [...] Beszélni kell esélyeinket kutatva a nemzetről is. Éppen Európának ezen a tájain különösen fontos ez, hiszen annyi nagyság és nyomorúság következett belőle, hogy elodázhatatlan a tisztázás megkezdése. A legegyszerűbb volna minden nacionalizmust megbélyegezni és elítélni, és az univerzális értékekről beszélni csupán. Demokrácia, jogállamiság, garantált emberi jogok – és automatikusan megoldódnak azok a gondok is, amelyeket „nemzetinek” neveznek. Két évszázada mennyi illúzió volt az alapja ez a gondolatmenet! Így gondolták például 1848-ban a magyar liberálisok. Ott volt rögtön a figyelmeztetés: „Mi a szabadságot nemzetiség nélkül kaptuk” – írta a nevezetes tavaszon Viliam Pauliny-Tóth szlovák politikus. Marx ellenforradalmároknak minősítette a magyar forradalom ellen Bécs oldalán fölkelő szlávokat és románokat, akik persze elsősorban különbözni akartak, nyelvi és kulturális követelésekkel léptek föl. Antidemokratikus nacionalizmus – mondhatjuk visszatekintve ezekről a mozgalmakról, de el kell ismerni, a magyar forradalom vezetői tévedtek abban, hogy elegendőek a minden egyén jogait garantáló liberális törvények; a kisebbségek, a más nyelvet beszélők igénye jogos volt, regionális és kulturális közösségekre is érvényes a „semmit rólunk nélkülünk” elv. Európa középső sávját, a német és az orosz nyelvterület között, nézetem szerint épp a nemzeti ideológia és a nemzeti identitás alakulása különbözteti meg történelmileg Nyugat-, illetve Kelet-Európától. Itt ugyanis viszonylag kisebb népek élnek, gyakran nagy vegyes nemzetiségű területeken, ahová olyan korban érkezett meg – nyugat-európai importárúként – a modern nemzetállam eszméje, amikor hatalmas birodalmak alattvalói voltak az e tájon élő népek. A nemzet célkitűzése szétválaszthatatlanul összekapcsolódott az önrendelkezéssel és a függetlenséggel. Csakhogy a „nemzetállam” a dinasztikus birodalmak rovására látszott megvalósíthatónak. Közép-Európa fogalmához hozzátartozik ez a kérdéskör is szerintem: a nemzetivé válásnak a sajátos útja és körülményei, aminek következtében mindmáig eltérő ebben a sávban a *nemzet* terminus jelentése attól, ami az európai civilizációban elterjedt. A nemzetfogalom Gdańsktól Triesztig és Konstancáig némiképp skizofrén jellegű, hiszen egyszerre kíván érvényes lenni két egymástól különböző jelenség-szférában: a politikaiban, ahol a nemzeteket államhatárokat választják el egymástól, másrészt a kulturálisban, ahol a természetes nyelvek határolnak körül egy-egy etnikumot. Szlovénia Jugoszlávia egyik tagköztársasága, a szlovén kulturális tér viszont átnyúlik Olaszországba, Ausztriába és Magyarországra. Ezek között az etnikai viszonyok között nemzetállamot csakis egymás rovására lehetett tervezni és megvalósítani. Rendre így is történt mind a 19., mind a 20. században. [...] És az anyanyelvi, kulturális jogok ma is megannyi problémát jelentenek térségünkben. Úgy tetszik, 1945 után az állami ideológia fokozatosan – hol előbb,

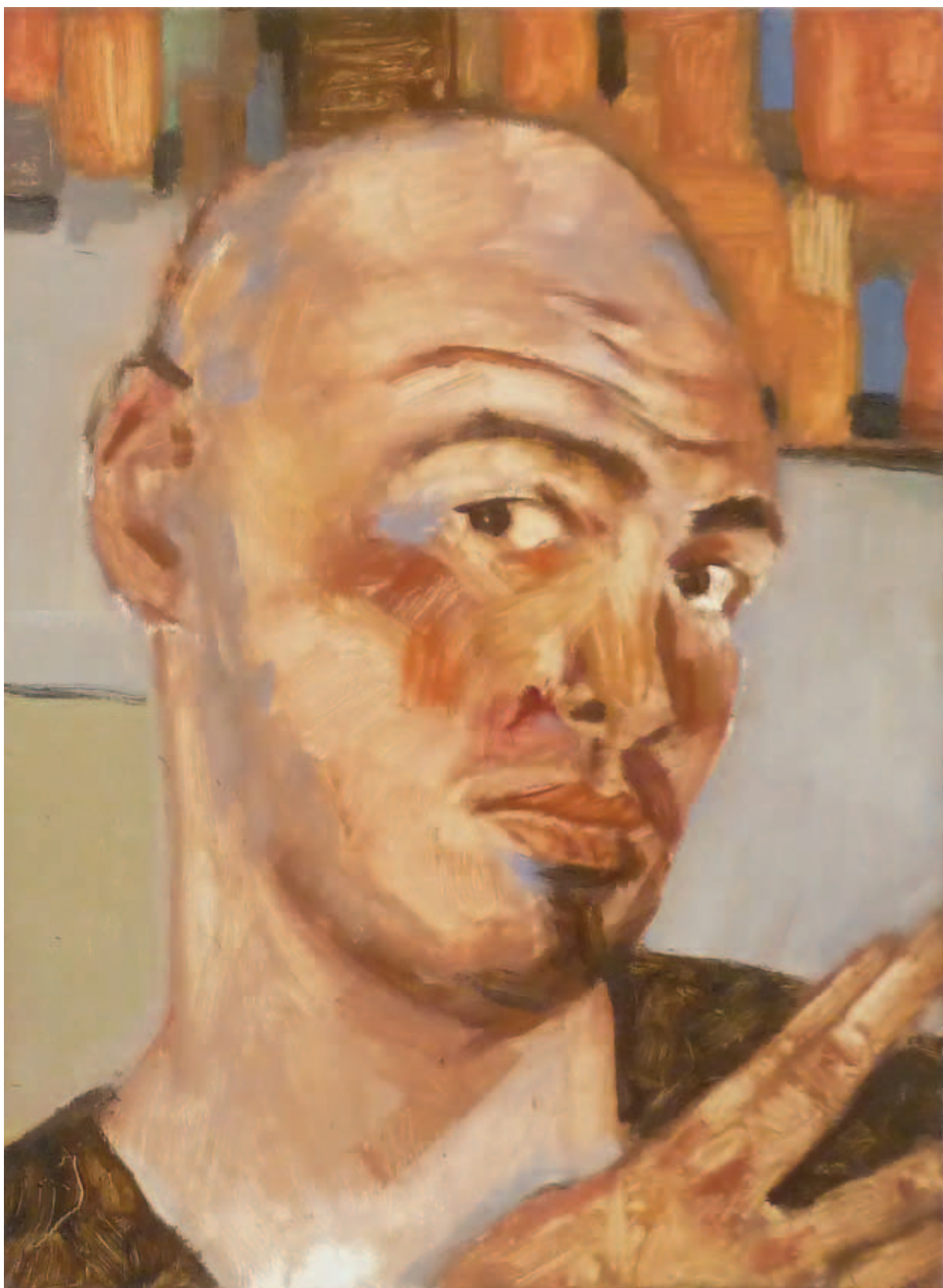
hol később – magába olvasztotta a 19. századi államnacionalizmust. De ettől mindenképpen el kell különítenünk a nyelvi-kulturális sajátosságokat védő törekvéseket. Továbbra is kísért a nemzet többértelműsége a mi tájainkon. És nem lehet elválasztani attól, ami történelmileg hozzákapcsolódott, hiszen nemzet és állam meglehetősen hosszú ideig a legtöbb itt élő nép számára elvált egymástól. [...] A viszonylagos gyöngeségből fakadt a közép-európai népeknél a nemzeti tudat kompenzáló jellege. A csekély erő, a viszonylag kis terület, a politikai intézmények hiánya készítette arra az ideológusokat – gyakran költők vagy tudósok voltak –, hogy vágyaikat határtalanra növeljék, illúziókat csöpögtessenek a közösség tudatába. Szinte kivétel nélkül mindegyik nemzeti mozgalom elkészítette expanzív jellegű vágytérképét, amelynek megvalósítása a más nyelvűek, a szomszédok rovására történhetett. [...] A közép-európai értelmiségnek ebben a tekintetben igen nagy ma a felelőssége. Egytől egyig mindegyik nemzet gondolkodóinak bele kell építenie a nemzeti öntudatba az együttműködés, a dialógus gondolatát, mégpedig nemcsak az általánosság síkján, hanem a szomszédok, a kisebbségek tekintetében is. Törekvéseinknek abba az irányba kell hatni, hogy jobban ismerjük egymást, keressük az együttműködés konkrét formáit. Tudatosítsuk: közös erőfeszítéssel mindnyájunknak nagyobb esélye lesz Európához visszatérnünk. Közép-Európa nekünk annyit jelent, hogy ez a mi kontinensrészünk nem marad valaminő senkiföldje ellenséges blokkok között, hanem itt is kibontakozhatnak az európai értékek.

Sorra következtek az érdekes előadások és hozzászólások. Különös kíváncsisággal hallgattuk a Gorbacsov szakértőjének tartott Ambarcumov fölszólalását, aki expressis verbis leszögezte, a Brezsnyev-doktrína halott, és a jövőben a „három Európa” (így mondta) együttműködése adhatna közös esélyt számunkra. Minden kétséget kizáróan az érdeklődés középpontjában a friss lengyel események álltak. Hogy miképpen folyik a kormányalakítás, mi lesz az ellenzékbe szoruló kommunista párttal. Persze a szünetekben, a folyosói beszélgetésekben minket is gyakran kérdeztek. Újra megtapasztalhattam, milyen keveset tudnak az MDF-ről, és mennyi a pontatlan és téves információ rólunk. Gyokeztem minél több emberrel beszélni, kapcsolatot teremteni. Szálásunk Tyniecben volt, a bencés kolostor vendégszobáiban. Más volt ez a hely, mint amikor huszonöt éve kirándultunk ide Krakkóból Piotrral és Terezával. Mintha akkor messzebb lett volna a várostól. A Visztula fölötti sziklán ül a bencés kolostor, itt már a folyó jóval kisebb, mint Krakkóban. Jön Mazowiecki, üzenték estefelé, látására egy nagyobb helyiségben gyűltünk össze. Csapatával érkezett, szemmel láthatóan fáradtan. A designált miniszterelnök. Mi mindenről kellett tárgyalnia, magyarázta. Az egyik legfontosabb kérdés, hogy nem kívánják átvállalni a felelősséget a csődhelyzetbe került országért. Nem látszik vidám menetelésnek. De ami történt a választásokkal, a fordulat, az vissza nem fordítható. Az egyik reggel a buszban a belgiumi lengyel Leopold Unger mellé kerülök, évek óta ismerem nagyszerű *Brüsszeli leveleit* lengyel tájékoztatóm egyik meghatározó forrásából, a párizsi *Kultura* című folyóiratból (néhány éve rendre megérkezik az Akadémiai Könyvtárba). Magyarországról beszélgetünk. Miután fölvázolom, hogyan látom helyzetünket, s magyarázom, mekkora nálunk a támogatottsága az MSzMP-nek, nyugtat s bátorít: „higgye el, az MDF fogja megnyerni a választásokat”.

Megkapom másolatban Zbigniew Brzeziński május 29-i krakkói előadásának szövegét. Többek között arról beszélt a Jagelló Egyetemen, hogy a jövőben Lengyelországnak és Csehszlovákiának szorosabb kapcsolatot kell kialakítani, a két állam konföderációjára van szükség. Amiről, jut eszembe, a világháború alatt már az emigráns kormányok képviselői tárgyaltak. Nagyon bennem maradt ez a mondat. Amikor hetekkel később programunk külpolitikai fejezetének közép-európai részén töprengtem, nyomtatékkal hangsúlyoztam, hogy Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország mind szorosabb együttműködésére van szükség.

Visszafelé egyedül jövök haza, Zakopanében tölthetek egy éjszakát egy apácák által fönntartott vendégházban. Lavórból lehet mosdani, de régimódi vidéki rend, csend és tisztaság. Van időm, kisértálhatok délelőtt az egyik dombhátra, fönt, a hegyeken még hó. Hirtelen vidéki MDF-es köszön rám. Bizakodás és optimizmus cseng a szavaiból, hív, látogassam meg őket. Busszal kelek át a Tátrán Poprádra, mint negyedszázada, amikor először mentem erre – kifelé. Nézem a poprádi állomáson a vonatra várókat. Fürkészem az arcokat, diákok zsvajognak, falusi nénik kosarakkal, bőröndöket őrző urak. Mintha ez más világ volna, mint ahonnan jöttem és ahová megyek.

POSTA MÁTÉ, *Így festetek ti (Schiele)*, 2014

◀ POSTA MÁTÉ, *Így festetek ti (Jacques-Louis David; van Gogh; Seurat; Klimt)*, 2014

MÁRKUS BÉLA (1945) Debrecen

MÁRKUS BÉLA

„...érted könnyes a szemem”

Sajó László: Volt időnk

A *Volt időnk* alcíme szerint: *Apám könyve*, amelybe három úgynevezett alszöveg (paratextus) vezet be, az egyik ajánlás – Anyámnak, Apám emlékének –, a másik mottó, a harmadik pedig előszó. Az utóbbi azt a benyomást kelti, mintha a szerző emlékéllító gesztusa elsősorban arra terjedt volna ki, hogy jegyzetelje, kiegészítse, magyarázatokkal lássa el (annotálja) apjának az 1999 és 2006 között kilenc füzetben kiadott élettörténetét mint alapszöveget. S mert az „aparegény” családtörténet is, segítségül hívott hozzá különböző forrásmunkákat, levéltárakban, múzeumokban őrzött aktákat, naplórészleteket, emlékezéseket, helytörténeti dolgozatokat. A ténszerűsége és tárgyilagosságra törekvés, az életvalóság hiteles szemléltetésének igénye az objektivitás szándékával mintha arra lenne hivatott, hogy ellensúlyozza az ajánlás feltüntetete szubjektivitást, a vállalt vallomások jelleget.

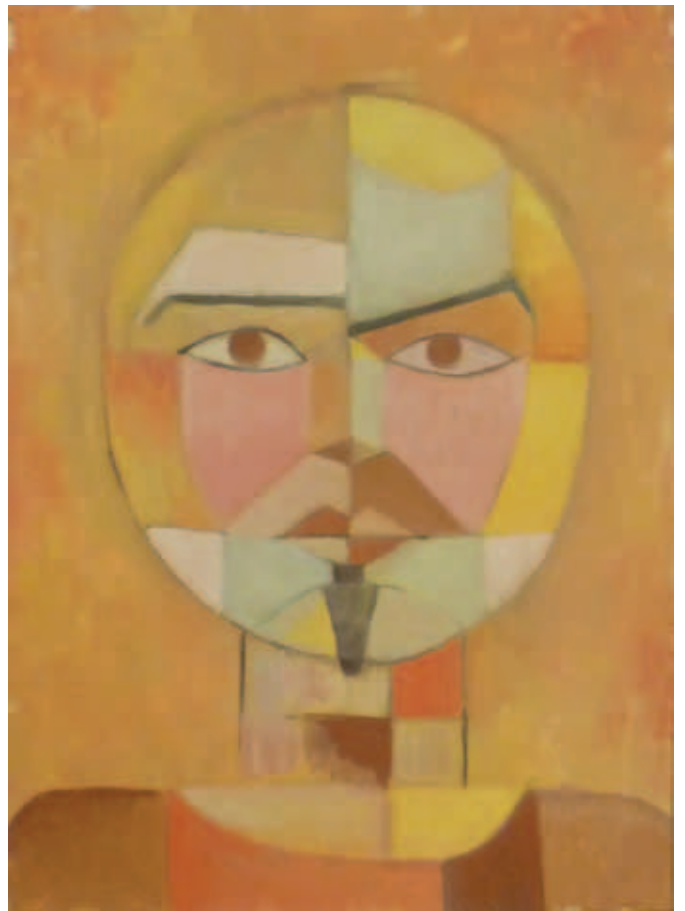
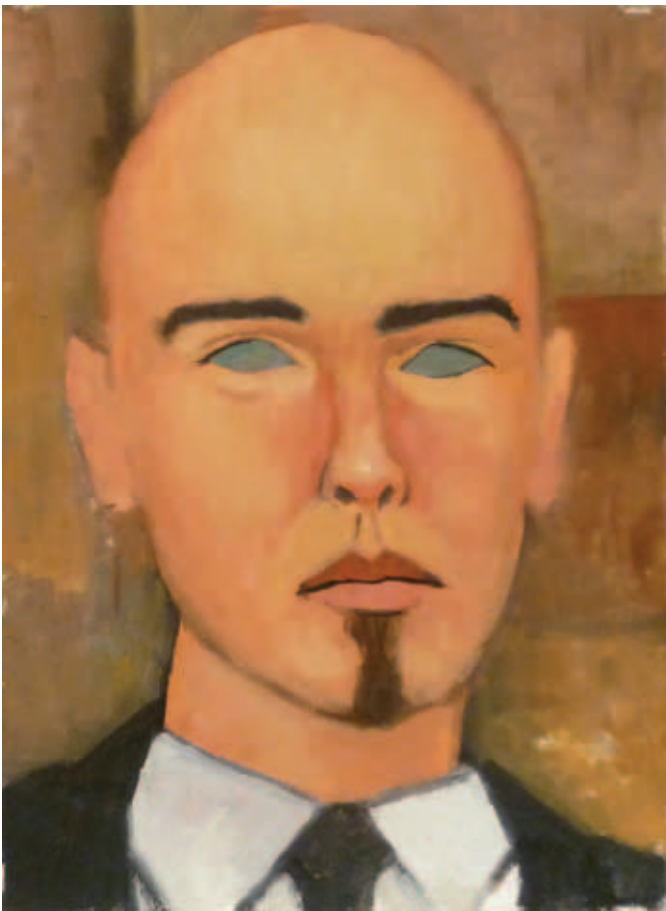
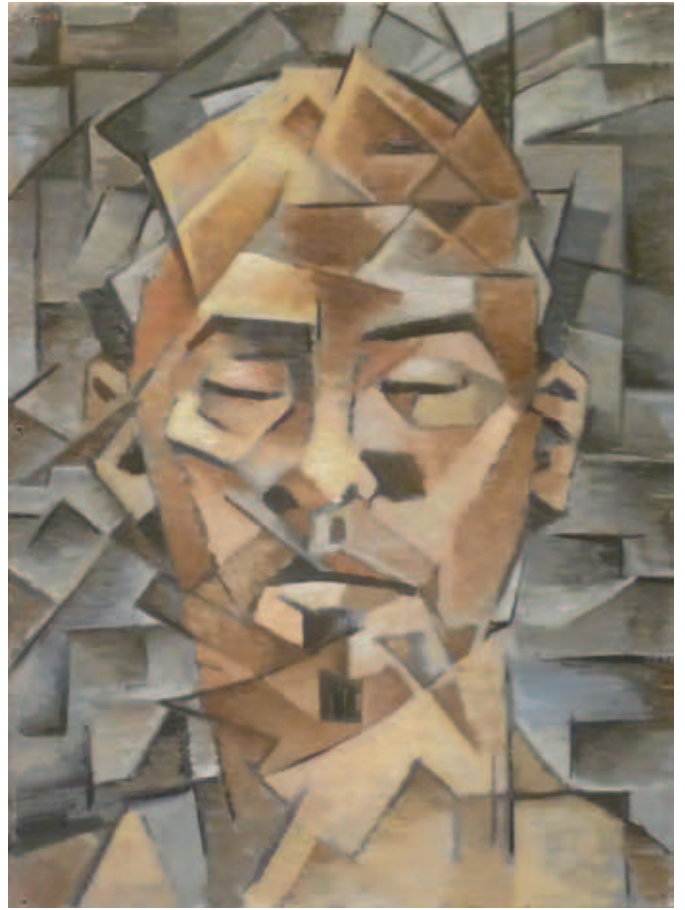
A kettő között pedig ott van a mottó, az „Ide osztottak, ide álltam” a maga egyszerre személyes és ugyanakkor általánosító, elvonatkoztató hangsúlyaival, az alanyi beszélő helyzetét ismeretlen és megnevezetlen erőknél tulajdonítva, önként vállaltnak állítva a másoktól, valakiktől függést. A hétköznapiak tetsző kijelentés etikai, sőt történetfilozófiai távlatú lesz, az eredetileg egy futballcsapatban kijelölt poszt (jobb lábasként balszélsőt játszani) annak az egyetemes léthelyzetnek a jelölőjévé, amelyik a szabad akarat és a determinizmus viszonylatában határozza meg az egyén cselekedeteit. Mégpedig a nem választott, hanem osztott hely önkéntes elfogadásával, mintha maga választotta volna: a külső készítés, netán kényszerítés belsővé tételével. Valahogy a sztoikusok módjára, a belső szabadság Seneca megfogalmazta gondolatával: „ha beleegyezel végzetedbe, akkor vezet, ha nem egyezel bele, akkor kényszerít”. Az elvont, absztrakt helymegjelölés („ide”) talán nem túl merész képzettársítással két, klasszikus vershelyzetre is emlékeztet. Az egyik a játékot be is vonja az értelmezési körébe – igaz, nem a futballt, hanem a kártyát, közelebbről (keletkezés-történetének legendája szerint fogadásból készült mű) a bridzset. „Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk. / Mit tehetnénk a szabály ellenében?!” – állítja s kérdezi az *Osztás után*, József Attila verse. A végzet hatalmát kifejező költemény („szótlanul várjuk, mit tesz végzetünk”; „a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk, / ki tudja-e a végzet licitálni”) ugyancsak a determináltság problémáját veti fel. A másik szöveghely lehet egy féloldalas dialógus is, amikor a megszólított néma marad, s nem válaszol a megszólító szavára („Némán, némán is reánk vallasz”). De a beszélő lehet mintegy külső szemlélője is a vele történeteknek, s így tekinthet önmagára, tán ezért keserű-ironikus egy csepp a hangja. „Ahová estél, ott maradsz. / A mindenségéből ezt az egyet, / ezt az egyetlen egy helyet, / de ezt azután megszerezted” – szól a Pilinszky-vers, az *Egy KZ-láger falára*. A „megszerzés” a birtoklásnál az elfogadás akaratát nyilvánítja ki, hasonlóan az „ide álltam” szabad döntésével – a tiltakozás, a lázadás érzelmi felhangjai nélkül. Ahogy a láger képzetéhez, úgy kötődhet a focipályához is a lét elviselésének és megélésének érzete, gondolata. A könyv másik két alszövegétől eltérően a konkrétumoktól, valóságvonatkozásoktól megfosztva ugyan, ám annál telítettebben az emberi függetlenséghez kapcsolható teológiai, morál- és társadalomfilozófiai, pszichológiai kérdésekkel. Vagyis a mű bevezetése egyszerre ígéri a lírai személyességet, a dokumentum-próza ténszerűségét, politikusságát, valamint életfilozófiai, lételméleti távlatú történetek előadását. Mindehhez egy olyan karakterű elbeszélő szükségeltetik, aki a valóságos szerző önéletrajzi terein keresztül-kasul közlekedik – s a *Volt időnk* narrátora ilyen alak.

Főleg akkor ilyen, ha első személyben szólal meg, ilyen aztán, ha a harmadik személyű előadásmódot vagy nagy ritkán az önmegszólító formát választja – de akkor is, amikor néma marad, más beszél helyette. Hallgat ugyan, ám a jelenléte talán még tartalmasabb, mint egyébkor – természetes kíváncsiságról, elmélyült érdeklődésről, kifinomult beleérző, átélő képességről tanúskodó. Bizonyíték erre mindjárt a „Dunának, Rajnának egy a hangja. Sajó” szellemes, az Ady-vershez játékos nagyzózással kapcsolatot kereső családtörténeti bevezetés, a távoli és a közvetlen ősök szár-

mazási helyét, eredetét feltáró-bemutató néhány nyitó fejezet. Miután levezette, hogy két betelepített német család sarja, hogy a katolikus apai ágon Duna mentiek, a református anyain pedig Rajna-vidékiek, eljut a nagyszülők két kiválasztott községéhez, Vállajhoz, illetve Balmazújvároshoz. Feltűnő, hogy a többnyire az iratokat beszélgető narrátor nem elégszik meg azzal, ami önazonossága keresése és megformálása miatt leginkább foglalkoztatja, a családi-rokoni szálak felfejtésével, hanem feladatának tekinti a különböző települések történetjének magvas összefoglalását is. Így kerül szóba még Szatmárcseke és Szatmárnémeti. Az előbbi, ahol az apa született, s ahová az iskolás éveit költözték őt – a fiú mint jegyzetelő csak ámulhat, mennyire érzékletesek a tanításról szóló leírásai, akár a fenyítés formáit sorolja – körmös, tenyeres, fenekes –, akár a nyúllábbal való táblatörlést és másokat. A gyerekjátékok, az ünnepi szokások, valamint a különböző munkafolyamatok és -eszközök bemutatása – kezdve az ösztökével, a lókapával, folytatva az esztovátával, orsóval, csévélővel, motollával, végül a cséplőgéppel, körmös traktorral – a néprajz tudósainak is becsületére válnék. És becsületére az elbeszélőnek, a kíváncsiságát pusztán már a „másolással” elárulónak. Aki egy művelődéstörténeti szerepében fontosnak tartja – okkal – arra is felhívni a figyelmet, hogy a Kölcsey-kultusz a faluban csak 1938 után, a *Himnusz* költője halálának 100. évfordulóját követően kezdett kialakulni, a temetőbeli emlékmű felállításával. Szatmárnémeti: az édesapa jezsuita papok felügyeletével a püspöki konviktus lakója, két és fél évig gimnazista, 1944 márciusában megkapja a harmadikos bizonyítványát – gyermeke, a margóra jegyző felfedezi, hogy párhuzamos az életrajzuk: ő is tízévesen került el messzire a szülői háztól (Kőszegre, a Logopédiai Intézetbe, hogy egy évig sírjon – miként meg is írta *Írott kö* című regényében). Talán ez a kitérő is magyarázza, hogy az alapszöveg középiskolás élményeket alig elevenít fel, mint ahogy a város történelmi nevezetességeire sem tér ki – mintha a háború, a front közeledte akadályozta volna ebben.

S ha eddig a településrajzi, helytörténeti, honismereti érdekességekre esett a hangsúly, innen-től kezdve a felhasznált segédanyagok és aztán maga az apai emlékezések is mindinkább a társadalmi s politikatörténeti vetületükben mutatkoznak meg. Vállaj egyedi volta például az 1747-ben kialakított telekrendszere révén hangsúlyozódik, s hogy utcaképe az évszázadok múlásával sem változott, ma is egyedülálló az országban. Így említődik az ecsedi láp 1889-es lecsapolása, a Kraszna új mederbe terelése vagy annak az egyedi madár-, állat- és növényvilágnak a pusztulása, amely a kétharmad Balatonnyi vízzel együtt tűnt el. S így, amit az elbeszélő lelkes lokálpatriótaként büszkén említ: Vállaj azon kevés település közé tartozik, amelyik elnyerte „A leghűségesebb falu” címet, annak köszönhetően, hogy Trianon után, amikor előbb Romániának ítélték, a vállajiak kérését követve a ténymegállapító bizottság megváltoztatta a döntést Magyarország javára. (Érdekes tény, amit a krónikás nem említ, hogy a közeli Nagykároly zömében magyar képviselő-testülete viszont a Romániához való csatolás mellett „lobbizott”, féltve a piacát.) A hazához való hűség mellett a „sváb mentalitás” jellemzésére hozza fel a földhöz való ragaszkodást, azt a fajta családi gazdálkodást, ahol helyük és szerepük volt a nagyszülőknek, és ahol törődtek a gyerekek taníttatásával is – egyszerűen azt az életformát, aminek a termelőségvetés erős szakos szervezése vetett véget.

Mi sem természetesebb, hogy a másik családi fészek, Balmazújváros krónikájában is feltűnnek gazdaságtörténeti és társadalompolitikai elemek. Kezdve azzal, hogy betelepülésükkor mekkora földterületet kaphattak (volna), mekkora volt egy teljes telek (huszonöt katasztrális hold), folytatva a sajátos, frank jellegű házak építésével, s eljutva a földesurak csalódásának okához, miszerint a németek hamar elmagyarosodtak, sőt, ők lettek a nép „legöntudatosabb elemei”, bizonyos rá, hogy már 1905-ben Kossuth Kört alapítottak. A névváltozást, Habrstickból Zabosra nem sorolja ide, hiszen a másik ágon a Scheuermannból lett a Sajó. Az azonban indulatra gerjeszti, amit deportálás címszó alá sűrít, az 1945 legelején malenkij robotra elhurcoltakra, a szovjet légerekben elpusztultakra, köztük nagyapjára emlékezve. Naplók, memoárok idézik fel az emberhez méltatlan helyzeteket, tragédiákat, a rendszerváltoztatás óta megjelent „beszámolókhöz” képest a száműzetés, a gulág világát talán kevésbé új és éles megvilágításban látatva, mint a hazai, itthoni körülményeket. Balmazújváros esetében azt, hogy a deportálást a helyi „önjelölt községi vezetők” hajtották-hajtották végre, s hogy voltak, akik úgy vélték, a falu szülötte, Veres Péter sem emelt szót a lakosokért, csak arra vigyázott (ami persze bizonyíthatatlan), hogy „az ő gyerekei ne jussanak ilyen sorsra”. E vélekedésnek az elbeszélő azzal ad hitelt, hogy idézi Veres Péternek az Esti Szabad Szóban megjelent, a magyarországi németek kitelepítéséről írott cikkét (a hitelesség kedvéért megjelölhette volna a pontos dátumot). „Mostani felszabadulásunk csak úgy lesz teljes, ha tőlük megszabadulunk [...], nem ősi lakosok, hanem erőszakkal ide

POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Warhol), 2014

◀ POSTA MÁTÉ, Így festetek ti (Vlaminck; Picasso; Modigliani; Klee), 2014

telepített emberek, akiket Magyarország elnémetesítésére hoztak ide [...] Akik pedig sajnálják őket, azoknak azt mondjuk: menjenek velük.” Kell bizonyos elfogultság-egyoldalúság aztán ahhoz, hogy még egy parasztpárti politikust, Kovács Imrét idézzem – „A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen. A svábok önmagukat szakították ki az ország testéből” –, mintha a kitelepítés alaprendel-tervezetét, majd magát a németek kollektív bűnösségére alapozott rendeletet nem a kommunista vezetésű belügyminisztérium, jelesül Nagy Imre miniszter adta volna ki. Lehet, persze, hogy egy regényen nem szabad számon kérni azt az árnyaltságot, amit egy politikatörténeti esszén viszont igen – így is mértéktelenségre vall azonban a nagypapa sorsának jelképpé emelése. Ami lényegében azon alapszik, hogy nem tesz különbséget a Németországba történt kitelepítések és a Szovjetunióba való elhurcolások között, amikor azt állítja, hogy meghalt, „mert nem volt eléggé magyar”, bezzeg kincses Kolozsvár „fölszabadításakor” „eléggé az volt. Magyar huszár.” (Tenném hozzá, hogy mint e sorok írójának édesapja is, akit előbb belovagoltattak Kolozsvárra, majd kilovagoltattak a Donhoz.) Innen, Veres Péter szobrát, illetve a *Mit ér az ember, ha magyar?* című könyvét, továbbá Németh Lászlótól a „híg magyar, mély magyar” szembeállítását idézve jut el a súlyos végkövetkeztetéshez: „Nekem ne jöjjön senki azzal: magyar! Én meg másnapos.” A lapos poén feledtetni vele, hogy többen, nem senkik jöttek például azzal: „s mégis, magyarnak számkivetve... édes Hazám, fogadj szívedbe, hadd legyen hűséges fiad”. Mind a kötet egészét jellemző érvelés megfontoltságát, figyelmet érdemlő voltát, mind pedig az előadásmód játékosan is megtartott komolyságát tekintve kirívó megnyilatkozás ez, hozzá hasonló hangütés legfeljebb egy esetben tűnik még fel. Ott, ahol az elbeszélő középiskolai tanulmányait ecsetelve nem a saját tapasztalataira alapozva „versenyistállónak” nevezi a miskolci Földes Ferenc Gimnáziumot. A magyartanárt pedig „rettegettnek”, „hírhedt figurának”, „fanatikus vasembernek” – hitelt adva Keresztury Tibor véleményének, aki tanulóévei mesterével (Tóth Bertalannal) épp olyan otromba módon száll szembe, mint ahogy Görömbei Andrással tette a róla írott nekrológiájában.

Azért is feltűnő ez az „amplitúdó-váltás”, mert az elbeszélő modor a család történetének politikai-ideológiai háttérreljárásában is megmarad kedvesnek, kedélyesnek, fanyarul is csendes humorúnak, az eseményekre, esetekre derűs elnézéssel tekintőnek – és sohasem mordnak, szigorúan számon kérőnek, barátságatlanak. Ekképp festi le a középiskolai tanulmányait nyíregyházi Királyi Katolikus Gimnáziumban folytató, majd ugyanott, a Vasvári Pál névre keresztelt államosított iskolában érettségiző apa kényszer szerepléseit: előbb éltette Mindszenty bíborost, aztán tüntetett ellene, 1956-ban pedig, félreértve a rádióban mondott beszédét, megtagadta. Finoman jelzett hiányérzet: szüleje '56-ról „akkor se mondott többet”. A főiskolás évek történetei közül nem egy köré korjellemző anekdota kerekedik: az ma eleve mulattató, ami a maga idejében fenyegető volt, hogy az ávósok parancsoltak rá, menjen Egerbe felvéltelizni, ahol egy mondatot kellett mondania, s megnevezni, melyik az alany, s melyik az állítmány – és kész. Szellemes kommentár, afféle hálaadó: „tulajdonképpen az ávónak köszönhetem, hogy vagyok” – mivel hogy a szülei Egerben találtak egymásra. Jó szerencsájének tartja, hogy az apja nem házasodott meg előbb, míg Budapesten dolgozott. „Így volt ez jól megírva, nem először, a sors könyvében” – nyilatkozik meg a gyermeki szeretet, s mintha restelné az érzelmei kiáradását, mint mások is, kisebbiti magát: „Az az én küldetésem volt, hogy a családot Budapestre hozzam. Ennyi volt a szerepem, a családfátültetés, ennyit tudtam tenni.” S a diplomával a zsebben az apa nem azt a munkahelyet választja, ahová hívják (Miskolcon a megyei napilapot, az újságírást), hanem a tanítói állást Karcsán (végül egy napot sem tanít ott, behívják katonának), Tolcsva közelében, ahova a menyasszonya kerül. „...apám döntése: a nagyváros helyett falu. És egy csodálatos gyerekkor nekem” – a lelkesedés kitartó, a ragaszkodás a helyhez, ahol felnőtt, meg nem szűnő: „minden évben egyszer végigjáróm” a gyerekkor terepeit, kis birodalmait. Az övé is, de az apai emlékirat ideje is színesebbnél színesebb történetekkel halad előre. Tolcsva – ahol a római katolikus templomban, tudjuk meg, 1806. március 14–15-én a Szent Koronát őrizték – valószínűs édenként ragyog az emlékek tükrében. Ide költözik telente Messzi mama (a vállaji), akinek sokat köszönhet („A Bibliát, például. Istent”); itt szerkeszti pajtásaival egy orgonabokorban újságjukat, a Kisudvart, s egyáltalán, élnek „heten, mint a boldogok”. Kiüzetés a paradicsomból, amikor a kőszegi intézetbe kerül, hogy megszüntessék a felnőttkorában is (a katonai sorozóbizottság előtt) sokkszerűen rátörő dadogást, vagy amikor a miskolci tüdőkórházban gyógyítanak, ahonnan a szülei hazaviszik, noha a főorvos figyelmezteti őket: „még hatvanéves korában is köhécsegni, krákogni fog”. Ehhez a mai kommentár, zárójel között, mintha zárójelentés volna: „Így van. A tükrözés(ek) csak elhalasztva...” A tájszavak zamatát ízlelgető, még a dülönevek szépségére is fogékony ifjú – miután az apa Miskolcon a megyei tanácson kap állást – a baráti összejövetelnek versikéjével búcsúzik Tolcsvától: „Amíg a demizson kotyog, a szalon-

na forog. Ha már nincs a demizsonban, abbahagyhatod.” „...mindig jól jöttem ki döntéseiből” – fűzi hozzá az alapszöveghez, amelyből ekkorra már igen ritkán idéz, megfordítja az arányt: többnyire az ő történetmondását egészítik ki az emlékirat részletei, amelyeket nemegyszer helyesbit, felülbírál.

E részletek jó részt az apai büszkeség lenyomatai. Noha a fia szerint „finoman szólva, nem értékelte sokra az ún. költőségét”, s olyanokat mondott mindig, hogy „Kilövöd magad az ürbe, és ott lebegsz”, a feljegyzései (mintegy a gyermeke emberré válása dolgában) mégis elégedettségéről és elismeréséről tanúskodóak. Az elbeszélő életpályájának egy fontos pontját például így rögzíti: megszenvedett eléggé az egyetemi felvételéért, de „kitüntetéssel diplomázott” – amihez a magyar–népművelő szakos egykori hallgató szükségesnek érzi hozzátenni, hogy „nem egészen” így volt, hiszen nem a tanulmányi eredményéért, hanem a „közösségi munkájáért” tüntették ki. Egyébként pedig, fűzi még hozzá, mintha restelkedne, „a párt (apám) közbenjárására” lett egyetemista. „Így van, így ment ez” – állapítja meg, holott az az út, amit a közgazdasági szakközépiskolás érettségitől idáig bejárt, beleértve a levelezőn kezdett tanulmányai megszakítását, a különböző munkahelyeit a megyeszói nevelőotthontól a százhalombattai bepárlóig, egy öntörvényű emberre vall. Arra, akinek, noha sikerei vannak, nem az irodalmi érvényesülés, a hírnév a legfontosabb: nagy vonalakban beszámol ugyan pályája alakulásáról, ám élettörténete terében nem rakja központi helyre. Baráti, szerelmi kapcsolataiban is mindvégig keresi önmagát, s nehezen találja meg – ha megtalálja egyáltalán. „...úgy látszik, minden banalitás megtörténik velem. Házasság, válás” – összegez egy időben, és magatartása azért is nehezen meghatározható (felelőtlen lett volna? könnyelmű?), mert a szüleiéről, nagyszüleiéről szóló történetek a családot elvitathatatlan értéként jelölik meg. A családot s vele a házasság intézményét, már a vállalji „ösidóktól” kezdve. Bizonyosan tudatos, hogy a könyv címében nem a „múlt” szerepel, hanem a többféle jelentésű „volt” – lehetőséget adva arra az értelmezésre is, hogy apának s fiának volt ideje megéreznie s megélnie azt a Szabó Lőrinc idézte „föltétlen szeretetet”, amiről a narrátor már csak a kötet megindító búcsúverseinek egyikében tud beszélni (*Apám a fotelban*). A halálos ágyánál már erről sem: „Hánytam én is hiányt, ki, maga. / Ha már nincsen kihez szólnia, / minek ezek a rohadt szavak? / Nincsenek. Nincs apám. Nincs fia” (*Új hely*), hogy zárásként aztán a szavak találjanak őrá, méltóságukkal, megrendítő erejükkel. A végső búcsút két életkép jelenetezi: Miskolcon egy utcai zenészre figyel fel, akitől „új nótát” rendel, édesapja régi dalát, amit a *Körhintában* Soós Imre énekelt, a „Jaj, de széles...” kezdetűt, s ez felidézi benne a világháborús másikat. Ennek előbb azonban csak a második sora jut eszébe: „te sem látod, hogy érted könnyes a szemem”, majd azután az első, a könnyekre fakasztó: „nem látlak én téged többé, soha, sohasem”. A másik életkép rajzolója, szinte szokásosan, mintha megint félne az érzélgősségtől, a vonaton hazautazó fiú elbeszélőt látatja, amint miután megevett egy túrós bélest, anyja kéziratát olvassa. „Amikor elbúcsúztunk tőle a »hatalottas házban«, kint az ajtnál megálltam, olyan volt, mintha tegnap történt volna az első találkozás, Egerben. Mindenre emlékeztem, a helyre, a beszélgetésre, előttem volt a jelenet. És akkor azt mondtam, emlékszel: Sajó Laci, hát ennyi volt?!” És legvégül, ismét, a gyász fájalmát egy pillanatra legyűrő, tárgyilagosságba fordító kijelentés: „Pestig nem állt meg a vonat.” (*L'Harmattan*, 2019)

THORMA JÁNOS, Aradi vértanúk (vázlat), olaj, vászon, 84,5 x 125 cm (ismeretlen helyen)

OLÁH ANDRÁS

Gálfalvi György: Világszélen

Bookart, 2020

Az emlékek mi magunk vagyunk. Olykor tiszták, világosak, élesek. Máskor hiányosak, foltosak, elszürkülők, alig felidézhetőek vagy feledésbe merülők. „Nem igaz, hogy amit elfelejtünk, azt nem volt érdemes megjegyezni. Én pontosan emlékszem arra, hogy nagyon fontos dolgokat felejtettem el” – jegyzi meg kesernyős humorral Gálfalvi György, aki – mint azt az utóbbi években már megszokhattuk – ezúttal is emlékei közé invitálja az olvasót új könyvével.

Szíves vendéglátó, nagy rutinnal kalauzol. Nem most kezdte. „Barátaim korán észrevették, fokozottan hajlamos vagyok az emlékezésre. Szász János 1977-ben [...] tette közzé az Utunkban: »Gálfalvi Gyurka bajsza belelóg az emlékek borába«” – idézi az *Úr a tornácon* című jegyzetében.

Megtörténik, hogy elveszítjük az emlékeinket. Gálfalvi Györggyel is megesett. Egyszer a brassói állomáson elemelték az akatatóskáját – benne a naplójával, amit 1968 óta vezetett. Közel negyedszázadnyi kötődésnek kelt lába. Még szerencse, hogy más oldalról visszakapta. A hatezer oldalnyi szekus-dosszié, amelyet pár évvel ezelőtt kézbe vehetett, valamelyest kárpótolta. Persze más szemzőgből, egy furcsa és alattomos tükörből láttatva a régi történéseket. De a lényeg, hogy az emlékek felédhetnek.

S mindemellett mankóként ott vannak fél évszázad publikációi. Amikhez most is visszanyúl. Mert időszerűek. Még mindig.

Asztala köré gyűjti tehát az olvasóit, és mesél múltba tekintő révülettel. Megidézve azokat is, akik valóságosan is körülülték ezt az asztalt. Sokan elférünk. Biztonságban vagyunk. Pedig már a szekus őrtorony sincs meg, amely a város legbiztonságosabb kertjévé tette a Gálfalvi-telket.

Jelen kötete riportok, esszék, naplójegyzetek gyűjteménye.

Az első százötven oldal írásai a hatvanas-hetvenes évek sajátos világát idézik fel. Szociografikus felütésű riportok ezek, legelső könyvének (*Szülőföldön, világszélen*) darabjai. A mostani kötet cím is ide nyúlik vissza, a hangsúlyt a második szóra áthelyezve. *Világszélen*.

Az oknyomozó riporter alaposágával járta körül a témait a szerző – mint kiderül, többször is

visszatérve szemlélődött, vizsgálódott a helyszíneken. Világtól elzárt kis falvak (Nyárádselye, Szamosdara, Rónaszék, Görgényüvegcsúr, Jobbágytelke) nyomorúságos helyzetét, gondjait, kikapaszkodási törekvéseit térképezte föl.

Az utak hiánya, az iskoláztatás nehézségei, a munkalehetőségek szerény volta mellett néhol természeti katasztrófa is (az 1970-es árvíz) súlyosbította a helyzetet. A fiatal újságíró nem szépíti a dolgokat, kendőzetlenül papírra veti, hogyan packázik a hatalom az életben maradásért vagy a minőségibb életért küzdő kistelepülésekkel. De rögzíti az ott tapasztalt visszasságokat is. Például a határmenti zsákfalu, Szamosdara abszurd belső világát, az alacsony iskolázottsági szintet, az iskolakerülőket, a fiatalon teherbe eső lányokat, a szófogatlan gyermekeket az itatókúti vödörhöz kötő iskolaigazgatót, az árvízkárosultaknak gyűjtött adományokat pénzért osztó mihaszna senkiházikat.

Jövőtenséget látunk, amikor arról olvasunk, hogy csak a kocsma bevétele számottevő, hogy az iskola tanári kara évről évre cserélődő, képesítés nélküli pedagógusokból áll, hogy a megyei döntéshozók a falunak ítélt utcaköveket is másik településre szállíttatják, s hogy milyen csekély könyvmennyiséggel rendelkezik a könyvtár.

Ugyanakkor szinte mindenhol megmutatkoznak az élni akarás jelei: az összefogás, a tenni akarárs. Bezárt a sóbánya? Akkor építsük a jövőt a bányából fakadó gyógyhatású vízre! Bezárt az üvegfüvő üzem? Akkor pótoljuk kőfaragással! Mindig merül fel új ötlet, és akad, aki élére áll a csapatnak, aki felvállalja az ütközéseket a megyei és térségi akarnokokkal, hogy megmaradjanak. S mint azt a fejezet címe is jelzi: minden negatív hatás ellenére *Itt vagyunk*. A látszólag apróságnak tűnő dolgok is kapaszkodást jelentenek. Ragyogó példa, amikor egy önálló könyvtárral nem rendelkező településen a lelkes tanítónő – ha már mást nem tehet – házhoz szállítja az érdeklődőknek az olvasmányokat.

A következő szakasz (*Indulat*) darabjait az alig visszafojtható érzelmi kitörés, a bosszúság és a tehetetlen düh köti össze. A történetek szereplői olyan személyek, akik cselekedeteik révén hamar a hatalom céltáblájává váltak.

A kolozsvári Székely Ferenc és a kovásznai Fábián Ernő története egy töről fakad. Mindketten sikeres (és elismert, sőt kitüntetett) intézményvezetők, ám valakinek a szemében szállának bizonyulnak, és leváltják őket. Gálfalvi nyomban melléjük áll, és nem csupán a nyilvánosság elé tárja a problémát, hanem a cikkek címében megfogalmazott kérdéssel (*Miért váltják le...?*) a döntéshozók felelősségét (felelőtlenségét) hangsúlyozza. Az adott kor viszonyait tekintve ez igen bátor kiállítás.

A fejezet két, Kézdivásárhelyhez kötődő írása eltérő motívumokból táplálkozik. A kerékpárral, gyalog vagy autóstoppal világljáróvá váló Jakabos Ödön története inkább csak példa, hogy egy autószerelőből lett vasúti forgalmista is álmodhat nagyot, csupán akarat és elszántság kell hozzá. 1969-ben írta a szerző az első cikkét a szellemi szomjúságára ráébredő, és azt nyelvtanulással és világlátással csillapítani próbáló fiatalemberről, akinek valóban sietnie kellett, hogy pótolja a korábban elpazarolt időt, mert mindössze tíz év állt rendelkezésére, hogy terveit megvalósítsa. Szívszorító a történet záró epizódja: „Temetéséről végrendeletben intézkedett, a kopjafát jó előre megrendelte, a gyászjelentéshez a borítékot saját kezűleg címezte meg. A temetésről hazaérve képeslapot kaptam tőle. Pár órával a halála előtt arról értesít, hiába igyekezett megrögzött belógósként a Mennyek Országába jutni: Szent Péter a fülénél fogva kiráncigálta a tolongásból, [...] hogy naplóját befejezze.”

Más szempontból tragikus és elszomorító az elöregedéséből újjáépülő „vargaváros” története. Egyik oldalon itt is jelen van a megmaradni akarás, a görcsös kapaszkodás és az ehhez társuló szellemi szomjúság, a másikon viszont megjelenik a brutalitás, az építkezéseken dolgozók öntörvényű és bicskanyitogató viselkedése (lopások, garázdálkodások, erőszakosságok), amelyek fölött a hatóságok szemet hunynak, s amely ellen egy türelmét vesztett helyi lakos saját hatáskörben próbálja megvédeni családját és tulajdonát biztonságát. A kerítésen belül szögesdrótakadályt épít, amibe áramot vezet. A szerző minden oldalról körbejárja a témát, és világossá teszi, hogy a bekövetkezett tragédia nem egyetlen ember felelőssége.

A záró fejezet darabjai már a rendszerváltás után keletkezett írások. Mint azt a cím is sugallja (*Úr a tornácon*), a kezdeti öröm és lelkesedés, a gyökeres változásba vetett remény megcsappan, hiányérzete van, kétségek mardossák. Bár alapvetően jó kedélyű, az élet apró hozadékainak is örülni tudó egyéniség, aki

egészséges humorral küzdi le a legnehezebb akadályokat is, az utóbbi években sokat veszített illúzióiból. Némi iróniával idézi Székely Jánost, akivel végigvitt két évtizedet az Igaz Szó szerkesztőségében, s most belátja, hogy talán mégis igaz lehetett, amikor azt mondta: „sohasem lehetünk elég pesszimisták”.

S valóban, a rendszerváltás pillanatától azt érzeli, hogy „ismét alkalmunk van valamit elrontani”. Ki is fejtette ezt barátjának, Markó Bélának, aki reménykedve jelentette ki 1989-ben: „mától más világ lesz”, hogy „ne áltassuk magunkat, nem lesz más világ”. Mert akkor már érezte, hogy „a világ szerkezete megváltoztatható, de törvényei nem”.

S valóban, az itt egybegyűjtött írások mindegyike egy fájdalmas sóhaj. A *Koldusének* címet viselő naplójegyzetekben döbbenetesen ismeri fel, hogyan válik idegenné az RMDSZ-ben, amelynek alapítója volt, a *Profán diagnózisban* egy román értelmiségivel folytatott párbeszéd emlékeit villantja fel, amelyből kiderül, mennyire esélytelen nézeteik közelítése. Az egykori verőlegény naponta a szemébe vigyorog, miközben barátai egymást hazaárulózzák. A szekusdossziékból pedig kiderül, hogy olyanok is jelentettek róla, akiket maximálisan a bizalmába fogadott, akikért mindent képes lett volna kockára tenni. Kifordult a világ.

Ezzel a kötetel már nem a reménytelent akarja megvalósítani. Csak segíteni próbál a múlt példáival egy irányt tévesztett nemzedéknek. Miként azt a kötet záró írásában megfogalmazza: „...húsz évvel ezelőtt könnyebben eligazodtam a világban, mert átláthatóbbak voltak a helyzetek, az emberek közötti viszonyok, s jobban fel tudtam mérni, kitől mire számíthatok. Nem, nem kérem vissza az őrtornyomat. De emlékez-

ni szeretnék azokra, akikkel együtt éltem az őrtorny árnyékában, mert úgy látom, hogy elfeledték őket... Emlékeztem szeretnék azokra, akik életük szorításában ellehetetlenültek, elpusztultak, többnyire elpusztították magukat. Emlékezni szeretnék barátaimra, bajtársaimra, pajtásaimra, egykori vidám asztaltársaságaimra, akik testületileg odaátról nyújtják felém koccintásra poharukat, s ezúton is üzenem nekik: nemsokára jövök, fiúk. De addig nem mehetek, amíg belső utasításra tollba

nem mondom magamnak legnagyobb titkomat, túlélő társaim legnagyobb titkát: mit fizettem, mit fizettünk, mivel fizettünk azért, hogy másokkal ellentétben megúsztuk az életünket. Azt az egyetlen életet, amelyet inkább átélni kellett volna...” (*Adjátok vissza az őrtornyomat. Vagy talán mégse...*)

Összegzésül a kötetet szerkesztő Markó Béla véleményét idézem: „Nem elég azzal jellemezni

Gálfalvi György életművét, hogy hatalmas erénye a szókimondás abban a korban is, amikor nemhogy a válaszokat, még a kérdéseket is kockázatos volt megfogalmazni. Minderről beszélni kell, de alapjában véve művei természetesen nem ettől maradandóak, hanem amitől minden jelentős irodalmi alkotás: metafora- vagy szimbólumteremtő képességnek nevezném. Metaforái, amelyek egy-egy kérdő vagy felszólító mondatban is megfogalmazódnak, ma már részei az irodalmi köztudatnak [...] Egy-egy ilyen kép már nemcsak az övé, hanem mindannyiunké.”

Gálfalvi György helyzetjelentései a mindannyiunkéi. Igényes valóságírodalom ez, amely étellel kínálja a szomszédhoz. Egyetlen ponton vitakoznék csak a szerzővel, aki a kötet nyitó írásában Balázs Imre festőművész róla készített portréja okán a következőket írja: „azt rajzolta meg, akinek tudom magam: a vesztes embert, aki tehetetlenségre ítéltetett, pedig a cselekvés volt a lételeme”. Készséggel aláírom, hogy a cselekvés Gálfalvi lételeme, azt azonban nem hinném, hogy tehetetlenségre ítéltetett és vesztes ember. A könyvei – egész életműve – ennek az ellenkezőjét igazolják.

KIPKE ÁGNES (1986) Budapest

KIPKE ÁGNES

Hegedűs Imre János: Székelyek, atyámfiak

Magyar Napló, 2019

Hegedűs Imre János kötete székely tabló a nagyvilágból: a Csíkdánfalva, Kisalmás, Gyergyóditró jelölte világhírességből Bukarest és a Duna-delta, Budapest és a Dunántúl, Bécs, München és New York irányába szétrajzolt vagy otthon maradt „atyámfiak” történetei a Ceaușescu-érától a tabletorkozsakai sokféle sorsélményt és életutat helyeznek egymás mellé. S ha nem is teljességgel, egyfajta mérleg megvonásával azért kecsegtetnek: hogyan állnak hát egy százéves (sőt) kisebbség megmaradásának esélyei. Nincs meglepetés: rosszul.

Ezek a modern székely „félmesék” nemcsak a góbészkodás csapdáját kerülnek el, de legjobb pillanataikban a világ megbonyolódásával is szenvelgés nélkül tudnak szembenézni. A Bukarestbe kerülő cselédlánynak nemcsak azt kell megtanulnia, a háziaknál „mikor van *domnu-doamna* nap vagy *tovaris-tovaras* nap”, de otthoni és itteni barátnői csevegését hallgatva már-már szociografikus pontossággal válik nyilvánvalóvá a közösség normarendszerének, tehát az egyén igazodási pontjainak átalakulása. S ha a „magyarrrrrringyó” csábítja el a férjemet, akkor „olyan románt nevelek a lányomból, térden csúszik előtte a fél világ” – a nemzeti(ségi) sorskérdések millió személyes élethelyzet és egyéni döntés nyomán alakulnak. A *Székelyek, atyámfiak* – a címben felvállalt testvéri közösség jegyében – egyfelől megérteni véli szereplői személyes sorsválasztásait; másfelől éles fájdalommal veszi tudomásul, hogy a felvillantott sorsok összesített mér-

lege az identitás és a név, az anyanyelv, a család, az életforma, de sokszor az emberi tartás, a hagyományos erkölcs veszélyeztetettsége, meg(nem)tartása felé is billen – amit az utolsó előtti szöveg esszéisztikus fiktív levele, a vegyes házasság kapcsán tollat ragadó női beszélő szabadon titulálhat a világ „Nagy Romlásának”.

A hanyatlásnarratívák előfeltételeként a történetek mindegyike valamiféle őseredeti, többnyire elég sematikus ábrázolt családi-mikrovilágbeli idillből vagy annak emlékezetéből indul – ezt a paradicsomi állapotot bontja meg (a szembeállítás logikája alapján evidensen gonosz) külső világ sokszor kifejtetlen kényszere. „Ezt a szép, boldog életet zavarta meg a válság. Jóskának mukahelyet kellett keresni, ha nem akarta, hogy éhezzen a családja” – népmeseien fekete-fehér expozíciók ezek.

Pedig szívszorítóan hatásos, amikor az idill ott jelenik meg, ahol kikezdetetlen hitele lehet: a tízéves kislány, a Simonffy Eszterből lett Estera Simeon fejében, aki a felnőttek rideg valóságában, két egyaránt riasztóan erőszakos(an közvetített) kultúra között hanyódva egy képzeletbeli, csodálatos apával és a panel-lakás erkélyén fészkelő madarakkal népesíti be magányos világát. „Kedvenc állata, a galamb románul porumbel, s azon igencsak csodálkozott, és szomorú lett, hogy nincs igazi román neve a gerlének, azt mondják neki, porumbel gulerat, vagyis galléros galamb, de a gallér magyar szó, Eszter úgy érezte, becsapták őt, és meglopták Puiut, a román madarat.”

A kötet műfajjelölő alcímével ellentétben a szövegek nem kimondottan novellák: lassan kifejlődő, rengeteg mellékszereplőt mozgató cselekményükre inkább a régivágású elbeszélés kategóriája illik. Hiszen narrátoruk fő ambíciója értékválasztásokat, életformákat, ezek átalakulásait ábrázolni, s ehhez egyfelől hosszabb cselekményidőre, másfelől majdnem mindig a származási világ (ál)idillikus kontrasztjára van szüksége – ennek ára pedig az egymáshoz fércelt „referenciasorsok” szervetlensége, a sűrítés erejéről való lemondás lesz.

Az elkallódás útjai ráadásul, minden részvét dacára is, markánsan, sztereotip módon üres sorsokig vezetnek: az egy-két-három sematikus motívum ismétléséből felépülő „új életek” néhol már-már önmaguk paródiájaként hatnak, mint a *Godzilla*, a *Tözsdecá-pák* és a Wall Street fényes tőkű bikaszobrának közheleyleiből felépített bróker alakjában. A sorsalakulás-elbeszélések egy része pedig értelem- és életszerűen nyitva marad; ennek az eldöntetlen vagy épp eldöntött, végső otthontalanságnak képe a kamionos-lét éppúgy, mint a vendégmunkás Teréz (minden) reggele a Kaiser-Ebersdorfba tartó 71-es villamoson: útközben, sehol. Ahogy nyilván csak metaforikusan érthetjük a hiperbolikus mottót is: „Újsághír: »A kamionsofőrök száma a Földön egymilliárd.«” Igen, ez a kötet tud róla, hogy székelei sorsában így-amúgy millió kurd, török, szír és albán osztozik.

A sokszor túlságosan is az érzelmeinkre apelláló elbeszélő e kezdő- és végpontok közötti utat szövegenként eltérő alapossgal dolgozza ki. Bár többnyire a hagyományosan mindentudó pozícióba helyezkedik, az abortusztilalom idején teherbe esett cselédlány történetében például épp a legfontosabb pillanatban vált külső nézőpontra: Böske gondolataiból több jut nekünk a szüzessége elvesztése vagy az ingvállakra hímezett virágminták kapcsán, mint hogy miféle belső küzdelem után hagyja ott újszülött gyermekét a kórházban. Vagy miféle küzdelem híján.

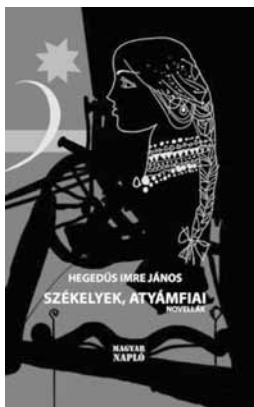
Mintha a gyökereitől, közösségétől elszakadó személyiség erodálódását akarnák példázni: ezekben a történetekben – minden elbeszélői empátia dacára – sok esetben nincs pszichológiai motiváció (hacsak a kisebbségi létből fakadó kisebbségi komplexust nem terjesztjük ki eleve mindenkire). Mert nincs döntés és nincs felelősségvállalás sem; hőseik evidenciaképp lökődnek bele a sorsukba, mint akik semmi mást nem is tehettek volna. Ahogy „Kamion Jóska” egyébként kivételes részletességgel kidolgozott bukásának történetében magyarázza: „sokat foglalkozott

ezzel a döntésével. Tisztában volt azzal, hogy betegség irányította, nem az akarat, a megsebzett vadak sorsát élte meg, vagy inkább az éjszakai pillangókat, amelyek belecsapódnak a lobogó tűzbe” – a metafora meghökkentő azonosítása révén visszacsatolva a sorsának fordulatát okozó-jelképező prostituált alakjához is. Ahogy Teréz pszichiáttere is szakmaiatlannul rövidre zárja a terápiát: „ez függőség, olyan, mint az alkohol vagy a kábítószer. A munka. [...] Még példát is említett a doktor, lassan-lassan olyan lesz az ember, mint a bányaló [...]. Ha felhozzák a felszínre, a fényre, megbolondul.”

Sok az elbukó hős ebben a kötetben, hiszen elbukni annyiféleképp lehet: a házasságtörő kamionos vagy a szekusnak álló egykori kisbajtár „népmeseileg” el is nyeri büntetését a tönkremenő házasság vagy az agyvérzés formájában. Az apja nézőpontjából ábrázolva a Pesten pultos lányként dolgozó Joli sorsa is bukás – „Megháborodott [...]? A város rontotta meg?” –, bár első levele szerint még (amúgy székelesen?) a gyrosszelő késsel védekezik molesztáló török főnöke ellen, s olvasóként később sem feltétlenül azonosulunk a rövidre vágott hajtól, a fekete kosztümtől vagy az anya sírköve kapcsán hozott döntésektől való apai idegenkedéssel. Sokkal kevésbé szerencsés, mikor az elbeszélő maga hirdeti ítéletet: „A strucc feje mélyre süllyedt a homokban. Ez garantálta Dénes Iván boldogságát. Az a néhány maroknyi homok. Elindult lefelé egy szűk zsilipen [...] a kellemes, kábító, öntudatlan mélységbe, ahol az euró már nem elpusztíthatatlan rovar, már nem svábbogár, hanem aranyrög.”

A kötet második felében a megmaradástörténetek kerülnek egymás mellé, amelyek azonban – a didaktikusan érzelmes, bár meglehetősen stílszerű: a hitehagyott lelkész didaktikus visszatérítését elbeszélő *A fénymadár* kivételével – mind problematizálják, idéző- vagy zárójelbe teszik a diadalt. Az egyetlen figura, akinek sértetlenül sikerül megőriznie hitét, identitását, életformáját, a Magyarországra „exportált” falubolondja, akit félkegyelmű Szent Ferencként jelenít meg a szövegek talán

legszebbike, az *Apokrif legenda...* – a mottójául választott *A Legyek Ura* idézettel élesen szembehelezkedve. *A Pogány menyasszonyok* történetében egy kiöregedőben lévő falu özvegyei lépnek egymással vadházasságra, hogy a hagyomány megszegésén keresztül őrizzék a hagyományt: az életformát és az életet. „Senki sem panaszkodott, senki nem jósolta a világ végét, inkább visszatértek a világ elejére.” Az *Édentől nyugatra* öregasz-

szonyának végrendeletével egy hét erejére sikerül hazacsálnia Amerikába szakadt unokaöccsét: építessen az emlékére fallal körülrzárt kertet, ember nélküli paradicsomot, „az elmúlás reménytelenségének és a megtartó erő kötelességtudatának, felelősségérzetének paradoxonjellegű jelképeként” (Luzsica István). Ezek a perspektívátlanul is eltökélt újrazkezdések, mégis-nekikezdések jelentik a kötet egyik legerősebb (és „legszekélyebb”?) vonulatát.

A kötetnyitó *Hangok, ritmusok* Balázsa a nyolcvanas évek egy szilveszter éjszakáján ládába szögelteti magát, hogy a tehervonat szállítmányként Nyugatra jusson – a koporsó-metaphorika és a szö-

veget záró mondat, minden nyitottsága ellenére, nem sok jót ígér: „S a tehervonat dübörgött vele tovább a fekete semmibe.” Mégis, az ő figyelme, emlékei, álmái, amelyekkel a sötét teret kitölti, a magának felidézett versek, amelyek – egyelőre, a történet idejére legalábbis – megőrzik az ép eszét, a „Beültettem kiskertemet...” kezdetű népdaltól a „Sztálin neve a lendületünk, / az ő útján előre megyünk...” csasztuskájáig mintha arra emlékeztetnének már a kötet legelején: nem tudjuk, merre tartunk, kétséges, hogy érdemes-e, és (ha olvashatjuk ezt önreflexióként) a színvonal egyenletességére sincs garanciánk – de addig is mondani kell.

FARKAS GÁBOR

Böszörményi Zoltán:

Soha véget nem érő szeretkezés

Előretolt Helyőrség, 2019

FARKAS GÁBOR (1977) Szigetszentmiklós

Böszörményi Zoltán eddigi líráját is intenzív személyesség jellemezte, és ahogy újabb kötetének címe sugallja, ez továbbra is meghatározó a költő verseiben. Ahogy azonban Varga Melinda is megjegyzi, ez a személyes alanyiség, a szerzői lét folytonos jelenléte a műben „sosem válik öncélúvá, elkerüli a terápiás jelleget, a bensőséges naplóinformáción túl az olvasó könnyedén kapcsolódik a fajsúlyos témákhoz – a költő nem zárja őt ki, ellenkezőleg, behívja a versbe” (Irodalmi Jelen, 2018/1).

A szerző első, *Örvényszárnyon* című verseskötete (Bukarest, 1979) óta eltelt negyven év feltételezheti a költői összegzés igényét. Mint azt többen megjegyezték Kányádi Sándor kilencvenes évekbeli könyveivel kapcsolatban, Böszörményi Zoltán is az életmű számvetés-korszakába érkezett, ha az évtizedeket vesszük alapul. De csak akkor, hiszen a *Soha véget nem érő szeretkezés* nemcsak címében, de hangnemében is friss örvénylést mutat (megjegyzem, ezt még a könyv borítója is alátámasztja a tengeren hánykolódó kishajóval és a mentőöv-alakzatba szerkesztett kötetcímmel). Ha azon kellene gondolkodnom, hogy a cím milyen kohéziós kapcsolata mutatható ki a teljes szövegtesttel, az lehetne a legegyszerűbb válasz, hogy a költészet, vagy még inkább maga az élet (pontosabban a létezés átélése) olyan az egyén számára, mint egy „soha véget nem érő szeretkezés”. Ahogy a nagyszerű színész, Robin Williams által alakított tanár úr mondja

diákjainak a kultikus *Holt költők társasága* című film huszonötödik percében: „Verseket nem azért írunk és olvasunk, mert menő. Azért írunk és olvasunk verseket, mert valamennyien az emberi fajhoz tartozunk, az emberi faj pedig tele van szenvedéllyel. Az orvostudomány, a jog, a közgazdaság..., ezek mind nemes dolgok, kellene a létfenntartáshoz, de a költészet, a szépség, a romantika, a szerelem: ezek azok, amikért érdemes élni.”

A kötet hatvannégy verset tartalmaz négy fejezetre bontva. Nem tudom, hogy mennyiben volt tudatos szerzői igény a költemények sorrendje, avagy mennyire dicséri a könyv szerkesztője, Varga Melinda gondosságát, de tény, hogy tematikus szempontból kitűnően megcímezhető és elhatárolható egymástól a négy fejezet. Nincsenek áthajlások, zökkenések, mondhatni, minden vers a helyén van. Az első, *Simogató* című ciklus versei a testek vonzalmát, a szenvedélyt állítják az olvasó fókuszába, azokat a pillanatok, amikor „a forró éjszakán” (*A telihold szétnézett a szobámban*) „a sóhajok felett árkádok magasodnak”, és a „test zihál” (*Csak kezek és lábak és fejek...*). De e ciklus költeményei is rámutatnak, hogy önmagában a test szenvedélye csak véges intervallumban kielégítő, az egymásra vágyó lélek és szív kevesli „a testi szerelem / kelyhét”, nem éri be „a türelmetlen vágyakozással” (*Simogató*). Mindezt – a szerelem testi és lelki vonatkozását, tehát az én és a te egymásban történő elmerülé-

sét – szépen összefoglalja az első fejezet *Szürke nyári ég* című szonettje (a vers kitűnő példája annak is, hogy egy klasszikus szerelmes szonettnek lehet helye a kortárs magyar irodalomban). A négy strófa legmélyebb rétegei nem mutatják a párkapcsolatot reménytelenül romantikusnak, inkább olyannak látatják, amelyben olykor „lábadozik a szomorúság, / a félelem törékeny ágára ül”, és gyakran a „ború szánt, / de nem hervad a remény”.

A kötet második, *A költő trófeái* című fejezete a személyes élmények lírai reflexióiról a költészet individuális és közösségi szerepének „vizsgálatára” helyezi át a hangsúlyt. *A vers, A szó* vagy a címadó *Soha véget nem érő szeretkezés* című költeményekben a *vers* szó irodalomelméleti fogalomként funkcionál, amely a lét meghatározójává emelkedik, „hogyan belélegezhetővé váljék a valóság”, hogy tudatosuljon a befogadóban: „A vers nem az esztétika vetülete egy síkidomon, hanem / maga az esztétika, a mindig újjászülető forradalom. / A vers a Tér, melyben az Idő az anyaggal kézen fogva jár” (*A vers*).

Ha jól megfigyeljük, minden költő életművében, az egyes pályaszakaszokban, esetleg az adott szerző összes kötetében fellelhető egy-egy nagy valomásvers arról, hogyan szemléli az alkotói én önmagát, önmagán keresztül a közösséget, a történelmet stb. A *Soha véget nem érő szeretkezés* ciklusai közt ilyen *A vers nem lett osztályharcos* című költemény. Nemcsak azért, mert megfelelő terjedelmű ahhoz, hogy a „nagy” vers legyen, hanem azért is, mert életrajzi, művészetelméleti (esztétikai) és narrációs szempontból is összegző jellegű. A mű alaphelyzete, hogy a megszemélyesített *vers* fogalom a lírai alany manifesztációja, így az értő olvasó számára a cselekvő életrajzi szempontból mindvégig az alkotó egyén. Az első, zárójelbe tett versszak képei ilyen módon idézik meg a nyugati és a keleti világ felé (Párizs és Moszkva, Ady és Puskin) egyformán nyitott személyiséget, aki a kommunista diktatúrákra jellemző osztályharcot, illetve az abban művészként aktív részvételt elutasítja. Mindez már a múlt, viszont a második strófától ábrázolt jelen sem fennköltebb, „pedig tele vannak áruval a boltok / tele minden jóval / a fél világ mint egykoron / most is koplal”. A vers folytatásában pedig felmerül a kérdés, mi a szerepe ebben a jelenben az esztétikának, a nyelvnek, mikor „senki sem éhes a szóra, / de kívánja a kimondhatatlant”, és „korcs időt szül a pillanat”? A választ a műben kétszer ismételt önmegszólító parancs („beszélj a

semmiről”) és a válasz helyett háromszor feltett költői kérdés jelenti („vers / látod a jövőt?”). Nincs tehát bátorító feloldozás az én számára, inkább csak bele-törődés és kétség. A könyv második fejezetének végén mintha mégis megcsillanna az önfeloldozás a nemzeti identitástudat megfogalmazásával a *Mint aki nem fut mindhiába* című versben: „Tízmillió magyar szívét itthon, / hárommilliót az elszakított országrészekben, / kétmillió kivándorolt magyar szívét / őrizem a szívemben.” Ez hát az alkotó lehetősége a jelenkorban, hogy – Heidegger szavaival – „költőien lakozni” tudjon, hogy versében egy nemzet éljen.

A kötet harmadik, *Nem ugatnak a napkuttyák* című fejezete tárgyiasabb ciklus. Az önmegszólító *A fák lelkiismerete* költeményben „a deresedő / felborzolt hajú világ” áll szemben a fák égbe kapaszkodó lelkiismeretével, míg az *Eszmében* az egyén, az esztétikum lehetőségei állnak párhuzamban „a tenger felett vonuló felhők” látványával, rámutatva az alkotói jelenlét rejtélyére a létrejött műalkotásban: „A szimbólum esendő evidencia, / benne tükröződik / a mozgás, az erő, / és maga a kijelentés, / amelyben én vagyok a rejtély.”

A záró fejezet egyértelműen visszatekintés emlékekre, alkotótársakra. Már címe is erre utal (*Idő-karmester*), de méginkább az a tény, hogy a fejezet költeményei konkrétan „megszólítanak” elhunyt művészeket. Olvashatunk verset Kertész Imre, Csoóri Sándor, Esterházy Péter, Bodor Pál, Kocsis Zoltán és Kilin Sándor emlékére. Ezek közül talán a legintenzívebb képeket felsorakoztató *Jeligék a halhatatlanságnak – Esterházy Péter temetésének napján, 2016. augusztus 2-án* írt költeményt emelem ki, amelyből kiderül, hogy lélek, alkotó ember és esztétikai érték egységet alkot, és „nem állít az elmerülő szavaknak katedrális”, mert ugyan nem lehet „meggyónni a meggyónhatatlant”, az alkotásban mégis „lobognak a nyár tüzei, a feltámadásé”.

„A narráció jelen idejűsége különös jelentéssel bír: a helyzet múlt- és jövőnélküli, s a megállított idő feloldódik a tér mindent eldöntő, sorsszerű dimenzióiban” – állapítja meg Hegyi Pál Bőszörményi Zoltán korábbi, *Kényszerleszállás Shannonban* című kötetével kapcsolatban (Irodalmi Jelen, 2018/4). Ugyanez igaz azonban a szerző *Soha véget nem érő szeretkezés* című kötetének verseire is, miszerint bennük a tér és az idő megélt és tényleges halmozai a költői én reflexióihoz igazodnak, és általa, benne léteznek tovább, így avatják e létélmény befogadójává a mindenkori olvasót.

A kuruc „zajdulás”
végnapjait és a harminc
évvel későbbi
eseményeket bámulatos
érzéssel megidéző
Szilágyi képes egyetemes
szinten megfogalmazni
az önmagával számot
vető ember tragikumát

MMA
KIADÓ

MMA
MAGYAR
MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

www.mmakiado.hu

Szilágyi István • **Messze túl a láthatáron**

Megrendelhető az **mmakiado.hu**
vagy a **bookline.hu** weboldalon!

MMA Kiadó, 2020. • 512 oldal, 4800 Ft